ЗАПИСКИ

АУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦІ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТОМ VI.

(1895, кн. 2).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

us dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND VI.

(1895, 2 B.).

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТОМ VI.

(1895, кн. 2).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND VI.

(1895, 2 B.).

У ЛЬВОВІ.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Політичні і торговельні взаємини Руси і Византиї в X і XI столітю.

Написав

Др. Гриць Величко.

Не легко знайти два краї, що з ґеоґрафічного погляду показували б більшу суперечність, як Русь і цісарство византийске, а мимо того згадуючи Русь все нагадуєсь, хочби і ненароком, Византия а опис історичного розвою Руси не був би докладний, ба і неможливий без всестороннього поясненя культурно-політичних і торговельних взаємин сего краю з цісарством всхідно-римским.

Розгляньмо ся наперед побіжно в ґеоґрафії обох країв, щоби виробити собі осуд, о скілько природні обставини сприяли або противились обопільним відносинам, увзгляднюючи очевидно простор сих країв в X віцї.

Ґеоґрафія Руси і Византийского цїсарства.

Русь в політичнім значіню займала значну часть сарматскої низини, межи 42 ' а 56° сх. д. від острова Ферро і 48° 60° півн. шир. Пересїчно вивисшає ся низина ледви 150 метрів понад уровень моря, але не єсть всюди однаково рівна, бо ту чергують ся незначні горбовини, названі пересадно „височинами" з обширними, майже рівними низинами. Давнїйше творили з тих височин два хребти: уральско-балтийский і уральско-карпатский, та докладний помір виказав, що названих хребтів нема, а з півночи до полудня тягнуть ся: височина приволжаньска і централььна [1]) а третя — прикарпатска, слїдує в своїм напрямі Карпатам. Руська держава з X-го столїтя займає західну часть центральної височини з її відногами в валдайских горбах (356 м.), приднїпряньско-пиньску низину, цїлу майже прикарпатску ви-

---

[1]) А. Тилло — Гипсометрическая карта Европейской Россіи (Петерб. $\frac{1}{2,520.000}$).

сочину, що найвисше взносить ся в північній збочи галицкого Поділя. (Камуля в Гологорах 477 м.) Сі і так незначні височини, розміщені на великім просторі, мало змінюють монотонність величезних розмірів[1]) і найчастійше не бачимо значної ріжниці в високости, так помалу і незамітно підвисшає ся або знижує ся терен. Лише з полудневого заходу граничать з Русию гори Карпатскі[2]), однако оселї Русинів не заходили глубоко в тих горах, де й нинї ще великі простори над горішною Сьвічею, Лімницею і обома Бистрицями зовсїм незамешкані. Низинний характер краю і величезні простори дозволили витворитись великим, сплавним рікам, а їх области водні не відділені від себе гірскими хребтами так, що перехід з области одної ріки до другої незвичайно легкий, а ще більше в північних землях, де маємо богато болот, озер і багон. Ту на весну, коли стають снїги і в ріках настає повінь, буває таке, що чорноморскі і балтийскі ріки лучать ся з собою, і на случай потреби легко перенести або переволочи човна з области одного моря до другого. Діл, де ріки найбільше наближують ся, так і називали „волоком". Значнїйшу перешкоду натрафляємо лише на полудни, бо ріки пробивають ся серед ґранїтових верств, що дуже трівкі що до ерозиї і часто творять „пороги" т. є. камінні лави і бистрини. Межи ними пливе спінена ріка бистрою течією, часом спадає каскадами і лише на весну, в повінь, можлива туди переправа в часї кількох тижнїв. Такі пороги має Днїстер, Бог і Днїпро, та й всякі допливи двох послїдних, але найславнїйші пороги днїпрові, бо Днїпром вела дорога водна із Скандинавії в Грецию. З Чудского заливу йшла ся дорога через Неву до Ладоги, звідси Волхвом до Новгороду і Ільменьского озера, а через Ловать і недовгий волок на горішню Двину. Ще один незначний волок вів на Днїпро, звідки Чорним морем проста дорога в Византию. З области Днїпра легко дісгатись в области Двини, Німна, Висли і Оки; — такі вигоди подала природа комунїкациї на сарматскій низинї, а зимою ставляє она ще трівкі мости на кождій замерзлій ріцї, засипуючи білою пеленою багна, озера і всїлякі непроходні місця.

Цїсарство византийске виказує в орографії цїлковиту суперечність з Русию. Займає оно полудневу часть балканьского півострову, Малу Азию і сусїдні острови межи 37° а 59° сх. д. а 35°—45° півн. шир. (майже пятнайцять степенів близше до екватора). На Руси була скрізь низина, ту скрізь країна гориста, або високоровень, а малі долини зна-

---

[1]) Elisée Reclus — Géographie universelle V. 279.

[2]) Чи Русини угорскі були в X і XI-ім столїтю в північно-всхідній Угорщинї, чи прийшли вже пізнїйше, чи се остаточно рештки Словін, що спаслись ту від мадярского погрому, годї нинї на певно сказати.

ходять ся хиба коло устя рік. Значнійші долини суть коло устя Марици, Стримону і в Тесалії — в Европі, і над Меандром і Кайстром в Малій Азиї. Нам — жителям безкрайої низини, малі грецкі долини, славлені в історип як долина Еврота, Ілїсу і ин. видають ся сьмішно малими. Впрочім грецко-византийска країна була дуже гориста. Численні, запутані системи гірскі балканьского півострову, що виходять часто поза 2000 метрів висоти, сприяють оборонности краю, розчленованю єго на невеликі окремі частини. Мала Азия єсть височиною на 1000 метрів високости в середині, з окрайними горами на 3000 метрів. Збіч Малої Азиї до моря дуже стрімка з виїмком західного побережа, де ріки вирили собі долини і розбили височину то на хребти з всхідно-західним напрямом, то на сумежні, паралельні долини річні, отворені до Еґейского моря. Коли зважимо, що і балканьский півостров значнійшими своїми долинами і незвичайно викроєним, дуже добрим, побережем звертає ся до сходу, то зрозуміємо, чому житє Греків обертає ся коло моря Еґейского і Мраморного, і чому осередок держави мусів витворитись не в середині европейскої або азийскої половини держави, але над морем. Очевидно, що найдогіднійша столиця була там, де Европа і Азия найблизше сходять ся, коло догідного Золотого Рогу над Босфором. Руська держава знова осередку не має. Поки дорога зі Скандинавії в Грецию мала велике значінє, поти столиці держави мусїла бути на тій дорозї, спершу Новгород, далї Київ. Одначе природа не змушує на Руси наперед строго до вибору місця на більші центри, а дозволяє вибирати собі їх на великих просторах, а центри витворюють ся нераз штучно від волї володарів.

Ріки грецкі незначні, бо гори і височини не сприяють ту витворови більших рік. Один Галїс (Кізіль Ірмак) визначуєсь богатством води, але пливучи з височини спадає катарактами, несплавний і не дає доступу до середини Малої Азиї.

І в клїматї Руси і Византиї заходять величезні ріжниці. Щоби наглядно виказати ту ріжницю подамо кілька дат клїматичних сьогочасних [1]:

		г. шир.	г. дов. від Ґрініч	висота над морем	січень	цьвітень	червень	жовтень	рік
Руська держ.	Петербург [2]	59° 56′	30° 16′	10	9·4	2·0	17·7	4·5	3·6
	Київ	50° 26′	30° 31′	180	6·0	6·7	19·1	7·6	6 8
Грециа	Царгород	41° —	28° 59′	—	5·8	11 6	23·5	14·1	16·3
	Смирна	38° 26′	27° 16′	—	8·2	14 6	26·7	16·9	18·7

---

[1]) Дотеперішні дослїди не виказали наглядно значної зміни клїмату в часах історичних, тому не помилимось дуже, подаючи для характеристики клїмату з X і XI столїтя дати з нинїшного часу.

[2]) Hann — Handbuch der Klimatologie.

З порівнаня цифр видно наглядно, що середня температура в Греци на 10—15 степенів (Цельсия) висша, як на Руси, що в Греции, в надморских околицях нема властивої зими, бо найхолоднїйший місяць має ще все 6 до 8 степенів тепла. Такий сам контраст бачимо, як не в висоті атмосферичних опадів, бо сї в північній Греции виносять 530 мм., в Царгороді 700 м і в Смирні 610 а на Руси мало що низші: в Білозерску 521, в Київі 528 мм.[1]), то бодай в розкладї їх на поодинокі части року. На Руси 39%, часом до 50% опадів приходить на літо, а в Греции літо майже без дощів, бо ледви 4—10% дощів припадає літом, а в замін за то 39—43% зимою. Коли зважити, що полудневе сонце в Греции усуває скорше слїд дощів, що земля чим близше до рівника, потребує більше вохкости в порівнаню з північними сторонами, і дощі там нагальні, то пересьвідчимось, що Русь є в порівнаню з Грециєю краєм вохким, і сумрачним. Найкрасше доказує сю обставину процент днів захмарених в роцї. Русь має 65% днів хмарних, а в Греции панує все погода, бо ледви 17% днів непогідних. Пануючі вітри на Руси — північно-західний і західний лїтом а меньше-східний зимою. В Греции найчастїйше віє північно-всхідний пасат (званий ту воріясом), нераз так постійно, що завішені предмети приймають горизонтальне положенє і не рушають ся.

Фльора і фавна приподоблюють ся всюди до ґеольоґічно-клїматичних обставин. Поведїм на Руси лїнію від Тернополя на Київ, Чернигів до Тули, то подїлимо Русь на дві, дуже відмінні половини. На північнімзаході країна, покрита пісками, глиною і валунами т. є. скалами ератичними. То морени з ледівців, що в периоді ледовім найшли сюди зі Скандинавії і Фінляндиї. Полудневий всхід покритий лєссом, біложовтавою, дуже урожайною глинкою, що ту в сумішці з орґанїчними останками перетворились в верхній верстві в славний чорнозем. Богатші дощами, хмарні північно-західні околиці заняті скрізь лїсами мішаними або чатинними, як де не покрили їх багна, озера або не винищила людска рука. Полудневo-всхідна країна єсть безлїсним степом з характеристичними травами, ковилю, і тирсою, та корчами дикої вишні (Prunus Chamaecerasus), ракити (Cytisus bifloris) і т. и. — І фавна не однакова. В лїсах були або є жубри, тури, лосї, оленї, дикі казани, бобри, а на степі сусли, сайчаки і иньші зьвіри, приспособлені щоб жити на степу. Не треба думати, що перехід з лїсної до степової полоси є наглий. Межи обома частями лежить ще переходова лїсно-степова полоса, де чорно-земні рілї степові чередують ся з гаями „чорнолїсу“ із граба,

[1]) Wild — Regenverhältnisse des russischen Reiches.

дуба, ліщини. Буків ту зовсім нема. Близше до Чорного та Азовского моря стають степи менше буйні і приймають часто прикрий, пустинний вид. Русь історична мало заходила в степ, она держалась лїсної або займала ще більшу часть переходової полоси, лишаючи степ кочовим народам, Печенїгам, Хазарам, пізнїйше Половцям і Татарам.

Коли порівнаємо фльору Руси і Греции, то ся послїдна ріжнороднїйша і більше мальовнича. Красші форми рослинности, лагіднїйший клїмат з усе погідним небом будить у мешканцїв півночи тугу за полуднем. Середземно-морска країна чарує незвичайно своєю прелестю і старинні люди вже розуміли то добре, порівнуючи свою сьвітлу, веселу вітчину з суворою північю [1]). Барва неба і моря темнїйша, а виразні риси на виднокрузї видають ся наглядно в прозорій, чистій атмосфері. В блеску сонця стають форми рослинні красші, а на весну повстає ту так чудесний ковер цьвітний, що ми понятя о тім мати не можемо не бачучи сего власними очима. І дерева не такі, як у нас. Пінїї взносять свої віти до неба, темно-зелені кипариси і вічнозелені дерева, як дуби (quercul ilex, q. coccifera, q. aegilops), оливне дерево вражають нас, що привиклисьмо до лїсів з нетревалим листом. Непрохідні корчі з трівким, грубим листєм олеандрів і миртів збили ся в великі гущавини [2]). По садах подибуємо дерева фіґові і міґдалові, а на висших збочах гір богато каштанів їдальних і волоских оріхів. Але нема тут великої пущі лїсної, анї розкішних степових лугів. Замість лугів травястих подибуємо згадані корчі на камінистій почві, а Грек, що не чує ся свобідним в високопеннім европейскім лїсї, назвав лїсами днїпрові і днїстрові „плавнї" т. є. просторі мокрі луги в долїшнім бігу сих рік, покриті очеретом або вільхою, березою і осикою.

До тих ріжниць треба додати ще одну може найважнїйшу з погляду історичного а то, що Русь є країною континентальною а Греция морскою. Русинам замкнули приступ до моря на півночи чудскі, на полудни могольскі племена, а Русини, бодай загал їх, не призвичаєні до торговлї, не дуже звертали увагу на море і переважно оселями своїми не сягали до моря, до Чудского заливу або до Чорного і Азовского моря. Зовсім инакше у Греків. Ту море усім — центром житя, осередком, що лучив поодинокі, нераз дуже порозкидані части держави, розділені ще крім того одні від других високими горами. Не дивниця, що напрям житя обох народів звернув ся з причин природних в иньший бік. Греки мають численні заливи, пристанї, острови, жиють на мори, і є то нарід торговельний, а в дальшій лїнії і промисловий, а Русини поробились на

[1]) Grisebach — Vegetation der Erde I B., 241.
[2]) Grisebach l. c. 283

низині хліборобами. Хід історії ще заострив природний напрям, а рускі землї запізнились з всіляких причин в розвою людскости о добрих півтори тисячи літ в порівнаню з Греками і почали що лише творити новий нарід, коли Греки вже переживали ся і вироджували ся.

Політичні взаємини.

Початок і розвій рускої держави припадає на час розбудженої енерґії Норманів, що поруч з иньшими причинами може по трохи служити доказом норманьского походженя руских князїв. Що се не було унїкатом в історії, знаємо з иньших подій. Меткі, проворні Скандинавцї розбрелись по усій Европі, лишали всюди слїд незвичайної сьмілости і сили то торгуючи з усілякими народами, то найчастїйше яко розбишаки морскі або сухопутні. Про безнастанні їх розбишацкі походи на заходї, про поїздки на морях аж навіть до Америки, знаємо досить із жерел середновічних, бо Нормани являють ся тяжкою язвою Европи в 9 і 10 столітю, але про походи їх на всхід маємо мало звісток, бо всхідня Европа була ще тогди покрита темрявою. Та все таки з руских, византийских та арабских жерел можемо, хоч по части, витворити собі погляд на розвій подій серед сарматскої низини. Сьмілим Норманам, що зачували про славу і богатства византийского царства, треба було проложити собі дорогу і сюди, але плавба морска у всхідну часть Середземного моря навкола цїлої Европи через гібральтарский пролив за далека, небезпечна, а часто через магометаньских сусїдів і не можлива, тож Нормани пошукали собі другої дороги через всхідно-европейску низину. Ту природа утворила сїть водну, що вела із чудского заливу аж до Босфору. Єсть то згадана вже „путь изъ Варяговъ въ Греки“, мало догідна в нинїшнім часї до плавби пароходами, бо часто за плитка, але зовсїм можлива до їзди човнами. Ріки пливуть серед низини поволи і можна супроти води тягнути човна, та опріч того Днїпро сам займає три четвертини дороги, а що тече у море Чорне, то улекшує незвичайно їзду в низ. На місцях, де рік не ставало, можна було в багнистій околици човна легко по болотї перетягнути, або і на плечах легко перенести, а хоть би хто і покинув судна свої серед дороги, то му материяду на нові в лїсній полосї Руси не хибувало. На щастє, не богато було місць, де треба було човна волічи; один раз із Ловати в Двину, а другий раз із Двини в Днїпер а серед малої води ще раз через пороги днїпрові. Ся дорога водна богато близша, як навкола Европи, а що головне, то безпечнїйша, бо вела серед краю, де жили не з'орґанїзовані зразу чудскі, а дальше славяньскі племена без усякої звязи полїтичної. Лише в долїшній части Днїпра можна було напопасти на хижі, кочуючі племена,

що бачно зорили за богатими купцями і необережними перехожими. Коли переправи випали добре, забрали ся Нормани до укріпленя важнійших місць стратеґічних на новій дорозї, щоби мати запевнений, вільний перехід а в дальшій лїнії змагались заняти і країну по обох берегах. Найскорше заняли Нормани устя Неви і край над Ловатю-Ільменом, бо се найблизша околиця до їх вітчини, найбільше схожа що до клїмату і плодів до Скандинавії, дальше йшов забор верхівя Двини і Днїпра себ то полоцкої і смоленьскої країни, а згодом київскої землї. Хоч наївне оповідане Несторової лїтописи про зазив варяжских князїв має мало правдоподібности за собою, то все таки хід історичний розвою Руси з'ображений у нїй вірно, бо з північного Новгороду йшла концентрация рускої держави на полудне. Перший після Нестора князь руский, Рюрик, панував ще в новгородско-заволоцких землях, а вже другий — Олег заволодів Київщиною. Чи все так бистро йшло, можна сумнїватись, хоч годї заперечити, що князям приходило легко запанувати над славяньскими племенами, бо они з давен-давна привикли були до чужих панів: Сарматів, Готів, Гунів, Хазарів [1]) і без великого жалю міняли їх. Племенам сим байдуже було, кому платять дань, а новий пан, що не вспів ще добре укріпитись в новій країнї, давав лекше відчувати свою силу, як давні, засиджені вже пани. Князї мали більший вплив лише в озерно-новгородскій области і в вузкій полосї понад Днїпром [2]), в невеликій віддали від замків і городів княжих; на иньші подальші племена вплив княжий розширив ся помалу. Але номінально була Русь в половинї X-го столїтя величезною державою на значнім просторі від Ладоги і Неви на півночи меньше більше до Сули, Росї і середного Днїстра на полудни. Границя західна з литовскими племенами і Польщею а ще більше на всходї з чужско тюркскими племенами була непевна і міняла ся безнастанно. Причиною нестійности рускої держави був власне брак певних природних границь. Серед безкрайої низини не було окремих ґеоґрафічних одиниць з визначними, легкими до оборони границями, не було тому і трівких полїтичних тїл, бо коли одна сторона з яких будь причин ослабне, то друга могла без великої трудности заволодїти нею. Не було ту гір високих, де горстка людий вдержить цїлі армії, нї широкого моря, що все творить найкрасшу полїтичну границю. Мимо своєї великости не мала руска держава великої живучости і концентрациї в собі. Не була се держава в новочаснім розуміню, а радше зліпок численних слабо повязаних або і ворожих собі племен всїлякого

---

[1]) Линниченко — Взаимныя отношенія Руси и Польши до половины XIV столѣтія. Часть I. Русь и Польща до конца XII вѣка. Кіевъ 1880. ст. 72.

[2]) Соловьевъ. Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, I, 1874. ст. 218.

походженя. Сї племена удержувала в єдности лише власть княжа, а князь заснував свою власть не на симпатиї народів, не на спільній вигодї, обопільнім інтересї, а за помочию численної дружини, яку собі набирав з усїх усюдів. Головна часть дружини була з Норманів [1]), або як їх на Руси називали Варягів. Нормани служили в наймі в войску византийскім [2]), де з часом після Варягів називали усїх наємних жовнїрів Варягами (Βάραγγοι), служили вони і в рускім войску. Норманьским очайдушам тїсно було в своїй зимній, скупій вітчинї і вони розсипували ся по цілій Европі для грабежі і зиску [3]). По при Варягів приймали князї иньші елєменти в свою дружину, бо ся становила одиноку опору власти. Власть князя показувала ся в тім, що князь вибирав дань від поодиноких племен [4]) футрами, шкірою, воском, медом — чим можна було. Дальші племена не радо платили данину і князь виправляв ся на них і вимушував дань силою, грабив і забирав після вподоби, що попало, особливо в початках, коли та держава що йно почалась творити. Більшість племен була славяньска, але на півночи і північнім всходї належали до руских князїв чудскі народцї: Чудь, Весь і Меря. Релїґія була у всїх поганьска, та не однакова у народів славяньских і чудских, не однакові були у них обичаї-звичаї. Усе не держалось купи а єдність держави, розвій єї, залежав головно від особи князя. Коли князь був хоробрий, енерґічний, то розширював на всї боки пострах свого імени і границї своєї держави. Таким князем був Олег, а в половинї X-го столїтя грізний і вельми воєвничий Сьвятослав.

Недавна руска держава не була культурна. О значнїйшім промислї або торговли і бесїди не було. Люд заспокоював сам власні, невеликі потребы. Одежу ткав з вовни або льну, обувє робив з гарбованої шкіри або лика. Кушнїри, теслї-рубачі, ткачі, гончарі були звичайні ремісники на Руси. Збіжа сїяли стільки, щоби вистарчало на потреби свої, бо вивозити на продаж не було куди, а як би й було куди, як до Византиї, то за далеко. Що цїннїйше, як віск, мід, футра, забирав князь або хижі сусїди, так що серед простих людий не було маєтків, але не було і вимог, більших потреб, так що богатства не росли і все було в застою. Виріжнювались ту хиба князї і дружина, бо сї нагро-

---

[1]) Bestużew-Rjumin — Geschichte Russlands, übersetzt von Schiemann, Mittau, 1877. I B. S. 81.

[2]) Василевскій. — Русско-византійскіе отрывки. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1876. Мартъ ст. 186, 187.

[3]) Значна часть істориків не признає походженя Русинів із чужинців, вона заперечує норманьске походженє Русинів-князїв.

[4]) Соловьевъ — Исторія Россіи съ древн. врем. Москва. 1874. I. 218

маджували добичу воєнну і дань і маючи гроші, видавали їх на предмети розкоши для себе і своїх жінок.

Инакше було все в цісарстві византийскім, або як самі Греки називали, ромейскім. Царство всхідно-римске займало в X столїтю полудневу часть балканьского півострову і Малу Азию. Італїйскі посілости коло Барі, Таренту, Венециї і Тавроменїюм на Сицилії, а також темат Херсону на Тавриї були за-надто малі і за дуже віддалені від решти держави, щоби творити єї есенциональну складову часть. Головна вага царства була тоді в Малій Азиї. Тут лежали найважнїйші і найбогатші темати: Опсикіон, Оптіматон, Буккелярийон, Арменїякон, Самос, Тракезион і Анатолїкон, що з тематом Тракії і Тессальонїки в Европі були підставою сили і значіня грецкого царства. Держава грецка не була так обширна, як руска, але була густо залюднена, а столицею єї було сьвітове-торговельне і промислове місто — Византия. На чолї правительства стояв цісар з абсолютно-необмеженою властию. В державі була як найбільша централїзация, а цілий апарат урядничий фунґував під розказами абсолютного володаря. Населенє було грецке, або хоч розуміло по грецки і стояло на високій степени культури. Богаті урядничі, промислові і купецкі верстви мали великі вимоги в розкоши і культурних потребах, а царский двір, прибочна свита і старі аристократичні роди видавали величезні суми, щоби високий свій стан гідно запрезентувати. На покритє розкішного житя висших станів йшли доходи з торговлї і промислу. В руках Греків була найважнїйша в сьвіті торговля зі Всходом, а численні, великі фабриканти і дрібні промисловці удержували значний промисл, головно в річах розкоши, уборів і прикрашень. Населенє було досить фанатичне через безнастанні війни з Магометанами і неприязнь з Заходом. Всхідний — окремий обряд, одинаковий язик і почутє висшости над прочим сьвітом удержувало Ромейців в єдности, а людність, що від давна привикла без опору слухати розказів царских, була вдоволена, коби лише війни не непокоїли єї в особистих занятях і щоби не відбирали єї численних забав в іподромі і театрах. Великі богатства, висока культура а слїдом за тим і вигідне, збабіле житє підорвали значно ромейску хоробрість, а войско було переважно найняте, дуже часто з чужих племен. В грецкім войску знаходились люди всіляких сусїдних наций: Славяни, туркскі номади і ин., а навіть далекі Нормани, що визначувались великим зростом і незвичайною хоробростию та служили в прибочній царскій сторожи. Наслїдком такого стану були безнастанні революциї, бо симпатичні у жовнїрів наємних та амбітні полководції бажали осягнути й цісарский вінець.

Які-ж були взаємини межи високоеультурними, пребогатими Греками та молодою, воєвничою державою нормано-руских князїв?

В взаєминах двох народів найбільшу ролю мають природні обставини. Коли сї сприяють взаєминам, то мимо всяких перешкод взаємини суть живі і часті, коли-ж в природї нема прихильних обставин, то обопільні відносини можуть штучно запалахкотїти на якийсь час великим поломенем, але загасають опісля на довший час. Найчастїйші взаємини витворюють ся межи сусїдними народами, бо сусїди мусять стикатись безпосередно — меньше, коли їх розділюють непрохідні гори, як Піренеї або Альпи, більше — коли нема межи ними непрохідної природної границї. Русь і Византия мало коли були безпосередними сусїдами, а то тодї, як тмутороканьска земля під Кавказом належала до Руси. Але тмутороканьска земля не була важною, складовою частию Руси, а сусїдний, херсоньский темат мав більше торговельне нїж полїтичне значінє. Навіть тодї, як Тмуторокань належала до Руси, дорога із осередка Руси, Києва, не вела через Тмуторокань, а через придніпряньскі степи, так що все рускі землї були віддїлені від грецких кольонїй над Чорним морем широчезною полосою степів, а від Царгороду віддїлювало Русинів ще бурливе се море, що дало ся нераз в знаки руским суднам, більше як грецка фльота і грецкий вогонь. Пусті, без постійних осад, степи були в надморскім поясї навіть похожі лїтом на пустиню і становили самі собою велику перешкоду для переходу. Сумного досьвіду зазнав ту перский цар, Дарій. Судячи по нинїшнім станї степів неораних і засїяних хлїбом, перехід не повинен би бути тяжкий, але инакше було в давнїйші часи, коли не було постійних осель на степу, а до природних перешкод долучували ся ще й полїтичні. Русини не сусїдували з Греками. В давнїйшій добі рускої історії бачимо ясно, як природа зазначувала Русинам границю на полудни. Русини держались лїсної полоси, не так густо і сьміло заселювали переходовий пояс від лїсних до зовсїм степових околиць, а вже коли зважувались на чистий степ, то хиба понад ріками, де в плавнях і по збочах берегів річних трафлялись лїсні займища. Густий лїс давав захист від нападу ворогів, а гаї серед степу — потрібний материял на будовлї, укріпленя. За то степи були догідним місцем для побуту кочовничих, перехожих народів. Для них початок лїсного поясу був огненною стїною і по за ню не сьміли вони переходити, бо степова орда не чула себе добре в лїсї і не мала ту вигідних обставин до житя.

Тоті отже степові народи розділювали Русинів від Греків і були важною перешкодою до полїтичних взаємин. Від VI до XIII столїтя краї чорноморскі є місцем побуту для всїляких перехожих народів могольско-чудского роду: Болгар, Аварів, Угрів, Хазарів, Печенїгів, Торків, Половцїв і Татарів. Декотрі з них, як Болгари, Авари і Мадяри перейшли лише через чорноморскі степи, иньші не йшли дальше та закінчили ту свою вандрівку. Походячи із полудново-сибірских або

центрально-азийскої височини — отже із країв з острим кліматом, покритих пустинями або нужденними степами, знаходили сї номади на заходї простори з чим раз лагіднїйшим кліматом, зарослі буйною, травистою рослинностию, де могли свобідно вести дальше але вигіднїйше кочовий спосіб житя, до котрого навикли в первістній своїй вітчинї. Історния всїх тих племен одна і тота сама. Народи тоті вривались й бурею падали на рускі границї і на краї чорноморскі, нищили і палили все, але остаточно осїдали в степовій полосї, нападали на сусїдів Русинів і на кольонїї грецкі або змушували їх оплачувати ся. Помалу зачинають вони під впливом висшої культури народу підбитого або сусїдів приймати їх культуру і осїдати, але тратять заразом силу свою і енерґію. Коли вже починали із сусїдами зживати ся, впадає нова орда. Частина попередного племени гине в боротьбі, частина розходить ся серед сусїдів, а решта лучить ся з новою ордою[1]) і знова зачинає ся давнїйша история. В часї ослабленя і повільної цивілїзациї степового народу зачинає руска людність кольонїзувати величезні степи, спускає ся ріками часто аж до моря і тодї сходить ся безпосередно із Греками, але в часї нового нападу і приходу нової орди відсуває ся знов далеко на північ, сягає ледви по середний Днїстер, Бог, Рось і Сулу, і доки тревае експанзивна сила нових номадів, доти переривають ся майже зовсїм полїтичні взаємини Русинів з Греками. Довго то однако не тревае, бо Греки навязують торговельні відносини з кочовим народом і силкують ся перейти в Русь, що пізнїйше була з ними звязана тїсними, моральними путами.

Так отже природа кинула межи Русинів а Греків просторі степи, а история поставила цїлу низку степових племен, а що природної основи не має, не може довго остоятись, тому той бачимо, що хоч полїтичні взаємини обох народів заяснїють нераз ясною поломінею, то се не жива, довговічна поломінь, а хвилевий промінь. Що межи наслїдницею колишньої Візантиї — турецким цїсарством, а межи нинїшною Росиєю полїтичні взаємини дуже живі, то се сталось можливе аж тогди, як зломалась сила кочевих орд, коли пусті степи заселились численними осадами і виповнилась неприхідна просторонь межи всхідно-европейскою низиною а балканьским півостровом. В давнїйшу пору було кілька проб заповнити роздільну пропасть, та азийскі степи викинули таку силу номадних племен, що проби сї так і полишились пробами, аж поки руский народ не скріпшав в борбі з кочовими племенами і зразу военним а опісля мирним, кольонїзацийним способом не випер Татар на полудне. Коли на сарматскій низинї запанувала одна держава, то їй легко прийшло ся

[1]) Житецкій — Смѣна народностей въ Южной Россіи, Кіевская Старина 1883, май, с. 22.

вздержати і придавити ослаблені номадні племена та віддати значні простори (як ногайский степ) на кольонїзацию рільничому, переважно україньско-рускому населеню. По передуж треба було якихсь незвичайних, вигідних обставин до того, щоби полїтична звязь Руси з Византиєю змоглась сильнїйше. Такою вигідною обставиною був головно бистрий полїтичний розвій молодої рускої держави в X столїтю. Се річ природна, що новий, повний сили і енерґії орґанїзм, пробує своїх сил відповідно до своїх потреб і понять. Руский князь на чолї численної, навченої до борби дружини, забагає грецких богатств, предметів розкоші, що мають незвичайні чари і принаду в очах варвара. Походи руских князів на грецкі землї задля грабежи зачинають ся ще в IX столїтю; про многі з них не знаємо, про деякі розказує нам лїтопись руска не все вірно, та грецкими жерелами можна сї оповіданя провірити хоч в части.

Перший, звісний нам з первоначальної лїтописи похід зробили Аскольд і Дир, вже 866 р. Вони віддїлились, як каже лїтопись, від дружини Рюрика, щоби дійти до Царгороду, та по дорозї запанували над Києвом і звідтам вже виконали свій первістний намір; але-ж напад на Византию не вдав ся, 200 човнів прибуло до столицї, але буря розбила їх і ледви мала часть Норманів вернула домів, в Київ. У Греків не згадуєсь імен Аскольда і Дира, але є звістка про похід Русів із 864 р.; човна рускі потопились чудом, бо мати Божа омофором своїм вірних своїх боронила [1]. Лїтопись подає той похід під 866 р., а Куник думає, що він відбув ся в 865 р., бо в письмі папи Николая до цїсаря Михайла III є натяк про похід Русів в тім часї [2].

З грецких жерел довідуємось ще про два походи Русів на Грецию, або грецкі осади, незвісні із рускої лїтописи. В житю сьв. Стефана Сурожского є звістка, що з Новгорода прийшов великий князь Русів, Бравлин на Сурож [3], а в житю сьв. Георгія Амастридского також згадуєсь про нахід варварских Русів, народу дикого і грубого, на городи над Пропонтидою і на Амастру, город коло Синопи [4]. Той похід відбув ся найпізнїйше з початком X-го столїтя.

Великий похід зробили нормано-рускі князї в 907 р.: „иде Олегъ на Греки, поя множьство Варягъ и Словѣнъ, Чюди и Кривичи и Мерю

---

[1]) *Χρονικὸν Γεωργίου ἁμαρτόλου μοναχοῦ* — Ученыя Записки втораго отдѣла Имп. Академіи Наукъ, кн. VI, стор. 736, 737.

[2]) Куникъ — Извѣстія Ал Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. Часть I. стр. 176.

[3]) Житіе св. Стефана Сурожскаго — Лѣтопись занятій археографической комиссіи, выпускъ IX, СПетербугъ 1893. стр. 100.

[4]) Житіе св. Георгія Амастидскаго l. с. стр. 66.

и Поляне, Сѣверю и Деревляни и Радимичи и Хорваты и Дулѣбы и Тиверцы"[1]). З численною дружиною з усїх підбитих племен вибирає ся Олег під Царгород, але Греки замкнули пристань і місто. Олег руйнує околицю города і змушує Греків до умови, в якій Греки дають Русам численні і великі привилеї торговельні. Найважнїйші точки умови такі: увільнене всїх товарів від мита і забезпечене удержанє на шість місяців для кождого руского купця. Мешкати мають Руси коло церкви сьв. Мами, за мурами міста, а входити до міста можуть лише громадами що найбільше по 50 людий разом і то без зброї. Ся послїдна точка показує, що торговля у Русів була сполучена з розбиванєм і що Греки невірно відносили ся до варяжских купцїв[2]).

Не знати, котра сторона не додержала умов мира, бо вже в 941 р. вибирає ся Русь на новий розбій. Умови були без сумнїву для Византийцїв за тяжкі, так що вони не виповнювали їх докладно, а знову Русь, видячи уступки зі сторони Греків а пізнавши на купецких подорожах богатства Царгороду, забажала нових скарбів. Однакож перечислила ся дуже. Князь руский Ігор йшов, як єго попередники, морем, але часть фльоти єго спалив протовестиярий Теофан. Ослаблений на мори висїв Ігор на берегах Анатолїї і нищив єї огнем і мечем; рускі воїни визначували ся страшенним зьвірством[3]): „овѣхъ растинаху, гвозды желѣзныя посреди головы вбиваху"[4]). В Анатолїї одолїв Ігоря полководець Варда і доместик Іван, так що прийшло ся Ігореви забиратись звідси. Пробував ще щастя в Тракії, тай там не лїпше йшло, бо Теофан розбив Ігоря, і лише недобитки дістались з Ігорем на Русь[5]). Щоби направити невдалий свій похід, вибирає ся Ігор з численнїйшим войском, взявши до помочи ще й Печенїгів, а щоб бути независимим від примх Чорного моря, пійшов сухопутєм. Греки волїли окупитись від напасливого князя, і сей вернув ся від устя Дунаю з золотом і дорогими материями[6]). В 943 р. зайшла взаємна умова, але вже не так догідна

[1]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей т. I. 9.

[2]) Соловьевъ. I. с. 113.

[3]) Куникъ. Извѣстія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ. Приложеніе къ XXXII тому Записокъ Импер. Академіи Наукъ, СПетербургъ, 1878. ст. 177.

[4]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей т. I. 18.

[5]) Соловьевъ I. с. 119.

[6]) Сей другий нахід Ігоря може тільки видуманий лїтописцем, щоби прикрасити перший невдалий похід, бо де інде, крім первоначальної лїтописи, про него не згадує ся.

для Русинів[1]), бо вже нема згадки про удержанє руских купців. Дорогих материй (поволок) можуть рускі купцї купувати найбільше за 50 золотих. Також зобовязують ся Русини не шкодити херсоньским риболовам при устю Днїпра і не сьміють зимувати в лиманї днїпровім[2]).

По смерти Ігоря в 945 р. управляє рускою державою, в імени малолїтного Сьвятослава, енерґічна Ольга. Рівночасно увільнює ся з під опіки тестя, Романа Лекапена і его синів правний цїсар ромейский, Констянтин Багрянородний. Користаючи зі смерти Ігоря, старали ся всїлякі племена увільнити ся від данини і звязи з Києвом, а Ольга мала досить клопоту, щоби привернути їх до послуху. Тому походи на Византию мусїли устати. Впрочім мала Ольга иньшу причину, щоби залишити чвари з Царгородом. Она приняла звідси віру християньску і дивила ся з почестию на центр всхідного відлому християньства. 957 р. поїхала Ольга до Царгороду (по думцї деяких авторів — вже будучи християнкою, по думцї других аж ту приняла хрест) і ввела цїсаря в клопіт, бо царедворцї мусїли вигода, з якими почестями приймати чужу княгиню[3]). Звісно, як точно означений і величавий був церемонїял на царскім дворі. Цїсар, пан сьвіта, перед котрим всї падали на колїна, не міг понизити ся до повитаня княгинї варварів, як рівної собі правительки. Стріча була не дуже почесна для рускої княгинї, бо Ольга мусїла стояти межи грецкими дамами і тим хиба виріжнювала ся від них, що не потребувала бити низьких поклонів перед цїсарем[4]). Константин обдарував Ольгу дарунками, і вона вернула до Києва, щиро сприяючи справі християньства, та старала ся на дармо сина свого прихилити до нової віри. Християньство входило помалу до Руси із Грециї. Приносили его найперше словяньскі і варяжскі воїни на службі грецкій і численні купцї, що довго побували в Царгородї і пізнали моральну перевагу християньства над своєю поганьскою вірою і були очаровані блеском церковних обрядів і сьвітлих церемоній. Вже Аскольд і Дир були християнами, а за Ігоря присягають в Києві християни-Руси в церкви сьв. Ілиї; мусїло в Києві число християн бути вже значне, коли мали свою власну церкву. Християньство і поганьство істнували у Полян побіч себе за пановання Ольги

---

[1]) Сергѣевичъ. — Греческое и русское право X вѣка, Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія т. 219, 1882. ст. 83.

[2]) Полное собраніе рус. лѣт. I. 22.

[3]) Про приїзд Ольги в Царгород і принятє єї на дворі цїсарскім є докладний опис Константина Порфіроґенета, гл.: Corpus scriptorum historiae byzantinae, Constantini Porphyrogeneti imperatoris de cerimoniis aulae byzantinae. Bonnae, 1829, II. 15, стр. 594—598.

[4]) Соловьевъ, l. c. 133.

і єї наслїдників[1]), і хоч династия була поганьскої віри, та відносила ся толерантно до иньших релїґій.

Спокійні взаємини Руси з Візантиєю змінили ся, від коли прийшов до повнолїтности буйний Сьвятослав. Се найсьмілїйший і найбільше воєвничий із усїх варяжско-руских князїв при вступленю на престол мав він під своєю властию землї від Ладоги майже до порогів Днїпра. На заходї була дика Литва і держава польска, а на всходї не підбиті ще Вятичі, Болгари над середною Волгою, Мордва (Буртаси) межи Цною і Волгою і Хазари над долїшною Волгою із столицею Ітіль, що була посередником межи середною Азиєю а Европою, і з важним містом Саркел, що лежало над Доном. Сьвятослав вибрав ся насамперед против Хазар, зайняв Саркел і Матарху. Підбивши в 966 р. Вятичів, а дальше розбивши камских Болгар і Буртасів, пустив ся Волгою вниз ку устю, здобув Ітиль і знищив зовсїм Хазарів[2]). Незабаром він замотив ся в справи балканьского півострова. Тут вже двічи змінялись володарі. Константин Порфіроґенет лишив престол свому синови, Романови II, а вдова Романа Теофано віддала серце своє і престол в імени малолїтних синів славному полководцеви, Никифорови Фоцї. З Никифором Фокою зачинає ся ряд славних цїсарів, що відновляють давну силу і значінє полїтичне цїсарства супроти Музульман, Болгар, народів півночи і заходу. Цїсар Никифор побив Гамданїдів в Азиї і упокорив Арабів так дуже, що не мав з того боку жадної перешкоди і міг звернута увагу свою виключно на справу болгарску. В Болгариї по славнім царі Симеонї, що посїдав майже увесь балканьский півостров, наслїдив слабосилий і недотепний Петро. Візантийцї мусїли страшенно жахатись Болґар, коли такому нетязї платили сорок лїт данину та й ще єму одинїсенькому в історії всесьвітнїй признали титул васілєвса (βασιλευς), чим зрівнали єго з своїм цїсарем. Никифор пізнав, що Болгария за Петра то не давна Болгария, перед якою дріжали усї сусїди, а найбільше сама Візантия. Мимо великого обсягу, бо границя Болгариї з цїсарством грецким ішла від Меземвриї на Адриянополь, Тессальонїку до північної Тесалїї[3]) і побережа морского супроти острова Корфу, а північна границя йшла по Дунай, держава болгарска хилить ся до упадку. Користаючи з слабосильности Петра, бунтує ся Шишман і загортає західну часть

---

[1]) Самоквасовъ. Хронологическая классификація могилъ южной Россіи. Варшавскія Университетскія Извѣстія, 1890, V, ст. 23.

[2]) В. Завитневичъ. Великій князь Святославъ Игоревичъ и историческое значеніе его богатырскихъ подвиговъ, Труды Кіевской духовной Академіи, 1888, мартъ II, стр. 372, 375.

[3]) Jirecek. Geschichte der Bulgaren, 1786, S. 185.

Болгариї, але і всхідної не вміє Петро захистити від нападу Сербів, Мадярів і Печенїгів. Цїсар, бачучи упадок Болгариї, відрікає ся платити данину і зневажає Петрових послів на сьвяточнім принятю в Царгородї під позором, що Петро невдержує нападу Печенїгів на цїсарство грецке[1]).

В поході на Болгарию забрав цїсар лише кріпости на полудни від гір Родопских, дальше не запускав ся, памятаючи добре, скілько бід зазнали Греки в недоступних проходах Родопу і Балкану. Никифор рішив ся ужити супроти Болгар давної методи візантийскої[2]). Він закликав на ворога иньший нарід — Русів, щадячи сил грецких. Ще Константин Багрянородний радив воювати з Болгарами за помочию Печенїгів, але Никифор волїв Русів, бо були лїпші воїни, а що були також відділені від Грециї просторими степами, то з далека були меньше небезпечні для Греків, як близші Печенїги. Сьвятослав мав численну, сильну і добре зорґанїзовану дружину, чого не було у Печенїгів. Воїни єго, добре вправлені і навчені в численних походах Сьвятослава до воєнного ремесла, доказували чуда під проводом богатирского свого начальника[3]). Нема що обманювати себе, що до зазиву Сьвятослава могло Никифора привести пересьвідченє про висшість моральну, або лїпшу управу, порядок Русів. В очах цїсаря, а впрочім потрохи і дійсно, були Русини такою самою дикою ордою, як і Печенїги, а жорстокість і нелюдяність Русів не змалїли від попередних часів. Щоби розбудити жадність у Сьвятослава вислав цїсар в посли Кальокира[4]), херсоньского Грека, що був сином протеуона і в своїм містї, сходячи ся з усїлякими народами, навчив ся кількох мов і привик до крутанини з дикими сусїдами. Кальокир вибрав ся на чолї сьвітлого посольства з даром 1500 фунтів золота до Києва[5]). З великим трудом вспів він перейти через край Печенїгів попри днїпрові пороги, бо Печенїги чатували на добичу. Кальокир побачив силу Сьвятослава і піддав єму думку забрати зовсїм Болгарию до себе, відступаючи єму той край, колиб Сьвятослав поміг єму досягнути цїсарского престола[6]). Руска дружина поплила вниз долї Днїпром в човнах, видовбаних із одного пня. Прихід Русинів застав Петра зовсїм неприготованого. Руси висїли на берег при устю Дунаю і тут ждало їх 30 тисяч Болгар, що хотїли їм боронити вступу, але сї люди без ляку,

[1]) Schlumberger. Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicephore Phocas. Paris, 1890, 549—557.

[2]) Завитневичъ — Великій князь кіевскій Святославъ і пр. l. c. 377.

[3]) Schlumberger l. c. 559.

[4]) *Λέοντος διακόνου ἱστορία*. Corpus scriptorum historiae byzantinae, pars XI, lib. IV. p. 63.

[5]) Leo Diaconus l. c. V 77.

[6]) Соловьевъ, l. c. 138.

що, як казали, бояли ся тілько одної річи, а то, щоби їм небо не впало на голову, кинули ся як вовки на Болгар, бігли супроти ворогів з тяжкими мечами, ховаючись за великими щитами, сьпіваючи страшну воєнну пісню, що аж птахи небесні гинули з переляку[1]). Болгари не видержали першого нападу, утекли і замкнули ся в Доростолї, нинїшній Силїстриї. Сьвятослав заняв згодом цїлу країну, а на столицю вибрав собі Переяславець, над полудневим рукавом Дунаю, там де нинї село Преслав, коло Тульчи. Відтак і Білгород впали в єго руки і все втїкає перед Русами, що господарять люто, роспинають Болгар на хрест, других вбивають на палї, иньших стріляють як дикі качки, або забивають цьвяхи в голову. Болгар опанував страшенний ляк, сам цар їх знятий паралїжем, дотлїває в своїм житю. Добича Русів була величезна, бо у Болгар назбирали ся скарби з довголїтних їх розбоїв на Византиї. По побідї руского князя вислав Никифор решту обіцяних гроший, сподїючись, що Сьвятослав верне ситий славою і загарбаними скарбами до своєї держави. Алеж пляни єго не здїйснили ся[2]), бо Сьвятослав анї думав уступатись з Болгариї і хотїв у Переяславець перенести свою столицю[3]). Нема що тому дивуватись, бо богата і теплїйша Болгария притягала північного варвара, що тепер міг бути близше до Византиї. Аж напад Печенїгів на Русь і облога Київа змусили Сьвятослава покинути Болгарию та ратувати Київ. Колиж прогнав Печенїгів, а мати вмерла, вернув назад до Болгариї, та застав вже иньші відносини.

Цїсар Никифор вернувши в 969 р. назад з походу на Сараценів, пересьвідчив ся, що руский князь єсть богато небезпечнїйшим сусїдом, як слаба Болгария, і старає ся приєднати собі Болгар до спільної борби з Сьвятославом, щоби єго вигнати з наддунайского краю. Цїсар вислав зручних і симпатичних для Болгар дипльоматів: Никифора Єротіка і Филотея, епископа евхаїтейского. Сї посли умовили ся до спільного дїла, а для закріпленя умови заручено дві болгарскі княжни за цїсарів Василя і Константина, а до часу повнолїтности вислано їх до виховання під опіку цариці Теофаниї. В заклад мира післано в Царгород обох болгарских царевичів, Бориса і Романа. Поки Никифор приготовив ся до борби з Русами, вмирає цар Петро, а царем болгарским оголошує ся тепер Шишман, голова антивизантийскої партиї в Болгариї, що вдержує ся в західній части. Маємо отже тепер два болгарскі царства з окремими царями, але у всхіднім нема властиво царя, бо царевичі пробувають в Царгородї. Аж коли Сьвятослав появив ся наново, висилає Ники-

---

[1]) Schlumberger, l. c. 569.
[2]) Schlumberger, l. c. 736.
[3]) Полное собраніе рус. лѣтописей I. 27.

фор обох братів на царства[1]). За підмогою Греків удає ся Борисови II відсунути Давида, Шишманового сина, що хотїв і всхідну Болгарию видерти у византийскої партиї. Сьвятослав вступив тимчасом за Дунай з 60-тисячною армією. Цїла Болгария повстала супроти наїздників, але під Переяславцем побив Сьвятослав Болгар, а обох царів взяв в неволю. Також стольний город Болгарів, Великий Преслав, попав в руки Русам разом з північною Болгариєю, межи Балканом і Дунаєм. Руский князь лишає тут Свенальда з залогою, щоби боронив Преслава і стеріг царів, сам здобуває решту краю, а на весну 970 р. переступає Балкан, щоби поміряти ся з Греками, союзниками болгарскими.

В Царгородї і в околици повстав великий переляк, бо Руси показали себе нераз дуже немило для Греків. Цїсар намагає перевести спішні приготованя до тяжкої війни, але вже не судилось єму вести єї. Царици Теофанїї наскучив простий, непривітний вояк Никифор, бо вона пішла за значно старшого від себе полководця не з любови, а з вирахованя. Залюбившись в гарнім Івані Цимисхії, помогла єму вбити цїсаря і вивела убійника на престол, хоть сама відпокутувала свій злочин, коли новий цїсар, боячись опінїї народу, не лише не оженив ся з нею, а ще казав єї вигнати з царского двірця і розлучити з синами[2]). Всї тїшили ся з смерти Никифора, а найбільше вороги Сарацени і Русини. Одначе новий цїсар був гідним наслїдником Никифора. Він звернув ся насамперед з пропозициєю до Сьвятослава, щоби приняв грошове відшкодоване за свій похід, а сам покинув Болгарию, а коли сей не годить ся, виступає до війни з ним. Союзників Сьвятославових, Угрів і Печенїгів, розбив Варда Склир в Тракії, а сам цїсар в бистрім походї перейшов Балкан і з'явив ся нагло під Преславом. Русини не сподївали ся нападу, бо тогди були великодні сьвята у Греків, але били ся хоробро і не зступали з поля битви, аж цїсар вислав на ліве крило руске леґію безсмертних. Русини втратили більш восьми тисяч людий і мусїли уступити до города, але Греки здобули город, а по довшім опорі і кріпость, куда накінець Свенальд схоронив ся з своїми. Коли огонь примусив Русинів вийти з кріпости, то вони били ся ще в поли, поки їх знов 7 тисяч не лягло[3]). В Преславі попав цар Борис в руки Греків; Цимисхій, не хотячи собі зараз знеохочувати Болгар, обійшов ся з ним ласкаво, так що Болгари йдуть тепер вспільно з Греками супроти Руси-

[1]) Schlumberger, l. c. 739.

[2]) Schlumberger, l. c. 759.

[3]) G. F. Hertzberg Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen das Ende des XVI Jahrhunderts, in „Onckens Allgemeiner Geschichte". Berlin 1883.

нів[1]). Цїсар грецкий ще раз хотїв спокійно полагодити спір, але надармо, і обидві сторони ворожі приступили до рішучої битви під Доростолом[2]). Русини поуставляли щільно свої щити мов стїну поперед себе, кинулись з копями на Греків і нанесли їм великі страти, так що омаль не погнали їх, коли-б цїсар з безсмертними не здержав був погрому. На сторонї Греків була чисельна перевага, а Русини були ще в ворожій земли, в незнаних околицях. У Греків була добра кінниця і фльота на Дунаю відрізала Русинів від того боку. Ще раз пробує Сьвятослав пробитись через ряди ворожі, але коли єго намаганє було безуспішне, то знеміжений просить мира[3]). Мимо того, що з 60 тисяч руских воїнів лишило ся тільки 22, годить ся Цимисхій на мир, боячи ся більших даремних страт, бо хоробрі руски полки могли в розпуцї дати ще тяжкі удари грецкій армії. Оба володарі з'їхали ся разом, а Сьвятослав за цїну вільного відходу годить ся віддати Доростол, уступитись з Болгарии і не воювати на будуче з Греками. Лев Диякон так описує Сьвятослава: „На скитскій лодцї, веслуючи заєдно з другими, приїхав князь, середного взросту з густими бровами, синїми очима, малим носом, оголеною бородою і густими вусами Голова оголена, лише на однім боцї висїв жмит волося, що вказував на знаменитий рід. В однім уху висїв кільчик з двома перлами і рубином. Впрочім одїж біла і крім чистоти не вирізнювала ся нїчим від одежи дружини". Руска лїтопись описує похід Сьвятослава инакше, бо після неї вийшов Сьвятослав всюди побідно[4]) але мусимо скорше повірити Византийцям, бо Сьвятослав уступив остаточно з Болгарии, а був би сего не зробив, як би побідив був Греків. Греки не віддали тепер Болгарії правному цареви, Борисови. Царя Бориса усунули з престолу, і він мусїв прилюдно віддати цїсареви мантию царску і червоні чоботи — ознаку власти царскої[5]), а молодшого брата навіть оскоплено. Також патриярхат болгарский знесено, а лише західна Болгария удержує ся в независимости під сином Шишмана, Самуїлом[6]). Руский князь Сьвятослав не вернув до Києва, по дорозї вбили єго Печенїги. Так нещасливо закінчив буйний Сьвятослав сьмілі свої походи.

Факт забору Болгарії Сьвятославом так многозначний, що живцем силує нас до полїтичних комбінаций. Щоби то було, як би таки

---

1) Завитневичъ, l. c. 381, 383.

2) *Λέοντος διακόνου ἱστορίαι*, liber 9. Corpus scriptorum historiae byzantinae, pars XI, стр. 149—156.

3) Jirecek, l. c. 156, 187.

4) Полное собраніе русскихъ лѣтописей, I. 29.

5) Jirecek. Geschichte der Bulgaren, 1876, s. 188.

6) Hertzberg, l. c. 175.

Сьвятослав і Русини вспіли були вдержатись в Болгариї? Тодї історня пішла-б зовсїм инакше. Всхідні і полудневі Славяни були би в безпосередній звязи, ба в однім полїтичнім тїлї. Ненависні Греки, відвічні вороги балканьских Славян, зійшли би на другорядне становиско і вже в десятім столїтю сповнилось би завітне стремленє Росиї нинїшної, щоби панувати над водною дорогою до Середземного моря. Чомуж панованє Сьвятослава в Болгариї мало такі хисткі основи? Безперечно, що Сьвятослав натрафив на таких удалих цїсарів як Фока і Цимисхій, що скоро вигнали північного князя із наддунайскої землї; але були й глибші, природні причини, що остаточно були би довели пізнїйше до того самого результату, який приспішив Цимисхій. Сьвятослав не виступав ворогом Ґреків в купі з Славянами-Болгарами, а поводив ся люто і дико над Дунаєм, так що культурнїйші Болгари воліли єднатись з поконвічними своїми ворогами Греками, як терпіти жорстокість руского князя. А що межи Болгарнєю і Русею лежали величезні степи, заселені хижими Печенїгами, то звязь межи обома краями була дуже утруднена, а найчастїйше і зовсїм перервана. Межи Переяславцем на Дунаю і першими рускими оселями було багато миль краю незаселеного постїйно, степи нинїшної київскої, херсонскої і бесарабскої ґубернії і просторі комиші плавнїв дунайских. На кольонїзацию тих степів треба було роботи кількох поколїнь, але могольскі, перехожі племена не допускали того. Як небезпечна була дорога з Болгариї в Русь, дізнав сам Сьвятослав, поклавши свою голову на днїпрових порогах.

Час безпосередно по смерти Ссьвятослава не сприяв живійшим взаєминам полїтичним Руси з Византиєю, бо на Руси настали усобицї. Сьвятослав назначив був найстаршого сина, Ярополка, князем в Київі, другого Олега в деревляньскій земли, а третїй Володимир мав княжити в Новгородї. Колиж межи братьми настали усобицї, то наймолодший Володимир, що близше був до Скандинавії і легше міг набрати норманьскої дружини, став в 980 р. єдинодержавцем Руси. В Грецкім цїсарстві зайшли за той час великі зміни. Цїсар Цимисхій, вигнавши Русинів з Болгариї, побідив і Арабів в Азиї, а слава єго імени греміла скрізь, і за єго то пановання сповнило ся подруже Отона II з родичкою цїсаря, Теофанією, найстаршою із дїтий цїсаря Романа і Теофанії. Славному єго пановаию положила конець отруя з руки евнуха, Василїя, що в імени правного цїсаря Василя, сина Романа II і Теофанії, думав вести керму держави. В той час справи грецкого цїсарства дуже погіршили ся. Звісний нам з побід над Русинами Вирда Склир оголосив себе цїсарем в Азиї, а Фатиміди каїрскі в Азиї і Отон II в Італії загрожують цїлости імпериї. На них ще не кінчить ся спис ворогів цїсарства, бо в Болгариї збунтувались мешканцї, не хотячи зносити грецкої кормиги. Оба здеґра-

довані царі, Борис і Роман, втікають, але-ж Бориса случайно вбито, а евнух Роман не може знайти послуху, і царем цілої Болгариї стає володар західної еї части (Македониї і Епіру), Самуїл. Столицею его есть Преспа коло Охриди а держава его займає усї землї, якими володів цар Петро[1]). Самуїл здобуває навіть Тесалію і облягає Коринт. Похід цісаря Василя в середину Болгариї під Софію сучасну силує Самуїла покинути Гелляду, але не ослаблює Болгариї, бо цїсар побитий вертає до Царгороду. Становище цїсаря було в тій хвили дуже критичне. В его руках були тільки частина Тракії, побереже Гелляди і частина островів, а що найважнїйші части держави в Малій Азиї попали були в руки претендентів. Замір Варди Склира наслїдує і то дуже щасливо Варда Фока, братанич Никифора Фоки. Він оголосив ся в 987 р. цїсарем, заняв майже цїлу Малу Азию[2]), побіджає Варду Склира, а 988 р. виступає на Царгород.

В такій прикрій хвили звертає ся цїсар Василий за поміччю до руского князя Володимира, що був вже единодержавцем, розширював границї своеї держави на всї боки і належав до найбільше могучих сусїдів. Володимир згодив ся дати поміч за цїну, як цїсар видасть за него сестру свою Анну, і обіцює сам стати християнином. Християньство, як се вже знаемо, не було рускому князеви новиною. В Киеві було багато нововірцїв, і на княжім дворі ісгнувало християньство. Ще бабка Володимира, Ольга, приняла нову віру і старала ся очевидно і внуків своїх до неї прихилити; одна з жінок самого князя була Грекиня: се була мати Сьвятополка, а попередно жінка Ярополкова. Могучий Володимир хоче блеск свого престола підвисшити подружем з грецкою царівною. Таке бажане ввело цїсаря Василія в прикрий клопіт. Всї дами висшої верстви византийскої, а ще більше царівни, одержували незвичайно старанне образоване і цїсарі грецкі не щедрились зовсїм видавати дочок і сестер своїх за князів сусїдних[3]). Навіть подруже сина і наслїдника великого Отона І, цїсаря західно-римского, з Теофанїею, старшою сестрою Анни, уважали Греки мезалїянсом і впрост заявили се Лїютпрандови, послови Отона І, що хотів перевести се подруже. Греки сказали Лїютпрандови, що вони не звикли царівен своїх видавати за варварів; коли-ж сей вказав на се, що прецї болгарский цар, Петро, жонатий з їх царівною, а що цїсаревич римский, то не дикий Болгарин, то Греки відповіли, що

---

[1]) Липовскій — Изъ исторіи греко-болгарской борьбы въ X—XI вѣкъ, Журналъ Мин. Народн. Просв. 1891. ст. 126—131.

[2]) Василевскій — Русско-византійскіе отрывки. Журналъ Мин. Нар. Просв. 1876. Мартъ ст. 127.

[3]) Hertzberg — l. c. 193.

Мария, болгарска цариця, не єсть правдивою царівною, бо вродила ся, заки дід її, Роман Лєкапен, став царем Византиї [1]). Яка-ж ріжниця межи Отоном II а Володимиром, поганином, вже немолодим, що був ще до того многоженцем і цілковитим варваром, який мало ріжнив ся в очах Ромейців від ханів могольских орд. Прикрі обставини примусили Василїя годитись на прикре дїло, а Володимир висилає єму воєнну поміч в 988 і в перших місяцях 989 р. За помочию руских полків розбито Варду Фоку, а коли ще єго постиг удар апоплєктичний, і цїсар, позбувши ся грізного суперника, опинив ся в лїпших обставинах, то не хотїв вже доповнити даної обіцянки і видати сестри за руского князя [2]). Володимир хоче силою добитись свого і вибираєсь на Херсон, головну кольонїю грецку на Понтї. По довшій облозї здобув Володимир Херсон через зраду Грека Атанасия, що порадив рускому князеви перейняти труби водні [3]). Брак води змусив Херсонян піддати ся. Грецкий цїсар, маючи досить клопотів з Болгарами і задумуючи розправити ся з ними рішучо, не хотїв межи своїми ворогами мати могучого Володимира і з тяжким серцем згодив ся вислати сестру до Херсону [4]). Володимир охрестив ся лїтом 989 р. в Херсонї, а може ще попередно в Київі [5]). В Херсонї оженив ся з Анною і по весїлю вернув ся на Русь. Не в 988 р. але в осени 989 р. відбуло ся хрещенє Руси в Київі [6]). Лїтопись первоначальна призначує хрещенє Русинів на 988 р. і за нею всї згодили ся на сю дату; аж новійші дослїди і критика фактів історичних доказують досить ясно, що великий князь Володимир охрестив Русь аж в 989 р. після того, як вислав поміч цїсарови против Варди Фоки. Доказує се також виразно арабска хронїка Ал-Мекина, секретаря Саладина, що був християнином (виписки з тої хронїки, подані в „Журналъ Министерства Народн. Просвѣщенія, 1876, мартъ стр. 140). Але-ж бо всїм годї розстатись з утертою вже і принятою датою і найшлись також горячі оборонцї давнїйшої гадки, що хрест відбув ся таки в 988 р., як н. пр. Соболевский [7]).

---

[1]) Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle etc. p. 626.

[2]) Завитневичъ — О мѣстѣ и времени крещеніясв. Владиміра и о годѣ крещенія Кіевланъ, Труды Кіев. духовной Академіи, 1888, I. 134.

[3]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей I. 46.

[4]) И. Линниченко — Современное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси. Кіевъ. 1886, I. 8.

[5]) Завитневичъ. — О мѣстѣ и времени крещенія св. Владиміра, Труды Кіев. дух. Акад. 1888. I. 134.

[6]) Линниченко — Современное состояніе и пр. с. 19.

[7]) А. И. Соболевскій — Годъ крещенія св. Владиміра, Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, книга вторая, отдѣлъ II. стр. 1– 6.

Посвоячившись так близько із грецким цісарем, висилає єму Володимир помічні полки на війну з Болгарами, і ся поміч дала остаточно Василію спроможність почислитись з Болгарами. Цісар Василій уважав задачою свого житя нищити Болгар і свій плян перевів так знаменито, що сливе в історії під назвою Болгаробійника. В царі Самуїлї найшов цісар грецкий гідного супротивника. Спершу велась борба непевна, бо годї було від разу дібратись до Болгар, котрих природа боронила дуже добре в неприступних горах та лїсах. Але перевага була все по сторонї Византийців, ще коли грецкі сили збільшились помічними полками рускими. 996 р. побив цісар Самуїла над рікою Сперхеєм, і тільки війна з Арабами здержала безпосередний упадок болгарскої держави [1]). Коли Греки воювали в Малій Азиї і Сириї з Арабами, могли Болгари легко надолужити свої страти в неприсутности і клопотї свого ворога, але Володимир був все грізним помічником за плечима Болгарів, і вони не сьміли вихіснувати прихожої хвилї [2]).

1014 р. починає ся наново люта війна болгарска, а цар Самуїл потерпів страшний погром коло проходу Кімбалюнґон [3]). Жорстокий Василій каже пятнайцять тисяч полонених Болгар осліпити і тільки на сто людий лишив одному одно око, щоби сліпців міг завести до Болгариї. Самуїл умирає з переляку на страшний вид стільких жертв, а єго держава тревала ще чотири роки. Сина-наслїдника Самуїлового, Гаврила Радомира, вбиває стрийний брат Іван Володислав, син Арона, і сей боронить ся завзято на заходї супроти Греків, але Василій забирає систематично Болгарию чим раз дальше, аж випер болгарского володаря до Альбанії, де сей в битві коло Драчу (Дураццо) з розпуки гине. Царевич Фружин боресь безнадійно короткий час в альбаньских горах, але вже 1019 р. сьвяткує Василій Булгагорктон свій великий триюмф над Болгарами [4]), а сильна недавно Болгария стає складовою частию византийскої імпериї. До побіди Греків причинила ся богато руска поміч, а Русини помагали Василїю ще в походї під Кавказ шеститисячним полком [5]).

Хрещенє Володимира і Руси і приязні наслїдком того взаємини межи Русию і Византиєю мають незвичайне значінє, бо викликали ве-

---

[1]) Hertzberg — l. c. 186.

[2]) Василевскій — Русско-византійскіе отрывки, Журналъ Мин. Нар. Просв. 1876. мартъ. ст. 123.

[3]) Липовскій — Изъ исторіи греко-болгарской войны въ X—XI в., Журналъ Мин. Нар. Просв. 1891. 135.

[4]) Jireček. Geschichte der Bulgaren S. 196.

[5]) Василевскій — Русско-виз. отрывки, Ж. М. Н. Пр. 1876., 123.

личезну зміну і цілковитий переворот в політичних, а в дальшій лінії і культурних відносинах на сході.

Політичні відносини прибрали на сході Европи зовсім иньший напрям. Політика византийска добилась того, що Русь змінилась із грізного ворога в вірного спідручника. Хрещенє Руси і військова поміч надали Византиї повну перевагу на балканьскім півострові, причинили ся до упадку Болгариї і словяньскої справи на Балкані. Тай Русь втратила зовсім те значінє політичне, яке зачала набирати на сході Европи від часу Сьвятослава Ігоревича, бо перестала виступати самостійно і перемінилась в політичного клієнта ромейского цісарства.

Ще важнійші були культурні наслідки хрещеня. Від часу хрещеня зближило ся цісарство ромейске до Руси і мало рішучий вплив на загальний єї розвій, материяльний і духовий аж до XIII століття і мимо живих взаємин з Заходом вплив той перемагав у всіх сферах [1]). Нема тут нічого незвичайного. Византия була царицею тодішньої культури і для всіх тураньских, германьских і словяньских народів видавала ся осередком блеску, краси, богатств, висшої осьвіти і незрівнаної культури [2]). Коли-ж ще Русь охрестила ся, то і морально підпала під вплив грецкий, взявши з Византиї свою віру і нову культуру. Разом з новою вірою прийшли, розуміє ся, і учителї єї, духовні із Грециї. Зразу усе духовеньство руске мусіло бути грецке, або із Грециї, а і пізнїйше всї висші сановники церкви були з дуже незначними виїмками — Греки [3]). Митрополит перший, Михаїл, був Грек або згречений Сириєць, иньші наслїдники єго: Леонтий 992—1008, Іоан I 1008—1035, Өеопомп 1035—1049, Іларион 1051—54, Єфрем 1054, Георгій 1062, Іоан II 1077—78, Іоан III 1089, Єфрем 1096, Николай 1097—1101, Никифор і т. д. — все самі Греки, винявши Іларийона, що був Русином з роду, а став митрополитом тому, що князь Ярослав зачав війну з Греками і не хотїв мати Грека на впливовім становиску. Також епіскопи були довший час майже т і л ь к и з Греків, і хиба на низші місця духовні почали скорше висьвячувати Русинів. Коли зважимо, що духовні були на Руси одинокими ученими, що они надавали тону опінії публичній, що будучи послами, займались в канцеляриях княжих, кермували часто політикою, то зрозуміємо, що й політичне становиско грецкого духовеньства мусїло бути значне і нераз мусїло навести князів на свою сторону. Все таки

---

[1]) Линниченко — Взаимныя отношенія Руси и Польши. Часть I. Кіевъ 1884. стор. 194

[2]) Hertzberg — l. c. 190, 191.

[3]) Bestużew-Rjumin — l. c. 175.

висше духовеньство, привикши в Царгороді до послуху цісареви, не відограло на Руси такої ролї, як латиньске духовеньство у всякій західній державі, не старалось творити серед держави окремого тїла і вивисшатись над власть княжу, і Русь тому лише оминула борбу церкви з державою, що приняла християньство з Греции [1]).

На полїтичні як і культурні відносини мало хрещенє Руси із Греции вплив і в тім напрямі, що втягнуло Русь в сферу впливу Византиї; від часу хрещеня Руси византинїзм розширяє ся незвичайно на сході Европи і в нашій части сьвіта витворює ся культурний дуалїзм [2]) та в взаєминах Русинів до західних сусїдів, як Поляків, Угрів, причинює ся до антаґонїзму релїґійного і национального. Дуалїзм культурний треває по трохи й до нинї межи греко-всхідно-словяньским і латино-германо-романьским сьвітом.

Чи хрещенє Руси з Византиї було щастєм для Руси, тяжко запевнювати. Правда, що культура византийска в X ст. була далеко висша від західної, але она не розвивала ся дальше та закостенїла в собі, а Русини, перенявшись нею, відділились по части від заходу, що пізнїйше бистро розвивав ся. Хоть Русини мали часті і живі зносини з заходом, то все таки всхідна віра і византийский вплив культурний здержували вплив заходу. Письмо, язик лїтературний, релїґійні симпатиї і понятя, — все ділило Русинів і иньших клїєнтів Византиї від заходу. Ще перед суперечки Фотия, а дальше перед цїлковитим розривом церковним за Михайла Керулярия в 1054 р. тревав антаґонїзм межи церквою східною та західною, межи сьвітом латиньским та грецким. Не різниції обрядові, як пости в суботу, бежженність клиру, миропомазанє сьвящениками, прісний хлїб при причастю і ин. були причиною роздору, а неохота Ромейців до Латинян, погорда Греків до варвар і бажанє царгородских патриярхів, коли не вивисшитись, та вирівнятись з римскими папами. Хотяй Русь приняла хрещенє в часї єдности церков, то пішла у всїх обрядах і ріжницях догматичних за Греками. Ще в часї єдности пише митрополит Леонтий твір полємічний против Латинян (о прісним хлїбі [3]). За роздїлом від заходу пішла і дальша полїтика і історичний розвій Руси. Чи принятє старославяньскої, чи староболгарскої мови за церковну і лїтературну було

[1]) Bestużew-Rjumin — Geschichte Russlands, übersetzt von Schiemann. Mittau. 1877. I B., 94.

[2]) Krumbacher — Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des osmanischen Reiches. München. 1891, S. 25.

[3]) В. Калинниковъ — Митрополиты и епископы при св. Владимірѣ, Труды Кіев. дух. академіи. 1880. V. 530, 549.

надто хосенне для розвою Русинів, можна сумнївати сь. На всякий случай припізнило оно у Русинів, як у всїх иньших (греко) славяньских народів, розвій народної, живої лїтератури. Спершу було се догідне, бо Русини розуміли язик словяньский і могли хіснувати з викладу нової віри і книг, занесених з Болгариї. Але що се не був язик живий, бо не свій, то лише нечисленна верства духовних і висшого стану могла єго собі яко тако усвоїти. Мертвий язик не може видати богато здорового, тревалого насїння. На заходї було ще гірше, бо латина була зовсїм незрозуміла, але тому ту дала себе скорше почути потреба живого язика, а подібність церковно-лїтературного язика до руского спинювала витвір живого язика у нас, як і в других словяньских народів, що віру свою приняли з Византиї. Західно-латиньскі Словяни: Чехи, Поляки, Хорвати богато скорше розпочинають свою лїтературу в мові народнїй, як східно-грецкі.

Згадалисьмо вже, що проповідь християньскої віри прийшла із Византиї на Русь в староболгарскій мові, бо грецка була б для словяньских Русинів зовсїм незрозуміла. Межи духовеньством а особливо низшим, було богато Болгар або Греків, що розуміли по болгарски, і хоч Русини прийняли культуру з Византиї, то приймали єї за посередництвом полудневих Словян [1], в словяньскій одежи. Однакож суть культури була зовсїм византийска, і вплив византийства на всї течії народного житя і у Словян полудневих і у Русинів скрізь панував. З лїтератури византийскої брали рускі письменники живцем взірцї до своїх праць, як лїтописий, житій сьвятих і пр. З Грециї брали собі Русини архітектів до будови церков, монастирів і палат княжих; а олтарі, прикраси і знаряди церковні [2]) треба було до найменьшої дрібницї привозити із Грециї. Погляди правно-полїтичні, а найбільше право церковне розвивалось під грецким впливом, а се послїдне мусїло бути взяте в цїлости із Грециї. Взявши собі за задачу виказати полїтично-торговельні відносини Руси з Византиєю, не можемо розводитись над впливом культурно-моральним, але нераз оба сї впливи так тїсно зливають ся, що треба й про них хоч побіжно згадати.

Культурно-моральні впливи Візантиї тревають і по смерти Володимира Великого дальше, ба ще більшають, але взаємини полїтичні Руси з цїсарством византийским слабшають з тої причини, що кожда з сих

---

[1]) Krumbacher — Geschichte der byzantinischen Litteratur. München. 1891. Seite 26.

[2]) Krumbacher — l. c. 27.

двох держав підупадає політично на якийсь час. Зі смертию Володимира настають на Руси поділ і усобиці межи синами. Ярослав, князь Новгороду ільменьского, міг, живучи найблизше до Норманів, завізвати численну варяжску дружину на поміч і прогнати двічи Сьвятополка Окаянного, але мусів спершу ділитись державою з хоробрим Мстиславом із Тмутороканя, безпосереднім сусідом Ґреків на кімерийскім Херсонезї. Згаданий Мстислав боров ся славно з Хазарами на Тавриї, помагаючи Грекам в 1016 р. розбити Хазар і заволодїти півостровом. Аж по смерти Мстислава став Ярослав князем на цїлу Русь з виїмкою полоцкого князївства і заразом одним з найбільше могучих володарів европейских. Посвояченнй з богатьма династиями заходу: королями Швециї, Норвеґії, Анґлії, Франциї, Угорщини, з князями нїмецкими, приймає Ярослав цивілїзацийні впливи Византиї, але в сфері полїтичній не хоче її уступати.

Цїсарство ромейске підупало по смерти Болгароктона. Від 1025 до 1042 р. засїдало шістьох цїсарів на візантийскім престолї, межи ними два рази жінка із македоньскої династиї, Зоя. Заслуги македоньского роду коло відновленя блеску і могучости Византиї були так великі, що Византийцї годились на то, щоби дочки Константина VIII самі панували, або після вподоби роздавали престол. По довгих заколотах віддала Зоя престол 1042 р. третому свому чоловікови, Константинови IX Мономахови.

В часї єго панованя сталась пригода, що привела до війни межи Русю і Византиєю. В Царгородї і в цїлій Грециї було богато Русинів-купцїв і наємників — воїнів, а богатші Русини жили відай для вигоди і розкоші в тім сьвітовім городї. В 1043 роцї вбито в суперечцї, чи колотнечі припадковій якогось знаменитого Русина [1]; Ярослав хоче пімститись за смерть свого визначного мужа і посилає численну армію під начальством найстаршого сина, Володимира, і воєводи Вишати морем до Грециї [2]. Мономах хоче дати відшкодованє, коли-ж Русини не вдержують ся в походї, мусить рад не рад готовитись до оборони. Русинів, що жили в Грециї, взято в неволю, щоб не збунтувались і не могли получитись із полками рускими, а в Босфорі уставлено фльоту, щоби не пустити Русинів в Царгород. Начальник фльоти Василь Теодороканон побив часть рускої фльоти близько Босфору, а природа нанесла Русинам ще тяжший погром, бо буря рознесла і потопила рускі човни, і нужденні

---

[1]) August Gfrörer — Byzantinische Geschichte. III. S. 277.
[2]) Соловьевъ — l. c. I. 210.

судна із видовбаних пнів розбивались коло скалистих берегів [1]. Останки рускої фльоти мусять вертати не вдіявши нічого, але Греки переслідують Русинів на мори, поки їх Русини десь в околици Варни зі стратою не відогнали. Частина руских полків не могла зміститись на човнах, висіла на берег і вертала під начальством Вишати на Русь, а Володимир вернув зрештою морем. При устю дунайскім оступили Греки Вишату і взяли єго з усіми товаришами в полон; богато Русинів осліпили, других або запродали в неволю, або відослали в Царгород [2]). Аж по трьох літах пустили Вишату на волю [3]), коли стала згода. Для скріпленя згоди оженив ся син Ярослава Всеволод з дочкою Мономаха, тому то син з того подружа зовесь Володимиром-Мономахом.

Подружа належать до важних фактів в взаєминах двох народів і мають дуже важне політичне значінє, коли женять ся династичні родини. Що Грекині, як жінка Ярополка [4]), а опісля й Володимира Великого, мусіли культурно впливати на своїх мужів-Русинів, проте годі сумніватись, а яке було політичне значінє подружа Володимира з цісарівною Анною, вже знаємо. І в пізнійших часах не переставали звязки родинні межи Рюриковичами і цісарями грецкими. Першою жінкою Сьвятополка Із'яславича була нїби Варвара, дочка чи родичка Алексїя Комнена [3]), але ся звістка непевна; син цісаря Алексїя, також Алексїй, був зятєм Володаря Ростиславича.

Хоч взаємини отже Руси і Византиї не перестають, бо на се вказують родинні подружа, то політичні взаємини чим раз меньші, бо Руська держава і Византия вже хилять ся до упадку.

На Руси настав по Ярославі Мудрім постійний поділ межи родиною княжою, зразу межи пятьох синів, пізнійше на численні части, так що до кінця XI ст. подибуємо на Руси дуже богато уділів: в Києві, Новгороді, Переяславі, Чернигові, Вишгороді, Турові, Луцку, Звенигороді, Теребовли, Перемишли, Володимири Волиньскім, Курску, Смоленьску, Витебску, Полоцку, Суздали, Муромі, Тмутороканю, Дорогобужі і ин. Очевидно, що розділена Русь не має вже політичної цілости, а безнастанні усобиці ослабляють єї чим раз більше.

---

1) Gfrörer — l. c. 278.

2) Б. Дорнъ — Каспій, о походахъ древнихъ Русскихъ въ Табаристанъ, приложеніе къ XXXVI тому Записокъ Императорской Академіи Наукъ. Спб. 1875. стр. 45.

3) Полное собраніе русскихъ лѣтописей. I. 66.

4) Strahl — Geschichte des russischen Staates. Hamburg. 1832. I B. 202.

Не ліпше діє ся і в цісарстві грецкім. Супроти Константина Мономаха виступає трьох претендентів з ряду: Маніак, вбитий коло Острова, Лев Мелітен, осліплений, а однакова доля постигла й третього, Льва Тонікія. Від 1054 р., від смерти Константина Мономаха, до 1081 р., поки не вступив на царский престол Алексій Комнен, панує за 27 літ семох цісарів: Теодора — дочка Константина VIII з македоньского роду, Михайло Стратіотик, Ісаак Комнен, Константин X Дука, вдова его — Евдокія Макремболітисса і муж еї Роман VII Діоген, син Евдокії Михайло VII Парапінак і Никифор Вотоніят. Багато претендентів намагає доступити царского вінця, бо династиї міняють ся безнастанно, а члени з родин кождого бувшого цісаря уважають й себе негіршими і змагають ся зайняти високий престол, а всї значнїйші полководцї, навчені давнїйшою практикою, бажають найвисшої власти. Найтяжших страт дізнає цісарство грецке від часу Михайла VII. Немогучий сей і нужденний цісар тратить решту полудневої Італії, що здобуває Роберт Гіскард; супротив него бунтує ся Болгария, а Турки під Малек-Шахом розширяють границї своїх посілостий коштом Грециї. Загальне невдоволенє вихіснове вожд, Цезар Дука, а цісар єднає ся з Турками і відступає їм усї землї, які за час бунту Дуки здобули. Греки зненавиділи тепер свого володаря ще гірше, і в 1077 р. оголосили ся цісарями двох начальників войска: Никифор Вриєнній і Никифор Вотоніят. Сей останній став цісарем, але мусить престолу свого боронити перед претендентами: Василяком, Константином Дукою, Никифором Мелїссеном, поки Алексій Комнен его самого не проганяє. За час воєн внутрішних заняли Турки майже цїлу Малу Азию з виїмкою надбережного поясу і островів, а норманьский Роберт Гіскард так маловажить собі силу цісарства, що задумує зайняти Царгород і заволодїти цісарством. Лише геніяльний Алексій Комнен вспів видвигнути Грецию із цїлковитого упадку і привернути навіть на якийсь час давнїйший блеск. Очевидно, що цісарство грецке, заняте внутрішними війнами, само в розкладї, не може думати про ширшу політику, тому і взаємини політичні з Русию, також поділеною і ослабленою, дуже незначні і більше припадкові. Найживійші взаємини задержують ся там, де оба народи сусїдують з собою, отже на півострові Таманьскім, поки там істнує тмутороканьске князївство, підвладне князям руским, а в Криму грецкі осади.

1064 р. втїк Ростислав Володимирович, невдоволений, як думають, з володимирского князївства, яке му стриї визначили, до Тмутороканя, де було прибіжище руских князїв „изгоївъ", вигнав звідси Глїба Сьвятославича і утвердив ся остаточно тамже, задумуючи набрати численної дружини серед кавказских народів і опісля доходити своїх прав на Руси.

Тут підбивав він гірскі племена і почав загрожувати своєю силою грецким інтересам що до осад кримских. Греки лякались надто могучого сусїда, вислали катопана (намісника) херсоньского до Ростислава і отруїли єго[1]).

Русини помагають також грецким цїсарям кілька разів гамовати бунт в Херсонї. Той богатий город торговельний, третий в Грециї після величини і значіня, підупадає, від коли цїсар Теофиль відобрав єму самоуправу і назначив свого стратига. Тодї почав рости Судак, а Херсонцї не радо зносили球 панованя Византиї, а що мали за сусїдів всїлякі племена варварскі, жадні до гроший, та могли легко одержати поміч і опирати ся підбоєви. Коли Михайло VII Дука воював з Болгарами, збунтував ся і Херсон в 1078 р. а на просьбу цїсаря вибрали ся рускі князї, Володимир Мономах і Глїб Сьвятославич усмирити єго. На вість про упадок Михайла VII вертають ся рускі князї, але Херсонцї мстять ся на Русинах, забираючи їм судна[2]).

Значно пізнїйше, бо в 1095 р. вибрав ся знову Володимир Мономах з Давидом Ігоревичем і Ярославом Ярополковичем на Херсон. Під Теодозиєю побідили Русини Херсонцїв і змусили їх повернути страти з попередного походу[3]). Мусимо одначе зауважити, що звістки про оба походи Мономаха, хоч знаходять собі віру в декотрих істориків, находять ся лише в зводї татищевскім, тож певности про них нема.

Про часті і близькі взаємини Русинів з Византийцями сьвідчить факт, що коли великий князь Всеволод Ярославич побідив неспокійного та буйного Ольга Сьвятославича, то заслав єго в Грецию в 1079 р. Тут інтернували полїтичного вязня в Царгородї, а опісля заслали в Родос[4]), і так Всеволод, жонатий з грецкою цїсарівною, був на якийсь час вільний від буч сего дуже рухливого князя, якого позбавив він був єго батьківщини.

Про приязні відносини Всеволода до Грециї маємо ще одну історичну згадку. В 1084 р. князь Давид Ігоревич, що не одержав від своїх стриїв жадного удїлу, а мусїв прецїн заспокоїти потреби своєї дружини, вибрав ся на устя Днїпра, забрав в полон Греків, як думають звичайно — грецких купцїв і відобрав у них товари. Але торговля з Византиєю була дуже цїнна для Київа, і Всеволод не хотїв неприязни

---

1) Полное собраніе руск. лѣт. I. 71.
2) Ястребовъ — Херсонесъ Таврическій, Кіевская Старина 1883, ст. 39.
3) В. Ястребовъ — l. c. 39.
4) Полное собраніе русскихъ лѣтописей I, 87.

з Греками, тому мусїв грабеж Давида нагородити Грекам, а незадоволеному князеви дати удїл в Дорогобужи[1]).

Бачимо отже, що взаємини полїтичні межи Русию і Византиєю в XI столїтю чим раз більше слабнуть з всїляких причин, зато торговельні взаємини тревають дальше і мають в культурній історії Руси велике значінє.

Торговельні взаємини.

Межи Русию і цїсарством грецким були живі взаємини торговельні. Вже сама природа обох країв з ріжним підсонєм і ріжними продуктами заохочувала до обопільної виміни, а історичні впливи збільшали ще незвичайно природний напрям. Греция давала Руси а) свої власні, сирові продукти полудневі, б) передавала Руси товари левантиньскі, а що була осередком промислу, то привозила в Русь, в) свої промислові вироби. Колиж ще Русь охрестилась, то Греки достарчували Русинам всяких г) предметів культу християньского.

Низші верстви Руси поганьскої та загал єї мешканцїв мали малі потреби і самі їх собі домашним промислом заспокоювали. Словяньскі племена жили в нужденних хатах, по багнах та по лїсах і над ріками, а бідне населенє мало своїх гончарів, теслїв та иньших дровосїків, кожемяків і ткачів, що вдоволяли невеликі та доконечні вимоги невибагливих людий. Скоту і збіжа не було куди збути, тож не продуковано їх більше над потребу, а що цїннїйші продукти, як футра зьвірів, мед, віск забирали князї в данину.

Колиж низші верстви словянські мали малі потреби і ледви чи купували що із грецких товарів, то князь і дружина їх були богатші, і для них то йшли з Греції в Русь всїлякі предмети розкоші. Через Русь йшла велика дорога із Варягів в Греки і очевидячки тудою прямували товари грецкі із Греції до Скандинавії, що зачалась безнастанним грабуванєм вікінґів по усїй Европі; тому то через Русь провадила ся в IX і X столїтю, ба і пізнїйше жива транзітна торговля грецкими продуктами. Щорічно за часу Константина Порфіроґенета вибирались численні ватаги Русів в Царгород. Човни з одного пня видовбаного робили Сла-

---

[1]) Соловьевъ — l. c. II, 30.

вяни зимою, а рускі люди закуповали їх і їздили в Царгород за купном[1]).

Власних, сирих плодів висилала Греция в поганьский перийод не богато на Русь, і то вино, овочі полудневі, срібло і золото[2]). Значнійша була торговля плодами всхідними. В цілій добі історичній від найдавнійших часів до нинї має торговля зі Всходом т. є. Індиєю, Персиєю, Китаєм та Сундайскими островами найбільше значінє, а народи, що мають ту торговлю в своїх руках, суть найбогатшими в сьвіті. Не інакше було і в середних віках. Торговельними портами середземельного моря, куди торговля зі Всходом скуплювала ся, були Александрия, Тир, Берит, Трапезунт, а найбільше Византия, столиця грецкого цісарства. Греки мали торговлю зі Всходом виключно в своїх руках, поки Італїянцї її неперехопили. До VII століття посїдали Греки найважнїйші краї для торговлї із Всходом, а то Египет і Сирию і другорядні точки на Чорнім мори. Торговля йшла тогди морем Червоним до Египту, а Перским заливом до Сириї. Сухопутня торговля прямувала також до Сириї, а по трохи до Трапезунту.

Розріст Арабів в VII столїтю здержав трохи на якийсь час торговлю, але колиж пованє Арабів стало трівке, то торговля ся відновилась на ново іількома дорогами йшла до країв середземноморских. Предвічні дороги торговельні через Червоне море до Египту і залив перский до Мезопотамії і Сириї мали як давнїйше своє значінє. Підніс ся також тракт торговельний із Персиї і Мезопотамії, а разом через Персию в Індию, Китай до Трапезунту над Чорним морем і утворила ся нова дорога на долїшну Волгу з центральної Азиї, відколи Хазари заснували упорядковану державу над Волгою і Доном зі столицею Ітілем, бо тепер могли жидівскі, магометаньскі і християньскі купцї свобідно осідати в Хазариї. Безпосередна торговля зі Всходом була в руках магометаньских купців, але сї не перевозили левантиньских товарів дальше, але віддавали їх грецким купцям[3]). Греки брали всхідні товари в Александриї, Антийохії і Трапезунтї та звідси перевозили їх морем або сухопутною дорогою через малу Азию в Царгород, що в середні віки мав що до торговлї значінє нинїшного Льондону або Нового Йорку[4]).

---

[1]) Constantinus Porphyrogeneta — De administrando imperio (Corpus scriptorum historia byzantinae) cap. 9. p. 74—79.

[2]) Соловьевъ — Исторія Россіи I, 253.

[3]) Heyd - Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Stuttgart, 1879, I, 46.

[4]) Hertzberg l. c. 203.

Важними емпориями торговельними були ще в Греції Тессальоніка і Херсон.

Левантиньску торговлю вели найціннійшими товарами. З Китаю через Персию, а від часу Юстиніяна з самої Персиї і з Сириї, меньше з Малої Азиї спроваджували шовк, з Перского заливу перли, з Індиї дороге камінє, перець і всіляке корінє; се послідне привожено ще із Молюків; з Арабії і нинїшного Сомалю спроваджували миро і кадила. Араби виробляли також шовкові тканини і начинє з дорогих родів дерев з прикрасами різьбленими. В цісарстві грецкім плекали в X і XI столітю мало шовковиць, бо що найважнійша область, яка поставляла шовк, т. є. Сирия, припала Арабам. Шовк вирабляли в цісарских гінекеях в Царгороді, але найбільше привожено єго і лише переробляно в фабриках грецких.

Промисл грецкий шовковий, вовняний і бавовняний дійшов до високого ступня, а грецкі тканини, особливо шовкові, продавали ся на вагу золота. Найчастійше строгі укази цісарскі не дозволяли зовсїм їх вивозити, бо варварскі народи були незвичайно жадні на грецкі „паволоки“[1]). Пригадаймо собі, що навіть грізним Русам не вільно було після договору Ігоря з Греками вивозити більше тих материй, як за пятдесять золотників.

Дорогі тканини бавовняні, шовкові, оксамити, полотна тонкі, вироби з золота і срібла в формі всіляких предметів розкоші і прикрас, може й оружє були разом з корінєм і полудневими овочами найважнійшим предметом торговлї Руси поганьскої з Візантиєю в добу поганьску. Коли-ж Русь охрестилась, то з приходом нової культури і з зростом осьвіти взмогла ся незвичайно потреба що до усїх згаданих предметів торговельних, а прибув ще попит за предметами нових вимог, незнаних доси: за книгами і т. и., а головно стала Византия достарчати в Русь предметів християньского культу, як олтарів, риз церковних, приборів сьвячених, прикрас церковних і сосудів. Коли на Руси взростала осьвіта, то взростали і богатства, і з часом стала Русь дуже важним торгом для грецкої торговлї і промислу.

Який вплив має торговля на історию Руси, вже натякалисьмо при політичних взаєминах; в першій добі торговля впливає навіть рішучо на розвій її історії. Велика торговельна дорога із Скандинавії в Грецию вела через Русь і оба найбільші міста княжої Руси, Київ і Новгород, за-

[1]) Dr. Wil. Heyd — Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, 1879, Stuttgart, S. 63.

[2]) М. Грушевскій — Очеркъ исторіи Кіевской земли до кінця XIV в., Кіевъ 1890, стр. 391.

вдячують своє значінє і зріст тій обставині, що лежать на торговельній дорозі. Київ має ту вигоду, що близше Царгороду і лежить серед урожайної країни, а Новгород має ще звязь з Волгою і є головним складом для Скандинавії[1]). Перший важний город, Полоцк, важний з тої причини, що тут відходить від головної дороги побічна вітка Двиною до Балтийского моря[2]). Також Десною вверх йшла водна дорога в область Оки, а Сеймом в область Дону. Можливо що й оминали пороги Дніпрові через Самару, Вовчу і Міус в Азовске море[3]). Нормани, потрібуючи звязи з Византиєю, заволоділи водною дорогою і утворили так руску державу. Не маловажні також сухопутні дороги торговельні йшли з Київа в Курск і над середну Волгу, через Волинь „в Ляхи", через Василев, Мунарев в Галицку землю[4]).

Спершу купцями були в Руси головно Нормани — в перийод поганьский аж до Володимира. Рускі купцї, що жили коло церкви сьв. Мами за Царгородом, були переважно Нормани, і они лучили часто торговлю з розбоєм. Тому то і стережено пильно тих небезпечних гостий. Колиж вже витворилась постійна руска держава і приняла хрещенє, то рускі князї не були раді варяжским приходням і заперли дорогу, бодай норманьскій, захожій дружині, а далї і купцям. Скандинавцї не могли вже самі йти до Византиї, тай не потребували вже відбувати далекої дороги, бо безпечно і вигідно могли діставати потрібних річий грецких в Новгороді. Русь стала для Скандинавії на довгий час торговищем на грецкі товари, і Скандинавцї називали Русь дуже часто просто Грециєю[5]). З грецкої торговлї прибувала в нинїшні рускі землї грецкі монети, хоч в давних скарбах її знаходить ся не багато, особливо в порівняню з арабскою, що нагромадилась в Руси з торговлї з магометаньскими купцями над Волгою, у музулманьских Болгар і безпосередно з краями східними, починаючи з VIII століття; найбільше монет арабских і туркестаньских з IX і початку X століття, опісля вже нагло устають, бо очевидно зносини торговельні перервали ся, і тодї тим більше значінє здобула торговля Русинів з Греками. Які важні були торговельні взаємини Греків з християньскою Русию, вказує обставина, що неприязні відносини не тревали довго, бо потреба взаємна торговлї

[1]) Heyd — l. c. 83.

[2]) Соловьевъ — l. c. 251, 252.

[3]) М. Грушевскій — Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія. Кіевъ 1891, стр. 386.

[4]) М. Грушевскій — l. c. 387.

[5]) Heyd — l. c. 79.

[6]) Heyd — l. c. 66,

змушувала обі сторони годитись. Так було по війні в 1043 р. і по нападї Давида Ігоревича на грецких купцїв при устю Днїпра.

Транзітова торговля була па Руси ще межи Грециєю і Нїмеччиною. З Київа йшли грецкі товари через Галицку землю в середну Германїю[1]).

Щож могла Русь давати Грекам за так численні і незвичайно дорогі предмети грецкі? Торговля збіжем, деревом або не істнувала, або була дуже невелика задля далекого, небезпечного перевозу. З Руси йшли до Греції віск, мед, футра і невольники. Футра, влосне з бобрів і чорних лисів[2]) брали Руси вдань від підбитих племен і звозили їх лодками в Царгород або в Болгарию[3]). Сьвятослав так каже до матери і до бояр: „не любо ми есть въ Кіевѣ быти, хочю жить въ Переяславци на Дунаи, яко ту есть средина въ земли моей, яко ту вся благая сходятся: отъ Грекъ злато, поволоки, вина, овощеве разноличныя, изъ Чехъ же изъ Угоръ сребро и комони, изъ Руси же скора и воскъ, медъ и челядь“[4]). Хоть футра були цїнні, а грецкі і арабскі дами дуже їх пошукували, то все таки анї торговля футрами, анї торговля шкірами і медом, не можуть вирівнати цїнї дуже дорогих грецких товарів. Мусїв бути иньший якийсь дорогий товар у Русинів, щоби за него могли Русини дїставати золоті і иньші дорогі предмети і продукти. Таким дорогим товаром були невольники[5]); тілько торговля невольниками може нам вияснити, як Русь могла оплачувати многоцїнні грецкі товари. Варяжскі князї набирали в поганьский перийод невольників з усїх усюдів підчас своїх воєнних походів; колиж Русини охрестились, то продавано в Грецию полонених ворогів, а борба зі степовими номадами давала Русинам все нагоду набрати собі невольників. Що степові номади робили те саме з Русинами ще в більшій степени, се річ дуже зрозуміла, а руских невольників продавано до Сириї, Египту і иньших магометаньских країв, бо магометани потребували все богато молодежи в гареми на евнухів і до робот. Не хибувало Русинів на півострові пиринейскім а навіть і в полудневій Франциї. Богато невольників приводили Нормани на торг в Новгородї, щоби їх виміняти на грецкі товари, а тих невольників придбали они собі в своїх походах по західнїй і північній Европі[6]).

---

[1]) Василевскій — Древняя торговля Кіева съ Регенсбургомъ, Журналъ Мин. нар. просв., 1888, ст. 145.

[2]) Грушевскій — l. c. 391.

[3]) Соловьевъ — l. c. I, 254.

[4]) Полное собраніе рус. лѣт. I, 28.

[5]) Hertzberg — l. c. 204,

[6]) Соловьевъ — l c. 254.

Обміну товарами робили головно в Византиї, але Греки мали ще численні осади торговельні, ба навіть окрему провінцию (темат) на Тавриї. В X і XI столїтю належали до Грециї таврийский півостров, устя Дунаю і численні осади на північнім березї чорного і азовского моря. Згадати треба Білгород над лиманом Днїстра, Олеше при горлї Днїпра, Русию або Керч нинїшню, Тану коло устя Дону[1]) і Матарху (τα Ματαρχα), що належала часом яко Тмуторокань і до Русинів. Найважнїйшим городом торговельним був ту Херсон, трете місто в Грециї що до торговлї і богатства[2]).

[2]) Житецкій — Смѣна народностей въ Южной Россіи, Кіевская Старина, 1883. ст. 446

[3]) Успенскій — Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ IX і X в Кіев. Старина 1889, т. XXV, стр. 284,

Suplika sukcessorow Gonty y Zelezniaka,

памфлєт полїтичний з часів першого розбору Польщі,

подав Остап Макарушка.

Призбируючи материяли до критично-наукового виданя „Гайдамаків“ Шевченкових, попав я цїлком припадково на цїкавий памфлєт полїтичний, що находить ся в біблїотецї ім. Оссолїньских у Львові в збірнику манускриптів Nro 526. картка 39 і 40. Зваживши, що на Українї приспособлюєсь виданє актів до сего, ще досї так мало поясненого, періоду історії нашого народа кінця XVIII віку; зваживши далї, що памфлєт полїтичний часом служить ще до далеко яскравійшого осьвітленя фактів, нїж урядовий документ, попросив ся секцию історичну наукового товариства ім. Шевченка о опублїкованє його, в надії, що він може послужити знавцям дотичного періоду нашої історії.

Прочитавши сей памфлєт. видно, що він направлений був головно проти особи князя Понїньского. Але кілько правдивого сьвітла кидає він на Гайдамаччину, на становище короля польского, Станїслава Авґуста Понятовського, що до неї, на погляди невдоволених станом річи польских патріотів, що з посеред них відай сей памфлєт вийшов. Вже др. Іван Франко замітив був в критицї своїй на „Гайдамаків“ Шевченкових („Сьвіт“ 1881. стор. 160), що рух гайдамацький 1768 р., званий колїївщиною, мав в собі багато посторонних примішок. „Дїло було запутане: по за рухом і в самім руху стрічали ся та йшли в розріз з собою ріжнородні социяльні та полїтичні змаганя: московського двора, польскої шляхти, попів, козацької старшини, міщаньства та богатшого-вольного козацтва і в кінци „голоти“ пролєтарияту. Тому то і так багато різнородних причин подають історики для докладного вияснення гайда-

мацкого руху. Що одною з важних причин були особисті інтереси деяких польских маґнатів, як Браніцкого, се річ, що на неї годять ся майже усї історики. Гонта мав дїлати в порозуміню з ними і за їх намовою. Ба, що більше: сей памфлєт посуджує самого короля, союзника Катерини II, щó рухови гайдамацькому пособляла, про зносини з Гонтою і Желїзняком, „którzy z nieposzlakowaną wiernością rozkazy (sic!) WKMci wykonywaiąc“, заохотили своїм похвальним приміром до дїла иньших людий, так що делеґати, а з ними Понїньский, є лише в самій річи „naśladownikiem wielkiego Gonty i Zelezniaka“. Понїньского, всемогучого тодї, як побачимо, маґната, поставлено тут нароком на рівнї з Ґонтою і Желїзняком, щоби його понизити в опінїї патріотів польских, щó ще так добре памятали зненавиджених ватажків[1].

З характеристики Адама Лодзї князя Понїньского, що її подав Вал. Калинка у своєму дїлї: „Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta (Poznań 1868 I стор. CLXXV—VI)“, пізнаємо і причини, чому лїпша частина суспільности польскої, ненавидїла його. „Був то, каже сей польский знаменитий історик, один з найогиднїйших людий, яких видїв в Польщі вік XVIII, той вік так багатий на ріжнородну огиду! Авґуст III надїлив єго гідностю надворного „диґнітара“, то-ж в початках панованя Станїслава Авґуста сприяв він саскій династиї; р. 1767 звязав ся з Москвою, потім Волконский дорого окуплював його. Але його наслїдник Сальдерн назвав його в очи „нїкчемником“, так як колись Рейтан зробив йому докір на соймі, що він в Радомі запродав ся Москві; не здержало се однак Понїньского і не перервало його кариєри в Польщі! Жадний до власти і значіння, але пустий і легкодушний, дїяльний і запопадливий, без найменьшого почутя права і моралї, незвичайно захланний на гріш, а притім незмірно марнотравний, Понїньский зрозумів, що по першім подїлї Польщі чужі монархії потребувати муть чоловіка, що підняв би ся переперти на соймі, так званім подїловім (19/4—18/5 1773) потверджене їх заборів“[2]). І сойм прихилив ся 14 мая

[1]) Годить ся порівняти другу подібну звістку:

(Gonta) dwa pasy wytrzymał i dwa dni cierpliwie żyć mógł, trzeciego dopiero dnia ryknął. Zaczął króla wspominać, że wolę króla namawiającego wypełnił. Nie mógł znieść słów tych Branicki, i znowu dla przytomnych nie mógł cofnąć dekretu, krzyknął, żeby wiele nie gadał, na trupie exekwować dekret. Kazał zaraz po wymówionych tych słowach zaprządz pojazd i wyjechał.

(Rzeź Humańska czyli Historya Rewolucyi zrobionej przez Zelezniaka i Gontę: napisana rzetetnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewocyi naocznego świadka. Obraz Polaków i Polski. E. Raczyńskiego t. XV, str. 115).

[2]) Опис подїй на соймі 1773 у Рачиньского т. XVI: Krótki rys życia Tadeusza Reitana str. 130—142.

1773 на сторону Понїньского: потвердив бажаня монархій. Алеж і сойм той складав ся з самих нікчемних послів, „wybiórków społeczeństwa“, як їх називає епископ Красиньский. З причини ревних заходів і аґітаций епископа Солтика, що повернув саме тоді з глубокої Москви з засланя, порішило багато соймиків провінціональних абстіненцию і не вислало послів на сойм поділовий. Лише 111 шляхтичів, що в послованю шукали наживи і були так нужденні, що не лише давались підкуплювати, але не соромились приймати порядніййші убраня, куплені за гроші заграничних репрезентаций в Варшаві, потвердили своїми голосами (проти 5) перший поділ своєї вітчини. Треба тут для поясненя додати, що Понїньский удавав ся ще перед соймом до Петербурга і звідтам вернув з порученєм до Штакельберга, призначений на маршалка конфедерациї; від трьох держав запевнено йому пенсию місячну 7000 дукатів, а притім необмежену підмогу їх посольств в Варшаві. „Маршалком іменував ся сам на кілька днів перед отворенєм сойму і спрошував до свого приватного мешканя сенаторів і послів, де надією нікчемного зиску намовив деяких підписати конфедерацийний акт. Ті підписи умостили йому дорогу до того, що навіть сойм признав його маршалком мимо всіх заходів супротивних Рейтана та його 4 товаришів. Відтак наклонено і короля, щоби приступив до конфедерациї. Ставши маршалком всемогучої в Польщі конфедерациї, задумав Понїньский стануги і стануь небавом верховником всіх властий і маґістратур. Через два літа своєї могучости незвичайної тряс значіннєм і майном панів, тримав в своїх руках мало що не майно цілої Річи посполитої. Всім обертав, всім торговав: ухвалами соймовими конфедерацкими sancita, вироками судів, арендою староств і дібр помонастирских, ба навіть нагородами для заслужених і карами злочинців: всюди невтомимим зором глядів він користий для себе. Король мусів окупитись єму сумою 800.000 злр., зі скарбу виміг для себе 400.000 дотациї; за час сойму сплатив не лише великаньскі довги, але мимо своєї казкової марнотравности зібрав висше трьох міліонів готового гроша в краю цілком збіднїлім, де гріш був так рідкий! Несовістний обманщик зістав в нагороду за свої провини князьом, підскарбим великим коронним, покритий ордерами союзних держав, а від Річи посполитої дістав пенсиї 120.000 злп. А однак, нім 20 літ минуло, з тих багацтв, з сеї сьвітлости не остало ся нічого: Понїньский умер, як жебрак, на улици, відтручений всіма, на порозї дверей свого давного слуги“.

Ще один важнійший момент з памфлєту належить піднести. Там згадано, крім провин предків Понїньского, про його насильства, сповнені над жидами. Коли відбуло ся приведене в памфлєтї ограблєнє жидів — напевно сказати годї. Може бути, що рапорт з дня 10 вересня 1774 р.,

поданний у Германа[1]), стоїть в якійсь посередній звязи з насильствами Понїньского: „Слухаючи польских маґнатів і панів, можна би гадати, що коли ходить о податки, не ма для них вітчини! Всьо хотїли би звалити на жидів, на духовеньство, на міщан і на чужинцїв, але на себе і на своїх хлопів не приймають жадного обовязку для Річи посполитої“.

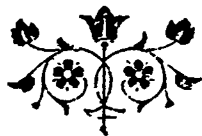
На останок належить висказати здогадку про час написаня і про авторство памфлету. Імен, поміщених на памфлетї, істория не знає. Про сина Гонти говорено вправдї між народом р. 1789, коли нїби готовилась ворохобня: мав він вернути ся з Румунії, де перебував по смерти батька і громадити людий до повстаня. Авторами отже не могли бути нїякі сукцесори Ґонти і Желїзняка, автором був чоловік осьвічений, як видно з памфлету, добре осьвідомлений з тодїшним станом полїтичним, що знав добре історию родини Понїньских: автором був певно Поляк зі сторонництва Солтика і Рейтана, а може навіть сам епископ Солтик. Памфлет дише наскрізь гіркою иронією і безпощадностю для Понїньского. Повстатиж міг він, як думаю, по соймі подїловім (1773), а найпізнїйше до року 1775, в часах могучости і сьвітлости маршалка кн. Понїньского. Пізнїйше памфлет такий не був би мав найменьшого полїтичного інтересу.

Kopia supliki od sukcessorow Gonty y Żelezniaka podaney J. K. Mci. Nr. 2. Nayiasnieyszy Panie! Zadne pod słońcem królestwo nie przyszło ieszcze do tego stopnia pomyślności, żeby choyność z dostatkami y nadgrodę z zasługami porownać mogło, iedna iest Rsta Polska, ktora pod Twoim słodkim panowaniem w tey naywyzszey staneła sławie, że kiedy inne potencye pomnażały uczestnikow do zgromadzenia dochodow swoich, w tenczas wspaniałość i mądrość Twoia wystawiła światu komissyą rozdawniczą. Nie przestaną nigdy w naypozznieysze wieki, Nayiasnieyszy Panie, głosić choyność Twoię ci wszyscy, ktorych teraz obfitość łask, od tronu Twego płynąca, naymnieysze dopełniła pragnienie. Rozdałeś miry między wielkich w oyczyznie ludzi, podzieliłes między znakomitych patryotow, w delegacyi zasiadaiących, wszystkie krolewszczyzny, wyznaczyłes pensye z skarbu dla ministrow y konsyliarzow Twoich, wysoką mądrością słynących. Teraz zas, gdy żadnego nie masz obywatela, ktoregoby nie przewyzszała nadgroda, osmielamy się zbliżyć z głęboką do maeistatu WKMci pokorą. My sukcessorowie sławnego Gonty y Zelezniaka, niosąc przed Tron Twoy rowne wszystkim zasługi przodkow naszych y z niemi rowną nadzieię, że w teraznieyszym szafunku łask Twoich nie zapomnisz o nas. Nie wiemy z iakich powodow przeswiętną delegacya pod tytułem: „nad-

[1]) Herrmann: Geschichte des russ. Staats. Hainb. 1853. B. V. S. 552.

groda zasług" o wielkich dziełach sławnego Gonty y Zelezniaka zamilczeć mogła? wszakże oni byli naypierwsi, ktorzy z nieposzlakowaną wiernością rozkazy WKMci wykonywaiąc, zachęcili chwalebnym przykładem tych wszystkich ludzi, co teraz zacmić usiłuią szacunek wielkich mężow blaskiem iednym czynności swoich, a przeciez tak przeswiętni delegaci iak y JO. Marszałek niczym więcey w samey rzeczy nie iest ani bydz może, tylko nasladownikiem wielkiego Gonty y Zelezniaka. Nie mowiemy, Nayiasn. Panie, ani duchem zazdrosci ani umysłem wyniosłości, ale tylko żądamy przełożyc przed tronem Salomona Polski krzywdę naszą, że xiąże Poniński, nastąpił w regestrze zasług y w szafunku łask Pańskich to mieysce, ktore przez wszelką sprawiedliwość należało y należy naszym przodkom. Osądz, WKMci, naywyższym rozumem swoim co kto więcey uczynił nad walecznego Gontę y Zelezniaka? ieżeli się chlubi xiąże Poniński, że został marszałkiem w Warszawie (chociaż nieobrany), wszakże nikt nie obrał Gontę y Zelezniaka pod Humaniem, a przecież podobnym iak X. M. sposobem uczyniony vice marszałkiem Zelezniaka, z reszty konfederatow swoich porobił delegatow. Ieżeli xże Poniński wynosi cnotę swoię, że obiąwszy laskę przesladował zaraz narod żydowski iako nieprzyiaciół wiary chrzescianskiey, ktorych sprowadziwszy z Warszawy pod pretextem likwidacyi długow y podatkow, odarł z fortuny, majątkow y na ostatek pogłowne dla siebie naznaczył, rowney żarliwości dał dowody Gonta, kiedy wyciąwszy ich kilka tysięcy w Humaniu y Ukrainie, wszystkie dostatki zabrał. Prawda, że w sposobie postępowania zdaie się bydz roznica, iz xiąże Poniński marszałek konfederacki poszedł sławy drogą polityki, a Gonta drogą męstwa y oręża, zawsze iednak zasługi obydwoch zmierzały do iednego końca, wszakże wytrząsać dowcipem cudze kieszenie, albo ie szablą użynać, powinno bydz rownym zaszczytem, byle koniec wyprożnienia workow był dopełniony. Ufundował xże Poniński w Delegacyi swoiey naywyższe sądy y naywyzszą władzę, do ktorey pozwami pociągniono naymaiętnieyszych obywatelow w sprawach od wiekow zaspokoionych, a to końcem, żeby się każdy z nich okupił, potym żeby się szlacheckie substancye tak były zakłucone, iżby nikt ani dziedzictwa, ani spokoyności nie mógł bydz bespieczny. Jezeli nie dostało się tego szczęścia Marszałkowi Humańskiemu, ktore dzisiay ozdobą iest Marszałka Konfederackiego, że nietylko dyktuie formę rządow dla całego Krolestwa, ale ieszcze wchodzi w nayskrytsze z dworami negocyacye, smiem iednak upewnić WKMć, ze gdyby wyroki Boskie pozwoliły były dłuzszego życia wielkiemu Goncie, z większą daleko sławą dla kraiu zawarłby był traktaty, y z większą rostropnością ustawy podyktował. Nie chcemy w ni-

czym pokrzywdzać xiążecia Ponińskiego, ktorego cnota y talenta chociaz iest rowna doskonałości sławnego Gonty przeciez poznaiemy z teraznieyszego dzieła, ze xiąze Jegmć nie musiał znaleść porządnego archivum co do sposobu negocyacyi po antecessorach swoich: tak się zdaie że więcey musiało bydz manuskryptow informuiących, iak pozywać lutrow w Wielkiey Polszcze? iak ktuzić Unrugow o fałszowanie monety po trybunałach, iak skubać szelezne y czopowe? iak czerwone złote obrzynać? iak pensyiki u dworu saskiego wierszami wypoetować, a niżeli iak z Dworami negocyować. My zaś, Nayiasnieyszy Panie, będąc plemieniem Chmielnickiego, wzięliśmy w sukcessyi zasługi, cnotę męstwo y wszystkie po nim negocyacye traktatu Hadziackiego et pactorum subjectionis z Rossyą, z ktorych każdy poznać może, ze lepsze były kondycye prowincyi kozackiey, nizeli teraz tych wszystkich krolestw, ktore xiąze marszałek z delegacyą swoią dał y darował sąsiedzkim potencyom. Spodziewamy się tedy, Nayiasnieyszy Panie, po sprawiedliwości WKMci, ze zapatrzywszy się na rowny wymiar zasług JO. xięcia Marszałka Konfederackiego z zasługami Gonty, marszałka Humańskiego, uczynić zechcesz rowny podział nadgrody, a iako ieden iest przyozdobiony mitrą, tak y my zniżamy głowy nasze pod Tron Jego, aby nam na nie takze mitry włozył. Prosiemy ieszcze o tez same pensye y podatki na krymki żydowskie, a iezeliby napszykszeniem naszym miał bydz skarb WKMci obciązony, więc miłościwy Panie pozwol WKMć, zeby xiąze Marszałek z przyszłym z łaski Pańskiey xięciem Gontą, marszałkiem Humańskim, dzielił się wszystką nadgrodą tak, iak się dzielą sławą y cnotą, zasługami y męstwem. Składamy tę pokorną suplikę u Tronu WKMci. Sukcessorowie Gonty y Zelezniaka: Wasyl Gonta. Iwan Zelezniak.

НАЙМИЧКА Т. ШЕВЧЕНКА

Виклад габілїтацийний, виголошений у львівськім унїверситетї 18 лютого 1895.

Всї критики, котрі доторкали ся творів Шевченка, згідно називають Наймичку одною з єго найкращих поем. Совінський перекладаючи єї на польске назвав єї правдивою перлою української поезиї, а Француз Дюран назвав зарівно саму основу як і виконанє поеми — ґенїяльним надбанєм вселюдської лїтератури. Що помимо того ся поема як раз найменше була розбирана і коментована, сему причиною мабуть єї простота і натуральність. Читаєш єї — а все здаєть ся таке ясне, так природно з собою повязане, а притім висказане так просто і безпретенсионально, немов кождий епізод, кожде слово поеми вихоплене прямо з душі читача, так що єму й здумати собі важко, щоб що небудь могло бути не так, щоби в тій прямій, ясній та прозорій течії було можна що небудь змінити, додати або відняти.

Глубший аналїз показує нам, що ся простота, ясність і гармонійність поеми є здобутком довгої і інтензивної творчої працї поета. Ми знаємо, що ся тема занимала єго досить довго і що він обробив єї два рази: раз в повісти, написаній мовою російською, густо перемішаною зворотами українськими, а другий раз в поемі, написаній по українськи. Порівнанє тих обох творів дає нам можність заглянути глибоко в робітню творчого ґенїя Шевченкового. Для критичного аналїзу є се дуже вдячна тема, тим більше, що процес творчости Шевченка задля браку таких сьвідоцтв, які пр. маємо в мемуарах та кореспонденциях західнїх писателїв, доси доволї темний. Розбір Наймички мусить мати певне значінє ще з иньшого погляду. Йдучи слїдом за сучасною европейською критикою, а по троха навіть із специяльно-националїстичних мотивів (Петров) деякі критики новійшими часами зняли у нас річ про впливи, яким підлягала наша новійша лїтература, а особливо єї головний кори-

феи Шевченко. Найширше поставив се питанє др. О. Колесса в своїй книжці „Шевченко і Міцкевич“. Правда, не показано тут і не було наміром автора показати цілого комплєксу ріжнородних впливів, яким підлягав Шевченко при твореню своїх поем в ріжних часах, та все таки др. Колесса своєю працею кинув чимало ясного сьвітла на сей процес. До Наймички він не доторкнув ся, бо про вплив Міцкевича на сю поему нема що й мовити.

О скілько теория посторонніх впливів на якогось писателя при поетичнім твореню має своє повне управненє а показ тих впливів відслонює нам важні культурно-історичні течії і взаємини міжнародні, о стілько для характеристики поодинокого поета важна річ показати, як він перетворював у своїй душі ті чужі, нанесені елементи. З того погляду творчість Шевченка не була ще предметом специяльного досліду, а й др. Колесса, котрий в своїй праці нераз доторкав ся сего питаня, не звів своїх заміток про ріжниці між Шевченком і єго літературними взірцями в одну цілість так, щоб ми могли мати ясний погляд на метод, з яким поступав наш поет при твореню, і на те, чи і на скілько той метод був відмінний від метода єго польских та російських взірців. Отже поема і повість „Наймичка“ дають нам можність прослідити і показати той метод далеко докладнійше і релєфнійше, ніж порівнанє Шевченка з Міцкевичем, Жуковським, Козловим, Пушкіним і т. и., де часто саме сконстатованє впливу опирає ся на анальоґіях ситуаций або провідних думок або на похожости деяких зворотів, фіґур поетичних і т. і. Тут маємо два твори того самого поета, на ту саму тему, один прозовий, другий віршований. Очевидна річ, що один із них служив взірцем для другого. І от являє ся зовсім природне питанє: як Шевченко користував ся своїм власним взірцем? Що відповідь на се питанє може дати нам ключ і до того, як користував ся Шевченко чужими взірцями, значить, може кинути сьвітло на те, в якім значіню і розмірі треба прикладати до Шевченкової творчости теорию посторонних впливів, сего, думаю, не треба й доказувати.

Поперед усего слівце про хронольоґію і бібліоґрафію обох „Наймичок“. Ми не знаємо докладно, коли була написана поема „Наймичка“. Се тілько можемо сказати напевно, що повстала вона перед 1847 роком, себ то перед арестом Шевченка[1]). По своїм повороті

---

[1]) Твердженє Петрова (Очерки исторіи украинской литературы XIX стол. Кіевъ 1884, стор. 329 прим.), буцім то „Наймичка“ була написана ще перед р. 1840 і вперве була напечатана в Кобзарі“ 1840, є мабуть проста помилка. Анї в „Кобзарі“ 1840, анї в „Чигиринскім Кобзарі“ 1844 „Наймички“ нема (гл. Комаров, Библіографичний покажчикъ нової укр. лїтератури — Рада, укр. альманахъ на 1883 рікъ, стор. 448).

з заслання Куліш віднайшов єї рукопис в однім хуторі на Україні — може таки у якої родички своєї жінки, і опублїкував єї 1857 р. в другім томі своїх „Записокъ о Южной Руси“, яко твір якогось незвісного поета. Тілько в р. 1860 „Наймичка“ напечатана була в Петербурзї осібною брошуркою-метеликом з підписом Шевченка, а 1867 р. вона війшла в петербурське (Кожанчиківське) видане Кобзаря. Натомісць що до повісти „Наймичка“ маємо дуже докладну дату: 25 лютого 1844 р. Переяслав. Заходить питанє: що було перше написане, поема чи повість? Прямого сьвідоцтва про первенство одного або другого твору нема, але я думаю, що довблї буде тілько прочитати уважно один і другий, щоби дійти до переконаня, що поема не могла попередити повісти. Головним арґументом мінї видає ся те, що повість має дуже виразний і навіть яркий кольорит льокальний, кольорит не рідної сторони Шевченка — правобічної Канівщини, котру він, як напр. у Гайдамаках, міг малювати з памяти, а власне кольорит лївобережної Переяславщини, Кременчуцького повіту, т. є. власне тих сторін, по котрих Шевченко в початку 1844 р. їздив. Повість писана під живим вражінєм коли не подій, виведених в ній, то околиць, людий і їх оповідань; можна сказати сьміло, що при всїй ідеалїзациї змісту і головних осіб (про що скажемо далї) малюнок окруженя, ляндшафт схоплений з живої натури і виведений рукою великого артиста, огрітий теплом щирої любови.

Тимчасом у поемі що бачимо? Перше явище, яке нам в ній впадає в око, се цїлковитий брак льокального кольориту. Степ покритий туманом, з котрого виринає могила — отсе крайобраз пролога; гайок, ставок, млин, пасіка і хутір — отсе місце, де відбувають ся дальші події поеми. Де, в якій сторонї широкої України се дїє ся — про се анї слова. Навіть згадка про найблизше від хутора село — Городище нічого не мовить, бо сел з назвою Городище по Українї є сотнї. Отсей брак льокального кольориту я вважаю важним доказом того, що повість Наймичка написана була перед поемою. Само по собі явище те не було би ще таким доказом; ми знаємо, що Шевченко хоч маляр і великий любитель пейзажів, в поезиї не часто їх малював. Він концентрував тут свою увагу на людях, на їх чутях і дїлах. Та все таки в творах, писаних первісно по українськи, ми маємо декілька чудових малюнків пейзажів — і то не припадкових та неозначених, а певних, ясно означених місцевостий. Такі місця є в Гайдамаках, в лїричній поемці Сон, у поемі Сотник і т. і. Але цїкаво те, що власне в поемах, яких перший концепт писаний був по російськи, місцевий кольорит являє ся найбільше затертий і неозначений, так само, як і в Наймичцї. Поем таких маємо головно дві: Варнак і Княжна. Російська, прозова версия Варнака писана в Київі 1845 р., а поема Варнак писана в оренбурських степах, десь

в початку 50-тих років. Повість Княжна писана мабуть в Новопетровськім укріпленю, а поема коли не вся, то бодай викінчена в Нижнім Новгороді 1858 р. Отже у всіх тих творах поет поступає зовсім анальоґічно: в прозовій версиї льокальний кольорит сильний, яркий, в поемі більше або менше затертий. Ся анальоґія по моїй думці сильно промовляє за першеньством повісти. Та не тілько один кольорит льокальний в поемі блїдший, нїж в повісти. Ми наведемо далї ще цїлий ряд иньших спостережень, котрі промовляють за тим не менше виразно. Щоби покінчити з хрональоґією зазначу ще, що й видавець росийських творів Шевченка (Горленко) в передмові підносить, що повісти Наймичка, Варнак і Княжна послужили первообразами для пізнїйших Шевченкових поем на ті теми[1]). Покійний проф. Огоновский в передмові до свого виданя Кобзаря твердить, що Наймичка була написана перед Сном і Кавказом[2]). Се твердженє загальне і кинене без доказу. Коли зважимо, що Сон написаний був у Петербурзї в червни 1844 р. по повороті з України і по написаню повісті Наймичка, а Кавказ в півтора року пізнїйше, 25 грудня 1845 р. вже на Вкраїні, то побачимо, що се хрональоґічне означенє дуже не докладне і в основі не перечить першеньства повісті перед поемою. Та мінї здаєть ся, що воно прямо неправдиве, і що Наймичка написана була по тих поемах полїтичних, в 1846 роцї, а може й ще пізнїйше.

Се сконстатованє хронольоґічного першеньства повісті важне для нас яко основа дальшого аналїзу, котрий в противнім випадку мусїв би дати зовсїм противні результати, і сьмію сказати, довів би нас до зовсїм хибного погляду на процес творчости поетичної у Шевченка.

Приглянььмо ся тепер змістови повісти про Наймичку. Вона розпочинає ся дуже гарно репродукованим оповіданєм народнїм про те, відки пішла назва Ромоданового шляху, що лучить Кременчуг з Ромнами, а далї описом околицї, через котру йде той шлях. Недалеко сего шляху над Сулою лежить село, і опять поет малює нам принадний пейзаж, а опісля зачинає своє оповіданє новим малюнком — поворотом женцїв з поля. Перед веде найкрасша дївчина в селї — Лукія, вибрана дївчатами на царицю. Вона несе вінок, єї батьки гостять женцїв. Та входячи в село женцї побачили на деяких воротах настромлені віхи — знак, що в селї закватировано віддїл кавалериї. Вечір про те кінчить ся піснями, танцями, іділиєю. „Як би завтрішнього дня не війшли до села драгуни, —

[1]) Поэмы, повѣсти и разсказы Т. Г. Шевченка писанныя на русскомъ языкѣ. Кіевъ 1888, стр. IV.

[2]) Кобзарь Тараса Шевченка (вид. Тов. ім. Шевченка. У Львові 1893), т. I. стор. XCVIII.

додає від себе автор, — то вся ота істория могла-б і скінчити ся ідилиєю; та драгуни скоро вступили, зараз завязали драму". Перипетій тої драми автор не описує, а перескочивши з рік часу переводить нас від разу на иньшу часть околиці при Ромодановім шляху, до хутора козака Якима Гирла. Опис того хутора дуже гарний і дрібний. Оповіданє зачинає ся в полудень літнього, серпневого дня. Яким і єго жінка Марта, старі та бездітні козаки, полуднують. З розмови їх довідуємо ся, що вони дожидають чумаків, далї сумують, що у них нема дітий; сю розмову перериває плач дитини, не знати ким підкиненої під їх ворота. Прегарно, наскрізь реальними штрихами змальована радість старих. Потім поет додає, що „челядь вернувши ся з села оповідала, що бачили на могилї якусь молодицю; вона з разу сьпівала якусь пісню і заплакала, а коли ми перехрестили ся, то вона щезла". На другий день Яким їдучи до села, щоб охрестити дитину, опять бачить сю жінку „в ранїшньому туманї на могилї, лицем обернену до єго хутора"; на єго питанє вона відповідає, що шукає загубленої корови.

Дитину охрестили і назвали Марком. Проходить місяць і другий. „На могилї близь хутора майже кождого рана і вечера челядь бачила таємничу молодицю і почала балакати, що се мабуть щось не с-проста. А се була зовсїм проста річ: бідна молодиця була не хто другий, як покритка і мати маленького Марка. Вона сердешна не могла відірвати ся від того місця, де виростало єї бідне, єї прекрасне дитя. Кілько разів вона приходила нічю до самого хутора, обходила кругом него, проводила безсонні ночи в рові, або в неділю, коли челядь виходила в село, вона потаємно підкрадала ся до самих воріт, щоби почути хоч один голос своєї милої дитини. Кілько разів вона зважувала ся війти на подвірє і випросити назад або нарештї вкрасти свою дитину, бо без неї їй годї було жити на сьвітї, без неї хлїб не їв ся, вода не пила ся, сонце боже не сьвітило і не гріло".

Отся експозиция повісти вміщена в прологу і двох перших роздїлах поеми. Як я вже замітив, поет перероблюючи повість на поему повикидав усї описи місцевости. Не спокусила єго й живописна сцена повороту женців з поля з Лукією яко царицею; він анї одним словом не натякнув, хто були родичі Лукії, котра в поемі названа Ганною. З єї монольоґу на могилї ми довідуємось тілько, що вона була богата. Хто став ся причиною єї упадку, хто був батьком єї дитини — про се анї слова. В своїй Катеринї висьпівав Шевченко так глибоко і голосно деморалїзацийний вплив московської солдатчини на вкраїнський сїльський люд, що тут мабуть не хотів сего повторяти і волів сю часть експозициї лишити зовсїм на боцї. Певна річ, поет зробив се для того, щоби сконцентрувати нашу увагу на особі молодицї, та ми побачимо далї, що

ся концентрация не вийшла на користь поеми, бо не позволила поетови всесторонно схарактеризувати власне сю головну фіґуру.

Далї цїкаво те, що коли в повісти молодиця являє ся тілько на могилї або ходить довкола хутора, в поемі автор позволяє нам глубше заглянути в єї душу. Тут він вкладає в єї уста монольоґ, що має по троха відслонити нам єї попередню історию, але робить се тілько в найзагальнїйших фразах. Натомісць дуже ярко малює поет єї горячу любов до дитини.

Дитя моє, мій синочку,
Нехрищений сину!
Не я тебе христитиму!
На лиху годину
Чужі люди христити муть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене! Молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу слезами
І пошлю до тебе.

В кінцї поет вкладає в уста молодицї пісню, про котру досить нескладно було натякнено в повісти, пісню про вдову, що породивши двох синів пустила їх на Дунай, а опісля, коли вони між чужими людьми виросли, за одного вийшла за муж, а за другого віддала дочку. Шевченко не каже молодицї сьпівати всеї піснї, котрої конець входить в цікль темних легенд про Едіпа та кровосумішку. Але початок піснї, де змальовано безсердечну безжурність вдови, що викидає своїх дїтий, поклав тут Шевченко мабуть для контрасту з поступком молодицї, що має бути темою поеми.

Хутір дїда і баби, в поемі Трохима і Настї, змальований також загально, і характеристика обох старих не є і в сотій части така повна та широка, як в повісти. Настя в поемі майже зовсім щезає, пересуває ся як тїнь; Трохим виступає троха виразнїйше яко добродушний дїдусь, у котрого слїзлива чутливість перемішана з веселим, сердечним гумором. В повісти він змальований далеко докладнїйше. Там ми дізнаємо ся поперед усего, що він козак, коли в поемі сего не сказано; далї бачимо, що він письменний, любить читати псалтир і при всїй своїй золотій добродушности любить показувати вид строгий, особливо супроти жіноцтва, любить іноді жартуючи бурчати на жінок, має живу фантазию і любить строїти пляни, котрі потім холоднїйша розвага розбиває. Та при тім

всім у него лишили ся ще ознаки давньої козацької, свобідної вдачі. Єго так і тягне воля, степ, чумакуванє; з людьми висших верстов він поводить ся свобідно, без приниженя, а коли з їх боку бачить легковаженє або в загалї невідповідне захованє, то зовсім недвозначно проявляє їм свою погорду і ставить ся до них сьміло, як ось в сценї, коли пяні драгунські офіцери добивають ся до єго брами, а один із них кидаєсь на него з гарапником.

Як бачимо, постать Якима в повісти обрисована дуже гарно, коли тимчасом Трохим в поемі ледво тілько нашкіцований. Певна річ, що й тут Шевченко поступив сьвідомо, не хотячи вдавати ся в дрібну характеристику Трохима, котрий остаточно в поемі є особа другорядна. Та все таки важно тут зазначити другу кардинальну ріжницю між повістю і поемою: коли в повісти Шевченко виступає з усіми прикметами епіка, склонного до реалїзму, хоч і далекого від усякого бруталїзму, то в поемі він поступає зовсім інакше, тут він переважно лїрик. Описи і властиве оповіданє він редукує до мінімум, інколи навіть впадаючи в сухість, та за те старає ся чисто лїричними акордами порушити наше серце, викликати в нім чутя анальоґічні до тих, які переходять персонажі єго поеми. Сцена, в котрій у-перве виступають дїд і баба і котра кінчить ся найденем дитини, показує се дуже добре. В повісти читаємо (подаю сей уступ в своїм перекладї):

„Се було в місяцї серпнї. В недїлю, так коло полудня, Яким Гирло вийшов з хати і сїв на призьбі. Він був чоловік не молодий уже, та сьвіжий і здоровий; вуси і чуб були не то щоб сиві, а шпаковаті. Сорочка на ньому чиста, біла, шаравари також білі; він не любив усяких московських китайок і носив усе біле; чоботи на нім добрі, юхтові. Раз глянеш на него, то й зараз скажеш, що се чоловік заможнїй, — уже з лиця якось се видно.

Швидко за ним вийшла й жінка єго Марта, лїт може зо сорок а може й більше, чисто і ґарно вбрана, в жовтих сапянцях, в плахтї і шовковій червоній юпцї — хоч би й старій, то й до лиця-б було.

Винесла Марта попереду лавку, покриту килимком і поставила єї перед чоловіком, а потім уже винесла миску з варениками і тарілку зо сметаною і все те поставила на тимчасовому столї перед чоловіком і сама сїла біля него.

— Нумо полуднувати, Якиме! — промовила до чоловіка.

Яким перехрестив ся і сказав:

— А коли полуднувати, то й полуднувати. Господи благослови.

І за сим словом розправив свої шпаковаті вуси і взяв вареника.

Після вареників Марта винесла миску сливок і жовту запахущу диню; покоштували і сливок і динї дещицю. Після полуденку Марта прибрала се і опять сїла на призьбі біля свого чоловіка. Довго вони сидїли мовчки, далї Марта зняла річ.

— Щось отсе довго не видати наших чумаків з рибою!

— Еге, довгенько щось не видати!

І Яким замовк; єму немов не хотїло ся вести розмову; та й то загалом він був не балакливий.

Троха переждавши Марта опять забалакала:

— Я все думаю, Якиме, на кого то ми після себе добро своє покинемо? Не дарував нам з тобою Господь анї дочки нї сина, так і помремо одинокі.

— Так щож з того, що помремо? Добрі люди поховають, а добро поживуть.

— Звісно, поживуть, куди-ж єму й дїти ся! А всеж воно-б краще, як би була своя рідна дитина.

— Так деж єї взяти, коли Господь угнївав ся на нас за гріхи наші.

— Еге, прогнївили ми Господа милосерного, не потїшив він ледачу старість нашу. Так і гробовою дошкою вкриємось, і нікому буде з душі заплакати, нікому буде помянути душі наші грішні.

— Знаєш що Якиме? Поїду я завтра до Бурта і відвезу отцю Нїлові на сорокоуст і за твою і за свою душу: нехай одслужить, коли помремо.

— Ти все щось таке наторочиш, що аж слухати ніяково! Ну, скажи таки, розумна голово, як його живому чоловікови по своїй душі та сорокоуст правити?

— Нї, Якиме, не по живій душі, а по покійній, — а я думаю зробити се на те, щоб опісля не лишити ся без поминків.

— Бог ласкав, не лишиш ся! А я ось що думаю: чому се наша челядь так довго з села не вертає?

— Цить, цить, Якиме! Чуєш? О, ще раз!

— Що таке ще раз?

— Чуєш?... Дитина плаче.

— Так і є! За ворітьми.

— Ходїмо поглянути, Якиме!

— Ходїмо!

І прудко мов молоді вони схопились з призьби і пішли до воріт.

Хтож виповість радість старої Марти і Якима, коли вони побачили під перелазом дитину, обгорнену старою сїрою свиткою, а головка прикрита зеленим широким лопухом!

— Якиме! — тільки й могла промовити стара Марта сплеснувши в долонї.

А старий Яким, знявши бриля, молив ся Богу.

— Якиме — мовила Марта взявши дитину на руки — поглянь тільки, яке здорове та гарне!

Яким узяв дитину на руки і сказав:

— Ходїмо в хату! Воно бідненьке голодне.

І вони пішли в хату зі своєю дорогою знахідкою.

В поемі ся сценка є темою другого роздїлу і я не можу відмовити собі приємности привести весь той роздїл, щоби яркійше показати ріжницю поетичної роботи в однім і в другім творі.

І дїд і баба у недїлю
На приспі в-двох собі сидїли
Гарненько в білих сорочках.
Сияло сонце в небесах;
Анї хмариночки, та тихо
Та любо як у раї.
Сховало ся у серцї лихо,
Як звірь у темнім гаї.

В такім раї чого-б, бачця,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене,
Знов заворушилось?
Чи ще тілько заклюнулось
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може вже
Оце збірають ся до Бога,
Та хто в далекую дорогу
Їм добре коний запряже?

„А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?“
— „Сама не знаю!
Я все отсе міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись....
Кому понадбали
Добра сього?...“
— „Стрівай лишень!
Чн чуєш? щось плаче
За ворітьми.... мов дитина!
Побіжім лиш!... Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!“

І разом схопились
Та до воріт.... Прибігають,
Мовчки зупинились:
Перед самим перелазом
Дитина сповита,
Тай не туго, й новенькою
Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала,
І літом укрила
Останньою свитиною....
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне

Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тілько пхика.
„А що, Насте!
Я й казав! От, бачиш?
От і талан! от і доля!
І не одинокі!
Бери-ж лишень та сповивай!...
Ач яке, нівроку!
Неси-ж в хату! а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище“.
Чудно якось
Дієтьця між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє, —
Другий сьвічечку, сердешний,
Потом заробляє
Та ридаючи становить
Перед образами:
Нема дітий!... Чудно якось
Дієтьця між нами.

Порівнанє сих обох уступів вельми навчає. Поперед усего впадає в очи ріжниця тону: в повісти він гумористичний, жартовливий, в поемі поважний, подекуди глубоко лїричний. Хоча автор попропускав в поемі майже всї побутові подробицї, то все таки з початку глави кількома майстерними рисками змалював загальне тло сцени і заразом зазначив настрій, який панує в цїлій поемі — сумішка іділлї і важких загадок житя. Дуже цїкаво порівняти розмову старих перед найденєм дитини в повісти і в поемі. Поет тут і там снує ту саму провідну думку, та в поемі висказує єї коротко, без усїх лишнїх подробиць, але способом таким плястичним та ясним, а при тім в такім звязку з попередньою рефлєксиєю, що тих кілька рядків робить далеко глибше і суцїльнїйше вражінє, ніж анальоґічна сцена в повісти, де реалїзм подробиць шкодить суцїльности вражіня. Так і чуємо, порівнюючи ті і многі иньші місця обох сих творів, що поет наш, сьвідомо чи несьвідомо, держав ся тої

думки, що поезія — то згущена, сконцентрована, скристалізована дійстність.

Поява Лукії на хуторі яко наймички обставлена і умотивована в повісти ліпше, ніж в поемі. В повісти автор опять епічним способом, зводом фактів показав нам єї житє від часу підкиненя дитини аж до поступленя в службу. Вірнійшим дійсности та заразом виразнійше що до характеристики горячої любови Лукії до дитини мусимо назвати й те, що в повісти вона наймає ся несповна в два місяці по підкиненю дитини, коли в поемі минає рік.

Сцена найму в повісти і в поемі являє також деякі характерні ріжниці. В повісти ідуть широкі розмови між Якимом і єго жінкою, опісля Яким не менше широко розпитує Лукію, хто вона, далї розказано, як їй дали пополуднувати, як дитина заплакала і старий кинув ся єї втишати та ще гірше переляках своїм голосом і т. д. Сам акт найму відбуває ся дуже коротко. „Щож ти візьмеш плати на рік?“ — питає Яким Лукію. — „Що платите другим, те й мінї дайте“ — відповідає вона. — „Добре. Ми платимо Мартосї 15 на асиґнациї, нову білу свиту і шкапові чоботи“. — „Добре, і я так найму ся“. Сей акт „згодин“ дуже простий і звичайний по наших селах, та тілько в такім разї, коли господарі знають уже слугу. Чужої людини ніхто так від разу не найме, а все кажуть їй побути якийсь час для обізнаня, а тілько тоді наступають формальні згодини чи то при родичах слуги, чи при яких иньших сьвідках. Шевченко видимо відчув се і в поемі виставив сю сценку хоч коротко, та за те далеко вірнійше і поетичнійше.

„Що візьмеш, небого,
За рік, чи як?“
— „А що дасте“.
„Е, нї! треба знати,
Треба, дочко, лїчить плату,
Зароблену плату.
Бо сказано: хто не лїчить,
То той і не має.
Так от-так хиба, небого:
Нї ти нас не знаєш,
Нї ми тебе; а поживеш,
Роздивиш ся в хатї,
Тай ми тебе побачимо, —
От тодї й за плату.
Чи так, дочко?“
— „Добре, дядьку“.
„Просимо-ж у хату“.

Широким епічним складом у повісти змальовано перший рік житя Лукії на хуторі, її стараня про Марка і любов, яку вона здобула собі у своїх господарів. В поемі все те переказано коротко, в кільканадцяти віршах, що правда, дуже гарних. Звісно, масу подробиць описаних в повісти, тут пропущено (гостина Якима у о. Нила, оповідане про те, як Лукія і Марта обі купують для Марка у захожого Венгра семибратньої крови, що має бути ліком на всї хороби, перший вихід Лукії до церкви і т. и.) Всї ті пропуски при загальній тенденциї Шевченка легко зрозуміти. Та от слїдує в повісти обширний і вельми характерний епізод, також пропущений в поемі з великою, як нам здаєть ся, шкодою для сеї поеми. Є се оповідане про стрічу Лукії з її колишнїм милим, уланським офіцером. Дуже інтересне є оповідане про те, як той офіцер віднайшов Лукію в хуторі. З початком зими стрільцї — мабуть самі офіцери — гонять ся за заяцем. Заяць вбігає на Якимове подвірє. Брама замкнена, стрільцї кричать, щоб їм отворити, але старий Яким, почувши від них згірдне слово, не кажучи нїчого, надїв шапку і вернув назад до хати.

— Що там таке за воротами? — запитала его Марта.

— Татари напали, — відповів він спокійно.

Стрільцї почали добивати ся до брами. Яким вийшов до них другий раз, а за ним вийшли Марта і Лукія. Один стрілець перелїз через перелаз і кинув ся на Якима з гарапником, та побачивши Лукію став мов вкопаний — пізнав свою жертву. Вона була не менше гарна, як колись і він задумав відновити з нею перервані її втекою зносини. Варто тут зазначити, що представляючи компанію підпитих офіцерів, Шевченко натякає виразно на звісне общество мочемордія, котре як раз тодї втягло було й его в свій круг і заставило его прогаяти чимало дорогого часу, чого поет наш опісля в неволї тяжко жалував.

Хитрі підходи офіцера до Лукії, її поїздка в рідне село для великодної сповіди, її побут у старої, опущеної московки, а в кінцї її розстане з зрадливим офіцером, котрого намовам вона готова була вже піддати ся, але виратувала її тілько думка про улюбленого сина — все те без сумнїву найкрасші епізоди в Шевченковій повісти. Вони розказані дуже живо і порушують наше серце до самої глибини. Для чого Шевченко пропустив сї характерні сцени в поемі, для чого залишив перетопити їх в перли поезиї, котрі булиб певно належали до его найкрасших перел, на се відповісти трудно. Концентрация інтересу на постаті наймички тут нї при чім, бо власне в тих епізодах ся постать виступає дїяльно, відслонює найглибші тайники своєї душі, найкрасші прикмети свого характеру. Тут вона являє ся нам в повні людиною, з людськими слабостями, а через те й виходить більше правдивою та близькою нам. По-

минувши ті епізоди Шевченко не з'умів в поемі дібрати рисів відповідно ясних і глибоких для єї характеризованя, і для того постать Ганни вийшла троха загальна, туманна, немов відірвана від землї, прислонена якоюсь романтичною мракою.

Для вияснення сего артистичного faux pas можуть нам служити дві обсервациї, що виявляють ся при близшім розборі власне сего епізоду, та стосують ся й до иньших Шевченкових поем, характеризують єго творчість поетичну. Шевченко з натури своєї лїрик, з мягкою, доброю, гуманною душею. Доля пхнула єго в тяжкі відносини, заставляла єго нераз сьпівати про страшні події, про розлив крови, про надмір терпіня індивідуального і народнього, фізичного і морального. Та про те мягка, лїрична єго вдача не була заглушена і в своїй творчости він оминає мальованє острих драматичних конфлїктів. Се явище загальне і характерне для Шевченка. Він любить малювати і широко розмальовує сцени тихого щастя або тихого горя, моменти, коли душа ще не дійшла до найвисшого напруженя запалу або вже по троха вспокоїла ся після них. Сам момент вибуху, острого і різкого вибуху запалу у Шевченка звичайно збутий коротко, прислонений полупрозірчастим серпанком або й зовсім лишений на здогад читача. Може се видасть ся декому неймовірним в відношеню до Шевченка, котрий по словам Сирокомлї „мачав перо в крови“, але уважний погляд на єго поезиї переконає нас в правдї сего спостереженя. Пригадаймо собі хоч би важнїйші сцени з тих самих Гайдамаків, про котрих се писав Сирокомля. Жид коверзує над Яремою, Ярема мовчить, конфлїкту нема нїякого; конфедерати збиткують ся над жидом — цїла сцена держана в тонї бурлеска, підведеного сумними рефлексиями поета; конфедерати катують титаря — опять не бачимо конфлїкту, а тілько конець трагедиї, смерть титаря в муках; в сїй хвили прибігає Оксана і опять замісць конфлїкту — млїє на трупі батька і так єї омлїлу забирають конфедерати, по чім поет лишає єї зовсім на боцї, не малює єї терпінь в замку, а тілько виводить єї на сцену після катастрофи, яко реконвалєсцентку на тлї іділлїчної тиші манастиря. А криваві події колїївщини? Поет анї одним штрихом не малює нам супротивленя панів, анї одної битви; гайдамаки ходять, ріжуть людий мов безоружну худобу, бенкетують на пожарах посеред трупів, і коли поет справдї мачає перо в крови, то є се кров не жива, людська, що пливе серед болїв конаня, а кров з цінобру та карміну, розроблена на палетї. В своїй боязни перед мальованєм різких конфлїктів між людиною і людиною поет доходить до комізму, бо коли н. пр. хоче показати нам в Яремі страшного местника і мучителя, то не вміє про него сказати нїчого страшнїйшого над те, що він „на пожарах і днює й ночує“ і що він „мертвих ріже, мертвих віша, палить“. Зовсім як той козак з народнього анекдота, котрий хвалив ся,

що вбив Татарина, відтявши єму руку й ногу, але голови єму не відтяв, бо єї у него не було. Найтрагічнїйша сцена в Гайдамаках, де Гонта ріже своїх синів, показує нам найлїпше, що поет мимо своєї волї не міг малювати таких сцен: замісць трагедиї вийшла слїзлива мельодрама без найменшої псіхольогічної правдоподібности. Те саме бачимо в Катерині, де справдї трагічна сцена прогнаня Катерини батьком і матірю з дому змальована поетом зовсїм не як трагедия, а як якийсь сумний фамілїйший обряд, в тужливо-мелянхолїйнім тонї. Анальогічну сцену бачимо зазначену в поемі „Сотник", де батько проганяє сина, і тут поет зовсїм не описує сеї сцени, а тілько натякає на неї кількома словами Настусї, що зазирає крізь вікно до хати. В кінці в поемах „Марина", і „Відьма" також зібрано богато страшних конфлїктів, але анї одного не змальовано в повнї, а тілько натякнено на них кількома словами. Те саме можна сказати й про драму Назар Стодоля, котра власне найбільше потерпіла на тім, що поет не здужав в повнї драматично з'образити конфлїкту між Назаром і Хомою і остаточно мусїв закінчити драму якимсь deus ex machina. Те систематичне уникане острих конфлїктів, котре бачимо у всїх творах Шевченка, найранїйших і найпізнїйших, показує нам, що тут лежала границя єго таланту, по за яку він за молоду силував ся вибігти, але як пізнїйше, в часї повної дозрілости, обминав чи то сьвідомо чи ведений своїм великим артистичним почутєм. Се мабуть і заставило єго поминути в поемі епізод про повторні зносини Лукії з офіцером

Та була ще мабуть і друга причина сего пропуска. Епізод сей в повісти є може одиноким уступом в писанях Шевченка, що сьвідчить про сильне вражінє, яке зробила на Шевченка Квітчина „Сердешна Оксана". Деякі місця сего епізоду виглядають як парафрази анальогічних місць Квітчиної повісти, а памятна майстерська сцена, де Оксана нїчою копле гробик для своєї живої дитини, послужила й Шевченкови мотивом до вельми патетичної і зворушливої картини. Сьвідомо чи несьвідомо війшли ті ремінїсценциї до повісти, — в усякім разї, перероблюючи повість на поему, Шевченко віднїс ся до них критично і волїв зовсїм пропустити їх, нїж пересьпівувати звісне вже. Може власне се й було причиною, що Шевченко зовсїм заслонив у поемі давнїйшу історию своєї наймички і навіть не натякнув нїчого про те, хто єї звів. Не даром у своїй автобіографії він називає свою україньску музу „строгою музою". Спосіб, яким він свою повість про Наймичку переробляв на поему, показує, що він справдї дуже строго відносив ся до всїх подробиць сюжету і жадні, навіть найефектнїйші уступи повісти не могли єго спокусити до лишніх по єго думцї збочень.

І далї поступає Шевченко таким самим методом. В повісти широко розказано, як Марка дали до школи, як він там учив ся, як опісля вернув ся до дому, як їздив з Якимом у Київ — у поемі про все те анї слова.

Смерть Марти (в поемі Настї) тут і там згадана побіжно. Значна ріжниця заходить в описї подруженя Марка. В повісти розказано про те, як Марко пізнав свою Катерину на вечерницях, полюбив єї і зараз хотїв женити ся, та Яким і Лукія не позволили, а вислали єго вперед з чумаками на Дон. Натомісць у поемі Шевченко чомусь відступив від сеї сцени і змалював чудне троха сватанє, при чім виходить, що немов би то анї Марта, анї Яким анї Ганна не знали, з ким сватати Марка і що тілько самі свати вишукують Маркови молоду. Се справдїшнїй слабий пункт у поемі, котрий можна обяснити хіба поспіхом; поет поклав тут головну вагу на сценку, як Яким і Марко просять Ганну, щоб вона на весїлї була Маркови за матїр і як Ганна відмовляє ся від того. Та жаль, що й сеї сцени Шевченко не змалював широкими контурами, а тілько з легка зазначив єї, впадаючи навіть по троха в мельодраматизм. В повісти сїй сценї відповідає ще менше щаслива сцена, де Марко питає Лукію, хто була єго мати, а Лукія не дає єму на се нїякої відповідї.

Повість кінчить ся вельми драматично, оповіданєм про те, як Марко поїхав на Дон, а Лукія пішла в Київ на прощу, та вертаючи до дому занедужала. Марко вертає, не доходячи до дому зупиняє ся з волами серед степу на попас, а сам нічю біжить у село до своєї улюбленої Катерини, з котрою в осени має оженити ся. На другий день прийшовши до дому застає Лукію в конанї і вона при смерти признаєсь єму, що вона є єго мати. В поемі Шевченко о стілько змінив сю сцену, що тут Марко женить ся, що Ганна жиє ще при них три роки, та що року перед великоднем ходить у Київ. Тілько на четвертий рік вона вертає хора і дожидає Марка. Дивним способом переняв Шевченко з повісти оповіданє про се, як Марко вертаючи з чумаками не поспішає до дому і зупиняє ся недалеко села на нічлїг, хоч тут се не тілько нїчим не мотивоване, але й доволї неправдоподібне. Чудне також реченє при кінцї поеми, що в хвили, коли Ганна призна̂ла ся Маркови, що вона єго мати — „зомлїв Марко і земля здріжала“; воно тілько ще раз ілюструє нам те спостереженє, що Шевченко не вмів вірно і пластично малювати моментів наглого вибуху чутя, запалу або терпіня і в таких моментах попадав в афектацию або штукував неясними, загальними фразами. Зберімо до купи наші спостереженя. Що значить оте навмисне затиранє кольориту льокального, вбожество характеристики осіб, пропусканє епізодів не тілько лишнїх, але й дуже важних для характеристики головної особи? Не знаючи повісти Шевченка ми могли б уважати се за доказ

убожества его фантазиї; повість показує нам, що така думка була би дуже несправедливою, що Шевченко робив се сьвідомо і що таке поступуванє, аналогічне з єго поступуванєм у иньших випадках, тісно вязало ся з єго основним поглядом на суть поезиї і на єї завданє.

Ніхто з критиків доси не пробував простудіювати естетичні погляди Шевченка і яко писателя і яко маляра. Власне російські повісти, листи і Дневник дають для сего богатий матеріал. Спеціальна студия в тім напрямі мусить ще бути зроблена і поможе нам зрозуміти глубше психологію творчости нашого великого поета. На разї я піднесу тілько одно, що мимоволї впадає в око кождому при читаню листів і повістий Шевченка. Є се єго адорация штуки. Штука є для Шевченка чимсь божественним, вічним, чимсь таким, до чого треба приступати з побожним трепетом. Великі майстри штуки — поети, малярі та різьбарі є для него предметом культу, він бажає мати їх діла все при собі, в найтяжших пригодах житя він поперед усего думає про них, тужить за ними, а тілько опісля думає про предмети щоденної потреби. Отсе високе розумінє штуки кермувало рукою Шевченка і при писаню Наймички, воно мабуть заставляло єго очищувати вибрану тему від усїх лишніх подробиць, від усїх, так сказати, жужлїв буденного житя, щоби тим способом піднести звичайний житєвий факт в ясну сферу ідей. В тім пункті реалїзм лучив ся у Шевченка з ідеалїзмом. Вірно заобсервований і вміло вхоплений факт живої дійсности він старав ся тим способом перетворити в тип, скристалїзувати в сімволїчний образ самої ідеї

Якаж се та ідея, котру бажав Шевченко виснити в поемі про Наймичку? Се одна з основних ідей Шевченка, та ідея, що він на ріжні лади не переставав виявляти від початку аж до кінця своєї діяльности. Гайдамаки (епізоди про Оксану і Галайду), Катерина Наймичка, Марина, Відьма — ось важнїйші етапи розвою зображеня тої ідеї у Шевченка. Основою суспільности по думцї Шевченка є сїмя — така і в тій формі, в якій вона задержала ся в українських хуторах і селах, не здеморалїзованих ще посторонніми силами. Семейне житє, патріархальне і сумирне — то найбільша сьвятість. Нарушенє тої сьвятости, вилом, зроблений в гармонії семейного житя, се найтяжше нещастє для сім'ї, найтяжший гріх, що вимагає дуже основної експіациї. Можна сказати, що на всї хиби і лиха тодїшньої передреформаційної суспільности російської Шевченко дивить ся крізь прізмат сьвятости сїм'ї. Робота на панщині, визискуванє, неправда чиновницька і судова, податки і здирства — все те в сьвітогляді Шевченка займає без порівнаня менше місця, як пониженє людської гідности, якого головним і найтиповійшим виразом у него є пониженє женщини, зрада і наруга над дївчиною, якій таким робом на завсїгди відбирає ся можність легального семейного житя. З того погляду

він остро нападає на салдатчину, нападає й на кріпацькі порядки, що давали можність панам розпоряжувати ся душами селянськими як худобою.

Против салдатчини виступив Шевченко з сего становища в Катерині. Для характеристики єго погляду на сьвятість сім'ї дуже важний в тій поемі уступ, де батько й мати виганяють покритку Катерину з дитиною з дому. Шевченко анї одним словом, анї одним натяком не обурює ся на нелюдськість того поступка батьків; він вірить цїлковито, що вони мають право прогнати і відіпхнути свою упавшу дитину. Анальогічне місце є і в повісти про Наймичку. Офіцер віднайшовши Лукію на хуторі зустрічає в селї єї батька і говорить єму:

— А я віднайшов вашу Лукію.

— Вона не моя, пане, вона твоя — відмовляє єму батько і анї слова більше не хоче чути про свою нещасну дочку.

Шевченко не протестував против нелюдськости такого народнього погляду, може вважаючи єго ґарантією захованя чистоти і моральности в українськім народнім житю. Та він умів находити глибокі, зворушні тони, щоби змалювати наслїдки того погляду. Катерина топить ся а єї дитя стає поводатором слїпого старця — се конець людини горячої та слабої духом, що боїть ся важкої боротьби з житєм серед погорди і наруги людської. Наймичка вибирає власне сю дорогу, посьвячує себе цїлковито для щастя своєї дитини і цїною цїлого житя, повного абнеґації, осягає ту цїль, впроваджує свого сина знову до тої сьвятинї семейного житя, з якої єї саму безповоротно випхнуло чисте та нерозумне почутє.

Тепер буде нам можно відповісти на уваги, які з поводу „Наймички" висказав ще в 1861 р. Каленик Шейковський в передмові до свого „Опыта Южнорусскаго словаря". Висказавши ся з великим ентузиязмом про „Гайдамаків" і поставивши їх на рівнї з Шекспіровим „Гамлетом" д. Шейковський ось що пише далї (ст. XIV): „Богато дехто ставить „Наймичку" дуже високо. Та я вважаю сей твір тепличним виплодом: в загалї він зовсїм без житя і в основі своїй наскрізь не-народнїй. Що трапляєть ся як рідке явище, і то серед верстви, що вже відділила ся від народа, сего, розумієть ся, нїхто не буде прикладати до всего народа. Жінка, котра підкидає свою дитину, не трапляєть ся серед українського народа. Такої появи, о скілько я знаю, годї подибати по вкраїнських селах. Нехай і так, що вона лучаєть ся по вкраїнських городах і більших місточках, але-ж бо й людність там дуже ріжномастна і ріжноплемінна. Певна річ, є в „Наймичцї" дуже гарні поодинокі сцени, та в цїлому се виплід не нашого грунту".

Ми привели сей осуд в цілости більше як куріоз, ніж як вираз поважної, наукової думки. Бож очевидно осуд д. Шейковского виплив не з безсторонної і неупередженої оцінки поеми, а з тої апріорно зложеної догми, що серед українського народа не буває матерів, котрі-б підкидували своїх дітий чужим людям. Що ся догма зложилась у д. Шейковського не індуктівно, на основі досліду фактів, а власне апріорно, під впливом якогось фальшивого националїстичного самолюбства, на се натякає він сам словами „о скілько я знаю", скромно поставленими після категоричного загального суду. Що обсяг знаня д. Шейковского не був обовязковий для Шевченка, се розуміє ть ся само собою, і власне Шевченкова повість про „Наймичку" показує, що обсяг той в тім пунктї був ширший, ніж у Шейковського, що Шевченко знав а може й бачив таке, чого не знав д. Шейковський. Що Шевченко в своїй поемі і в повісти розповідає про факт рідкий, се нічого не значить; усї найзнаменитші твори всесьвітньої лїтератури чинять те саме, і ніколи ніякий поет не мав претензиї, щоб те, що він оповідає як факт одиничний, прикладано до цілого народа. Адже цілий народ не підкидає своїх дітий чужим людям, так само як не вбиває Полонія за тапетовою стїною, не скаче до гробу Офелїї, не підюджує Отелля до скаженої заздрости, не викликає духа землї як Фауст, не пристає до вандруючих акторів як Вільгельм Мейстер анї не мстить ся за смерть Патрокля так як Ахіль. Поети все і всюди показують нам одиничні факти, а носителями їх являють ся незвичайні, виємкові люди. Значить, ціль поетів не є така, щоби їх твори давали можність кому небудь виробити собі суд о цілім народї. Та про те є й зерно правди в помилцї д. Шейковського. Справдї, всї великі поети, хоч виводять перед нами незвичайних людий, оповідають незвичайні факти, то все таки дають знаменитий матерiял до характеристики того народа, серед котрого живуть і того часу, в котрім і для котрого працюють. Аджеж чутя, змаганя, хід думок, обсяг виображінь їх поетичних персонажів **мусять** обертати ся в рамках чутя, змагань, думок і виображінь того народа і того часу, в котрім живуть автори, **не можуть** вискакувати по за ті рамки, як ніхто не може вискочити зі своєї власної шкури. Чим висше розвинений, чим геніяльнїйший поет, тим яснїйше в єго творах з по за шкаралющі случайних форм, часових і місцевих подробиць виступає загально-людський, безсмертний зміст чутя, змагань і ідеалів, спільних усім людям, що живуть в кождій живій душі коли не повно, то хоч в завязку. Се вияснює нам ту загадку, для чого ті твори, хоч оповідають про факти далекі та виїмкові, хоч малюють людий видуманих і незвичайних, про те раз у раз хапають нас за душу, ворушать в нїй найглибші чутя, здобувають собі наше неослабне вподобанє. Вони ясно, плястично, сильно висказують те, що в нашій души

ворушить ся неясно і слабо, вони, так сказати, розширюють обсяг нашого духового жития, збільшують скарб нашого досьвіду в сфері найкоштовнійшій, в сфері чутя.

Та дивлячись із сеї точки на „Наймичку“ Шевченка ми мусимо сказати, що вона в повні підходить під вимоги такого перворядного, безсмертного твору поетичного. Те місцеве і часове, котре ми назвали шкаралющею, в ній зведене до minimum, та щиро-людський зміст її дуже богатий. І той щиролюдський зміст є заразом в повні український. Всї оті люди, що живуть у поемі і котрим однаково спочувати мусить чи Поляк чи Німець чи Француз — вони Українцї, думають і чують по українськи. Се й є великий тріумф штуки — в партікулярному, частковому, случайному показувати загальне, вічне і безсмертне.

Д. Шейковський уважає „Наймичку“ „виплодом не нашого ґрунту“. Сї слова можуть мати двояке значінє: таке, що відносини змальовані в поемі — не українські, або й таке, що сюжет поеми прямо позичений Шевченком із якого чужого взірця. Що до першого значіня, ми вказали вже на те, що повість про Наймичку, написана з таким ярким місцевим кольоритом, із такими богатими подробицями, може вважати ся подекуди документом до оправданя поеми. Що до другої можливости, то я не вмів би сказати, який твір чужих лїтератур міг би був навіяти Шевченкови сей сюжет*). Саможертва матери для добра дитини, до котрої вона за житя навіть признати ся не сьміє — сюжет дуже орігінальний і в иньших

---

[1]) Думаю, що нема тут потреби широко розбирати того зближеня яке робить Петров („Очерки ист. украинской литературы XIX стол“. стор 363) між поемою Шевченка а романсою Пушківа „Подъ вечеръ осени непастной“, в котрій дївчина, що стала матірю не придбавши легального мужа, блукає нічю по „пустынныхъ мѣстахъ“, говорить довгу і повну фальшивого трагізму промову до своєї дитини, що в будущині ввижаєсь їй як правдивий российський байроніст („несчастный! будешь грустной думой томить ся межь другихъ дѣтей.... Повсюду странникъ одинокій, всегда судьбу свою кляня“ і т. д), а в кінції підкидає свою дитину на поріг якоись хатки під лїсом. В тій романсі ми не бачимо нїчогісїнько похожого на Шевченкову поему окрім аналогіі самого факту підкиненя дитини. Ну, та сего факту Шевченко не потребував позичати у Пушкина, бо і в Петербурзї і на Україні таких фактів довкола него діялись тисячі. Що в способі представленя того факту, який впрочім є тілько завязком поеми, Шевченко є зовсїм незалежний від Пушкіна, се видно вже хоч би й з того, що самого моменту підкиненя дитини покриткою Шевченко своїм звичаєм, обминаючи такі хвилї різких конфліктів і боротьби душевної, зовсїм не змалював. А зі звязку поеми бачимо, що Шевченкова героїня підкинула свою дитину не в ночи, а в полудне, не в осени, а лїтом, не під убогу хатчину, а власне під хутір заможних та бездітних людей. Хіба схочемо в тім вбачати вплив Пушкіна на Шевченка в сьому випадку, що Шевченко старав ся обробити сю тему зовсїм відмінно від Пушкіна.

літературах, здаєть ся, не оброблюваний. Одиноку, хоч дуже далеку аналогію представляє псевдошекспірівська драма „The Prodigal of London“ (лондонський марнотратник), в котрій батько, вертаючи по довгих літах із чужини, стає за слугу у свого марнотратного сина, щоби пізнати і випробувати єго характер. Драма ся в XVIII віці була дуже люблена в Англії, при кінці XVIII в. була перекладена Ешенбургом на німецьку мову і дуже сподобалась Лессінгови, котрий хотів переробити єї і виставити на сцені (гл. Erich Schmidt, Lessing II. 762). Чи була ся драма перекладена на російське — не знаю, та не думаю, щоб Шевченко знав єї і щоб вона могла піддати єму сюжет „Наймички“. За самостійністю Шевченкової концепциї промовляє ще й те, що „Наймичка“ своєю темою дуже тісно вяже ся з „Катериною“, а порівнанє поеми з повістю про Наймичку звязок сей робить ще виразнійшим. На підставі сего порівнаня ми можемо сконстатувати, що обі поеми мають спільне тло суспільне — деморалїзацию і руїну патріархального семейного житя через салдатчину; „Катерина“ прямо основана на тім тлї, — в поемі „Наймичка“ воно затерте, та в повісти виступає дуже ярко. На сьому спільному тлї виступають дві героїнї, що мають ся одна до другої, як огонь до води. Катерина — натура проста, палка, вразлива, сангвінїчна; ошукана москалем, відіпхнута, у своїм тяжкім горю вона думає тілько о собі, покидає дитину на шляху, а сама шукає на своє горе лїку — одинокого, який їй лишив ся — в водї під ледом. Наймичка — натура безмірно глубша, чутє у неї не тілько живе, але сильне та високе, любов до дитини така могуча, що перемагає все иньше, заслонює перед нею весь сьвіт, заставляє забути про себе саму, віддати все своє житє не для хвилевої покути, але для довгої жертви на користь своєї дитини. Змальованє такої постатї з такою вірністю і правдою, з такою чарівною простотою і натуральністю, без ходульности і фальшивого патосу, без мельодраматичних сцен (коли не згадувати про дві малесенькі хибні рисочки такі як остатніх 6 рядків гл. IV і „земля задріжала“ при кінцї поеми), як се зробив Шевченко, належить до найбільших тріумфів правдивої штуки і мусить уважати ся за найкрасший доказ великої геніяльности Шевченка.

Др. Ів. Франко.

Архив скарбу коронного в Варшаві.

Замітка археоґрафічна.

Архивіяльна справа в нас не може похвалити ся дуже добрим станом, тим навіть невеликі замітки про деякі меньш знані архиви будуть в нас ще довго пожадані. До таких мало використаних, ба навіть — мало знаних, а тим часом — дуже важних і дорогих належить архив колишнього скарбу коронного польського, перехований в архиві уряду скарбового варшавського (Варшавская казенная палата). Де що з єго скарбів доводилось мині через руки здобувати й перед тим, під час моїх студий над істориєю Поділя. Підчас же своєї останньої подорожи архивіяльної по Росиї, вдавсь я й до сього архиву, збераючи матеріял для заміреної (й розпочатої) колекциї люстраций та інвентарів руських земель корони Полської XVI в., а здобувши вільний вступ до нього, мав можливість познаємитись з загальним змістом того архиву; тож хочу для загальної відомости кілька звісток про нього подати.

Скарбовий архив корони Польської становить окремий відділ архиву згаданого уряду під назвиськом „Старопольського архиву"; катальоґ єго, споружений в першій половині сього віку, поділяє єго на значне число (62) відділів, з окремою нумерациєю книжок, загальне же число книжок, тек і вязок виносить звиш 3-х тис. (3447). З сего числа на XV в. припадає дуже небогато, і те, що заховало ся, — заховало ся припадково, хіба з кінця того віку; за то почавши від початку XVI в. і до кінця XVIII в. архив подає велику силу дорогоцінного материялу для внутрішньої історії земель корони Польської.

Сей материял архивіяльний можна поділити на дві нерівні частини — акти центрального скарбового урядовання і акти місцевих скарбових урядів і аґентів (хоч акти обох категорий часом стрічають ся в тих самих книгах і актах). До першої категориї належать загальні справоздання з доходів і видатків скарбу коронного, від початку XVI

і до кінця XVIII в., книжки записні (окремо споряжені для в. XVIII), ассиґнати і квіти, видані скарбу, і взагалї кореспонденция скарбова від початку XVI в., реєстри податків, уложені в скарбі, по поодиноким місцевостям, а також рахунки з реґалїй (штемпля, тютюну і т. и.), з специяльних доходів королевських і з удержання королевської резиденциї, видатків на військо і т. и. Осібний віддїл становлять книжки Равського скарбу в справі побирання і роздавання кварти, почавши від початку її, далї записки і рахунки з вироблення монети і т. и.

Далеко цїкавійший для нас материяли місцеві: сюди можна віднести поборові реєстри ріжних катеґорій і з поодиноких земель і повітів. Далї реєстри доходу (regestra proventuum) поодиноких староств і держав; до сеї категориї близько приходять з одного боку інвентари староств і держав, часом з означенєм тільки майна (будови, інвентару господарського, запасів і т. и.), часом ширшого змісту, з означенєм доходів, податків з людности, навіть іноді з поіменними реєстрами людности; сї інвентари, зложені то при переходї держави від одного державця до другого, часом — як наслїдок ревізиї, вяжуть ся з люстрациями, — що уряжувались одночасно для всїх королевщин; з другого боку до згаданих реєстрів приходять річні справоздання державців з їх доходів, также уложені то ширше то в формі просто рахунків. Осібну катеґорію становлять справоздання й записки митних комор, часом з детальним означенєм переїзжого люду, перевезеного краму. Всї сї материяли, як і акти центрального скарбового урядовання виступають масою почавши з початку XVI в.; найдавнїйші поборові реєстри — краковські, сандомирські, серадзькі, брестсько-куявське, люблинські, нурські, ломжинські, з наших — подільські починають ся з кінцем XV в. (1494 і 1499), иньші з XVI, особливо з 2-ої чверти сего віку. Тож само бачимо і з інвентарями, що йдуть потім густою низкою до першої люстрациї королевщини року 1564—5, і дальше, аж до к. XVI в.

Як видко з поданого, акти архиву дають богатий і важний материял, переважно для внутрішньої, економічної історнї; фактів полїтичної історнї дотикають ся вони стільки, скільки відбивала ся вона в скарбових сферах, так напр. переховали ся в актах скарбових рахунки видатків на війско, на приймованє послів, меж иньшого — підчас Хмельнищини. Цїла вага архива полягає в важних і одиноких датах що до загального стану финансів державних, оподаткования людности, їх економичного стану — для чого велику силу материялу дають поборові реєстри і інвентари; в останнїх разом з ними проходять відомости і про правний стан ріжних верств; тіж категориї дають незвичайно важний материял що до колонїзациї й статистики, а поіменні реєстри людности — для історичної

етноґрафії; на решті реєстри зборів митних становлять важне джерело для історії зносин і торговлї.

Звертаючись специяльно до земель україньско-руських, мусимо наперед знати, що не однаково землї наші будуть тут заступлені: тим часом, як для Галичини з Холмщиною та Белзщиною і Поділя материял начинаєть ся з кінцем XV в., для иньших — з останньої чверти XVI в., після унії. Найстарші інвентарі — бо з кінця XV в. мають Львів, Перемишль і замки подольскі (вони вийдуть в нашу колєкцию), з першої чверти XVI в. — Ратно, Дрогобич, Самбор, Сянок; головна-ж сила інвентарів розпочинаєть ся з другої чверти XVI в., 30-х р. Правда, й тут сей материял поділяєть ся між поодинокими староствами і краями не однаково; де яким пощастило дуже — напр. за часи старостовання Яна Камьонацького в Дрогобичи, Городку і Любачові маємо цілу серію інвентарів доходів сїх староств (кожного окремо) рік по року. Багатий ріжнородним материялом ще Львів; з подольських пощастило більше Каменцю і Бару. За те є повіти й староства, що для цілого XVI в. зостають ся при якім небудь коротенькім справозданню з доходів або й того не мають. З сего погляду дорогі люстрациї, бо більш-менш описують всї королевщини (хоч перші люстрациї оминали королевщини з записаними „старими сумами"); але з першої люстрациї архив має для земель руських лише коротший інвентар доходів королевщин воєводств Руського, Подольского і Белзського (текст люстрациї є натомість в московській Метрицї), текстів 2-ої не переховалось також (два тогочасних примірників сеї люстрациї за те є в Варшавськім Головнім Архиві).

Хоч далеко біднїйші відомостями, далеко рівнїйше обіймають ріжні краї реєстри поборові, а важні ще тим, що містять в собі не самі лише королевщини, а й добра приватні. Виключивши поборовий реєстр Поділя з р. 1493 (виданий в моїм збірнику барських актів, т. II), реєстри з Белзщини й Холмщини з р. 1507 і т. и., вони начинають ся масою також з 2-ої чверти XVI в., і для XVI в. переважно зґруповані по окремих землях і воєводствах, що значно улекшує користаннє з них. Ще з перед Люблиньської унії, в р. 1566 розпочинають ся поборові реєстри литовської України — Київщини, Волинї й Браславщини, писані з початку по руськи. Для XVII—VIII в. велика сила того материялу, але користати з нього поки що трудно, за браком системи в тім порядку, в якім він угрупуваний (ще за польських часів). На превеликий жаль, далеко не в такім богатстві виступає для України відділ справоздань митних, що подають, як зазначилисьмо, преважний материял для історії торговлї. Ширші записки, з означенем переїзжих і із перевезеного краму, істнують тільки спорадично для поодиноких комор. Так з 1-ої полов. XVI в. маємо записки митних комор в Дрогобичи, Львові, Долинї, Городку, кілька карток водяного збору

в Городнї (1566) з XVII; в. — Каменцї (1663—4), Львові (1664), але й вони по більшій части - короткі і сухі, обмежують ся на числах оплаченого мита. Иньші українські землї заступлені в сїм відділї ще слабше.

На сему закінчу свою замітку про сей архив. Поки що користанє з нього утруднене браком ширших інвентарів і показчиків. В сїм віцї архивисти спорудили правда інвентар — й за се належить їм подяка чимала, бо деякі архиви, як знаємо, й без такого інвентара живуть — але інвентар сей подає лише коротку характеристику кожної книжки та й то не завше. Для улекшення користання з інвентарного відділу в сему-ж віцї сї інвентари розібрані з попередних оправ і оправлені в окремі книжки для поодиноких староств. Але в иньших відділах є багато книжок і плинів, що становлять справжні silvae verum, де кожному на власну руку прийдеть ся орієнтуватись. Сучасна адмінїстрация архива, як я чув, думає одначе за споряженє нової, ширшої, призначеної для наукових потреб, описї. То була-б чимала прислуга для науки, а оголошена друком така опись ввела-б в загальний курс науки й дуже мало або цїлком невідомі скарби сього архиву. Тож можемо тільки пожадати, щоб сей замір як найскорше прийшов до виконаня, а то тим більше, що справа ся лежить в добрих руках — сучасного начальника архива, одного з молодших київських учених М. Біляшевського. Доброго поспіху!

Варшава 3 (15) мая 1895 р.

М. Грушевський.

Патольоґічні переміни в ячку (муді) при деяких інфекцийних хоробах.

Написав ***.

Відомо, що інфекцийні хороби у своїй течиї можуть кінчати ся дуже зле через те що до страждання органа в якому льокалізує ся хороба, прилучаєть ся занедужоване ще богато иньших органів. Наприклад при Typhus abdominalis, при ліфтериї в її дальшій течиї слабіє серце, властиво може жирово перерожувати ся (Fettdegeneration); при сих же хоробах опріч серця глибокі переміни можуть наставати і в решті паренхіматозних (мякишних) органів як то в печінці, косї (сележінки lien), нирках, мозку голови, ячках. Але патольогічні переміни останного при гострих інфекцийних хоробах вивчено поки дуже мало. Є тільки небагато спостережень в сїй справі а властиво сим питанєм займав ся Chiari в своїй праці про orchitis variolosa, Zeitschrift f. Heilkunde 1886. VII і 1887 X. Tavel-orchitis typhosa, Correspbll. für Schweizer Aerzte 1887 Faneml. Rech. sur l'orchite varioleuse, Thède de Paris 1883. Але в згаданих працях було тільки звернено увагу на процес запаленя в ячку (муді) при віспі та typhus abdominalis (почеревницї, глушцї). При останній хоробі Tavel знайшов гноїсте запаленне паренхіми ячка (мякиша мудового), а теж у бруді тифозних бацилїв (прутнїв). Цікавлячись дальшим з'ясуваннєм патольоґоанатомічних перемін в ячку (муді) при інфекций них хоробах, я взяв ся дослїдити їх при typhus abdominalis, діфтериї, перітонїтї (запаленю очеревної), холері, крупозній пневмонії; се тим більш здало ся менї цікавим, що на переміни в ячку (муді) при сих хоробах цїлком не було поки що звернено уваги.

Тут я приношу мою щиру подяку товаришам, що запомогли дістати патольоґоанатомічний материял для моїх дослїдів з своїх шпиталїв.

Декотрі терміни пояснено відповідними виразами в Галичинї уживаними.

Об'єкти фіксировано були у флеммінговській течі; фарбували ся-ж препарати сафраніном і карміном. При всїх згаданих в горі хоробах можна спостерегти гостре запаленнє яєчка: дрібноклїтинна інфільтрация заповнює усю інтерстицияльну ткань між сїмянниками (tubuli seminiferi), дуже куплячись по деяких місцях, через що вона уявляєть ся завжди у виглядї окремих, значних груп круглих клїтин; теж само можна спостерегти і в самих сїмянниках. Але при одних інфекцийних хоробах запаленнє яєчка (муда) буває більш виразне, при других меньш, що виявляєть ся в меньших або більш інтензивних дріброклїтинних інфільтрациях. Особливу увагу було звернено на дуже виразно примітне при згаданих в горі інфекцийних хоробах жирове перерожениє клїтинних елементів.

Взагалї можна сказати, що при typh. abdominalis, діфтериї, холері, перетонїтї, крупозній пневмонії яєчка (муда) жирово перерожуютьть ся. Властиво така переміна настає у клїтинах, які вистеляють сїмянники. У мене було яєчко (мудо) од двох трупів, що при анатомуванню їх було поставленно диягнозу typhus abdominalis. В обох випадках було знайдено після кількаразового мікроскопного дослїду майже цїлковите жирове перерождення залозистих елементів сїмянників, так що там, хіба тільки денеде, можна було побачити нормальну клїтину (cellula). Коли будемо розглядати препарат нормального яєчка (муда) при малому побільшеню (Leits-обєктів N 3, окуляр N 2), то побачимо розрізаний впоперек сїмянник у виглядї кола, стінки якого оточено з середини широким пружком, що він здаєть ся червоним од фарбування карміном залозистих клїтин яєчка (муда). Коли-ж будемо дивити ся при такому само побільшеню на препарат інфекционного, тіфозного орхіта, та замість червоного пружка побачимо чорний.

При дужчому побільшенню (Leits-обєкт. 7, окуляр 3) чорний пружок показує, що складаєть ся він з окремих клїтин, що протоплазму (первище) їх виповнено краплями жиру, який од осьмієвого квасу флеммінговської течі набрав ся чорного колїру. В сих клїтинах ядер не видно, а се вказує на глибокі дегенератівні переміни в них, на смерть клїточки, бо ядро значить підпало тут хроматолїтичному розкладу. Жирово перерожені клїтини опріч того розсунено круглими клїтинами, що з'явили ся тут через запаленнє яєчка (муда). Сей останнїй процес дуже виразно примітно тут у виглядї круглоклїтинної інфільтрациї.

При діфтериї жирове перерожениє виявляєть ся з такою самою силою, як і при typhus abdominalis. Усї майже сїмянники виповнено перерожениими клїтинами, ядра фарбують ся діффузно а то й цїлком не вберають в себе фарби. Що до запалення, то воно виявляєть ся не так дуже в порівнанню з сим процесом при перітонїтї, холері, крупозній пневмонії. При сих останнїх хоробах інфільтрация закриває собою інтер-

стициялЬну ткань, між тим як при діфтериї легко можна бачити, що вона цілком не занята круглими клїтинами. При крупознїй пневмонії перероженнє буває невелике, трапляють ся канальцї, що їх вистелено цілком нормальними клїтинами, а в клїтинах, де перерожденнє вже настало, завжди видно ядра. Фарбують ся вони так само добре як і в дужих клїтинах. Інфільтрация буває дуже інтенсивна, так що навіть цілком закриває сїмянний каналець; через інфільтрацию стає трудно побачити membranam propriam, бо її заслонено безлїчю лейкофітів. При перітонїтї жирове перерожения дужче, анїж при pneumonia cruposa. При перітонїтї можна бачити сїмяні канальцї, що в їх усї клїтини переробили ся, але далеко меньш анїж при typh. abdominalis, діфтериї. Про меньш інтензивне перероженнє можна довідатись із того, що в таких перерожених клїтинах добре фарбують ся ядра. Що до інфільтрациї, то вона так само інтензивна як і при pn. cruposa. При холері інтензивність процесів займає середне місце між розібранними у горі. Поразу яєчка (муда) при холері не можна віднести до группи тиффа та діфтериї, бо хоч тут жирове перероження чимало визначаєть ся, ядра або цілком не набірають ся фарби або фарбують ся діффузно, але можна знайти в перерожених клїтинах ядра, що вбірають в себе сафранїн та кармін. Запалення тут меньше анїж в групі крупозної пневмонії та перітонїта, але дужче анїж при typh. abdom. та діфтериї. Що до запалення то й тут пораза яєчка (муда) займає середнє місце між згаданними попередно групами.

І так при typh. abd., діфтериї, холері жирове перероження дужче анїж запалення яєчка (муда), а при pn. cruposa, перітонїтї навпаки на перший плян виступають дужі запальні переміни, перероженнє визначаєть ся меньш виразно. Значить при тих хоробах перероженнє в яєчку (муді) захоплює великий обшар, де й решта органів підпадає шкодливому зпливу, напр. серце, печінка.

Власне шкодять паренхіматозним (мякишним) органам токсїни що утворяють ся ріжними мікроорганїзмами (дрібнотворами). Вплив токсїнів виявляєть ся у жировому перероженню клїтин, значить після аналогиї можна сказати, що перероженнє у яєчку (муді) утворяєть ся від впливу бактерийних токсїнів. Запаленнє в яєчку (муді) можна з'ясувати присутностю бактерий (прутнїв). Особливо се треба сказати про ті випадки, де запальний процес дуже інтензивний. Усї препарати були пильно дослїжені що до присутности бактерій в тканях яєчка (муда), але знайти їх поталанило тільки при перітонїтї. Мікроорганїзми звичайно були переважно в лїмфатичних щілинах, фарбували ся після Gramm'а; були вони переважно кокки, трапляли ся і паличкові. Про перших можна запевне сказати, що війшли вони до яєчка (муда) з грунтовного фокуса (головного жерела) хороби, про паличкових я не зважу ся рішуче висловити

ся, тим більш се неможливо, що я не маю історий хороб вмерлих а теж не маю протоколів анатомування їх трупів. Можу висловити думку, що причиною смерти була піемія та септіцемія, звітків і взяли ся сї батериї. Тільки вони в ніякім разї не суть трупними. Коли-ж менї при рештї хороб не довело ся знайти мікробів, то се я з'ясовую нїчим другим, як вадами методів дослїду. З других авторів, що займали ся сим питаннєм, Tavel знайшов тіфозних бацїлїв (прутнїв).

На жаль не маю змоги описати при усїх сих хоробах макроскопічну картину, бо до мене доходили тільки невеликі шматочки органів.

Нарештї мушу висловити бажання, аби патольоґоанатоми не нехтували сього органа, минаючи його при свому анатомуваню; треба памятати, що у яєчку, як і в кожному паренсіматозному органї, при ріжних хоробах настає багато цїкавих перемін.

MISCELLANEA.

Бібліоґрафічна рідкість.

В с. Яйківцях жидачівського пов. найшов я в тамошній церкві при кінці якогось Требника приплетену книжечку зовсім відмінного друку, котра від разу звернула на себе мою увагу. Є се невеличкий друк in folio зложений з 6 карток задрукованих цілком окрім остатньої сторони, що лишилась зовсім порожна. Друковано текст у два стовпці, без кіноварі. На першій стороні над першим стовпцем невеличка заставка з орнаментом, а під нею ось який титул:

Мц҃а априлѧ, въ пе́рвыи дн҃ь. Житїѐ и҆ жи́знь, преподо́бныѧ мт҃ри на́шеѧ ма́рїи еги́петьскїѧ. списано софро́нїемъ, патрїа́рхомъ і҆ер҃лимскимъ. бл҃ви ѿче.

Отсе житіє заповнює всю книжечку, що таким способом являєть ся як скінчена цілість. Ані нумерациї сторін, ані жадної сигнатури друкарської, якаа вказувала-б на те, що „житіє“ становить відривок із якоїсь більшої цілости, нема.

Книжечка, як сказано, друкована in folio, в два стопці, повний набор стовпця становить 44 рядки. Черенки майже такі самі, як в звісній Острожській Біблиї 1581 року, що також друкована in folio в два стопці, по 50 рядків у кождому. Ся обставина придає найденій мною книжечці більше значінє. Острожських друків знаємо доси 22, а то: 1) Псалтир 1580, мала 8-ка (неповний екземпляр є у мене, а азбучний покажчик, долучений до сего виданя, є в Сьвятоонуфрейськім василіянськім манастирі у Львові); 2) Біблія 1580 і 1581, in fol. (частина в бібліотеці „Просьвіти“, цілість в бібліотеці Інститута Ставропігійського); 3) Хронологія Андрія Римші, 1581, in fol. (текст передрукував Каратаєв —

Описаніе славянорусскихъ книгъ, стор. 217—219); 4) Посланія патріарха Єремії, коло 1584, in quarto; 5) О крестномъ знаменіи, коло 1584, in quarto; 6) Ключь царства небеснаго, 1587, in quarto; 7) Исповѣданіе о исхожденіи св. Духа, 1588, in octavo; 8) Книжица Василя Суражського, 1588, in octavo; 9) Василія Вел. книга о постничествѣ, 1594, in folio; 10) грамота єрейська еп. Кирила Терлецького, коло 1587—1595, in folio; 11) Обвѣщенє князя Конст. Острожського, 1595; 12) Маргаритъ св. Іоана Златоустого 1595 або 1596, in quarto; 13) Апокрисисъ 1595, in quarto; 14) Часослов, 1598, in octavo; 15) Книжица Острожська в 10 відділах, 1598, in octavo; 16) Одпис Суражського на лист Потія, 1598, in quarto; 17) Правило истиннаго живота христіянскаго, 1598, in octavo; 18) Требник, 1606, in quarto; 19) Молитвослов, 1606, in quarto; 20) Лѣкарство на оспалый умыслъ чоловѣчій, 1607, in quarto; 21) Часослов 1612, in octavo; 22) Часослов 1612, in octavo, відмінне виданє від попереднього. Коли до сих додати ще два виданя дерманські, друковані черенками взятими з друкарні острожської, а іменно Октоїх 1604, in folio і Лист Мелетія Пігаса до Потія, друкований 1605 in quarto, то мали-б ми 24 друки, що відзначують ся характерними острожськими черенками, зладженими мабуть по показу і під доглядом знаменитого Івана Федорова, першого руського друкаря. Житія Мариї Єгипетської нема анї в числї тих друків, анї воно не вміщене в жаднім із них так, що-б найдений мною екземпляр міг бути осібною відбиткою того виданя. А що острожські черенки ріжнять ся від усїх пізнїйших і не були уживані в ніяких иньших друкарнях, то нам приходить ся припустити, що маємо перед собою друк незвісний доси в бібліографії, який побільшує обсяг нашого знаня про витвори тої друкарні, що займає таке видне місце в історії нашого духового розвою.

Що до самого житія Мариї Єгипетської, то варто замітити, що при кінцї XVI в. воно було друковане також у Москві яко додаток до Тріоди постної 1589 р., де воно находить ся на стор. 441—459. Хоча се виданє було також in folio, то наш екземпляр не може бути відтиском із него, бо, по опису Каратаєва, московське виданє друковане без роздїлу на два стовпцї, а на однїй сторонї вміщено 24 рядки, так що цїла легенда займає там 18 сторін, коли в нашому екземплярі вона вміщена на 11 сторонах. Не знаємо, на скілько вірно передав Каратаєв заголовок московського виданя; в усякім разї те, що у него (стор. 241) Софроній названий патріархом Александрійським, є помилка.

Що до самої легенди про Марию Єгипетську, додамо ще ось які уваги. В славянських рукописах і друках легенда про Марию Єгипетську звісна в двох редакциях; одна та, яку бачимо в нашій книжечцї (початок: „Тайну цареву добро есть таити, а дѣла божія проповѣдати пре-

славно есть“) — вона мабуть була друкована також у московській Тріоді 1589 і увійшла в православні Четьї Минеї (московське вид 1874, апріль, 5—15); болгарський текст єї, декуди дуже схожий з нашим друком, тілько повкорочуваний, видав із Тиквенського рукопису д. Начов у X томї Сборника за народни умотвореня (стор. 74-87 і уваги стор. 191—192). Друга редакция звісна поки що тілько з одного новоболгарського рукопису XVII або XVIII віку, вивезеного пок. Григоровичем із Болгариї і описаного д. Мочульським (В. Мочульскій, Описаніе рукописей В. Григоровича, ст. 62); починаєсь вона словами: „**Голѣмо нѣщо е и добро е, благословени хртїани, покаанїе**“ і т. д. Ся друга редакция, здаєть ся, не була доси друкована. Текст легенди, надрукований в нашім екземплярі, є також подекуди історико-лїтературним документом. По деяким язиковим признакам видно, що він не був на Руси перекладаний з грецького, але друкар покористував ся старим рукописним, і то південнословянським перекладом. На се наводять мене отсї форми та звороти: собирахусѣ (ст. 2 стовп. 1), де ѣ поставлене замістo я стоїть як слїд колишнього глаголицького первопису; тако ти Бога, тако ми истина — заклинаня властиві південним словянам специяльно Сербам. Інтересний є натяк на один аполог із звісної повісти про Варлаама і Йоасафа. Готовлячись оповідати Зосимі своє житє Мария Єгипетська мовить: „**Бѣжати имаши ѿ мене, ꙗкоже кто бѣжить ѿ змїа, не терпѧ рютїа его ѹшима слышати**“ (ст. 4 стов. 2). В грецькім орігіналї легенди се місце читаємо так: „φεύγῃς ἀπ' ἐμοῦ, ὡς φεύγῃ τις ἀπὸ ὄφεως, μὴ φέρων ἀκοῦσαι τοῖς ὦσιν, ἅπερ ἄτοπα πέπραχα“; т. зн. „тїкатимеш від мене як від гадюки, не можучи вислухати вухами всеї тої огиди, якої я наробила“. І в Тиквенськім рукописї читаємо: „**бѣжати имаши ѿ мене, ꙗкоже кто бѣжить ѿ змїе, не трьпе слышати ѹшима, ꙗко недостоино сотворихь** (Сборникъ X, 79). Додаток нашого текстку про „рютіє“ змия нагадує звісну „притчу о инорозѣ“, вміщену в повісти про Варлаама і Йоасафа, де чоловік утїкає перед інорогом „**не терпѧ рютїа его страшнаго**“.

Грецький текст нашої легенди враз з латинським перекладом і латинською віршованою переробкою та історико-лїтературним дослїдом виданий учеными Бенедиктинами в Acta Sanctorum, Aprilis, tomus I (Antverpiae 1675), стор 67—90 і Synaxarium (додаток до сего-ж тому) стор. XIII—XXI. Порівнанє грецького тексту з нашим друком показує, що старословянський перекладчик вкорочував грецький текст, відкидаючи єго риторичне многословіє, через що фактична сторона оповіданя в нашім текстї виступає плястичнїйше.

Варто зазначити, що вчені видавцї Acta Sanctorum рішучо відкидають авторство Софронія єрусалимського що до нашого житія, що

мусіло за єго часу (він умер в р. 638) вже бути написане і популярне. Софроній написав мабуть тілько канон тій сьвятій, що опісля війшов в покаянний канон сьв. Андрія Критського. Житіє Мариї Єгипетської написав мабуть сам той Зосима, якому вона оповідала єго в пустини, або якийсь иньший монах по єго смерти коло р. 480 (AA. SS. Apr. I, 68—69). Варто ще зазначити, що житіє се мусіло бути дуже радо читане і у нас на Україні, коли основа єго, скомбінована з иньшими легендовими оповіданями, перейшла в уста нашого народа (М. Драгомановъ, Малорусскія нар. преданія и разсказы, 142—133; П. Чубинскій, Труды, I, 182—183).

Не від річи тут буде додати, що на маргінесї нашої книжечки на стор. 8 находить ся приписка, мабуть із XVIII віку, ось яка: Prewiliebnemu Semyonowi Prezwyterowi Obłaznickiemu wydaie muy Pozew Jedyn za dwa, żeby stawał na czəs doteraznieyszy — очевидно реченє не скінчене. Облазниця, село жидачівського повіту, близьке Яйковець; очевидно приписка роблена була в Яйківцях. На остатній, білій сторонї книжечки находимо троха більше приписок, які тут подаємо:

Jesto cnota nad cnotami trzymac ięzyk za zembami.

Хто богат, то всѣмъ братъ, А хто ничъ не має, нѣхто єго не знає.

Лучше ми от болю трясевицъ терпѣти, нежели (з) злою жоною на свѣтѣ жити; Бо трясевиця трясет и лишит, а злая жона до смерти голову сушит.

Руські приказки писані курсівом XVIII. віку. В низу якась пізнїйша рука, з нашого часу, переписала приповідку о злій жонї на незугарний дячківський полуустав і дописала: „Помоцъ моѧ ѿ Господа“, а під тим: „Сину, з млодосцѣ набивай мондросцѣ“. Рада не погана, та тілько безграмотно написана.

Др. Іван Франко.

„Статут друкований.“

Як відомо, з трох редакций Литовського Статуту була друкована лише остання. Покійний історик київський Іван Новицький в своїй розправі про селянство українське (передмова до т. I. ч. VI Архива Юго-западної Россії і окремо, ст. 52) висловив одначе догадку, що й 1-й Статут був друкований. Окрім грамоти Жиґмунта I 1522 р., де він висловляє замір видруковати Статут, Новицький навів уступ з люстрациї Житомирського замку р. 1552, з копії Київського Архиву, видрукований

в єго „Матеріялах для исторіи заселенія Кіевской губерніи“: „Пожитки замковые: вина и пресудъ водлугъ Статуту друкованого“ — себто Першого. З того часу ся догадка пішла кружляти, і ще торік в своїх „Спорныхъ вопросах по исторіи русско-литовскаго права“ проф. Леонтович згадав про сю догадку: „зістаєть ся також не вияснении питаннє, чи був перший статут друкований, чи мав силу в самих рукописних копіях“, і згадуючи про грамоту 1522 р., автор додає: „є одначе й документальні сказівки на те, що в Литві мав силу (дѣйствовалъ) перший Статут „друкований“ (с. 6—7) і покликуєть ся на ту розправу Новицького. З сих слів поважного знавця л.-руського права бачимо, що догадка небіжчика Новицького увійшла в куть науки.

Ще перед кількома роками, по виході т. I ч. VII Архива зауважив я, що в виданому там тексті описї Житомирського замка 1552 р. (з тоїж київської копії) згадане місце читаєть ся інакше: wodłuh statutu dochowanoho (с. 146). Се зацікавило мене і я постановив провірити се місце в основнім тексті — Литовської Метрики, що й зробив підчас останньої подорожи до Москви. Показало ся, що в оріґінальнім тексті (Литовська Метрика, Переписи кн. 6 f. 121 v.) стоїть таке:

Пожи(т)ки замковые
Вина и пресудъ во(д)лугъ статуту |
Децъкованого в месте по два гроши, а з места поми(л)ного [1]).

Заглянувши потому в саму київську копію (Київський Центр. Архив кн. 269 f. 902), переконав ся, що й там стоїть deckowanoho, тільки невиразно написане, з того й пішли ті одмінні лекциї. Таким чином „статут друкований 1552 р. був помилкою, і єго з курсу науки треба викинути.

М. Грушевський.

Київський каштелян і козаки.

Між козацтвом в перші часи єго істнования і польсько-литовською адміністрациєю на українських „українах“, як справедливо зауважено було нашими істориками, заходили ріжні звязки, що часом доволї тїсно сї два так відмінні елементи сполучали. Вимагали того й інтереси кольонізациї й оборони, де козаки, при браку иньших приводів, ставали материялом незвичайно цїнним; козацькі походи в степи, суворо заказані державою, давали сїм урядникам добрий дохід, коли при повороті козаків

---

[1]) Ставлю в ( ) букви, що стоять над лінією, в скороченнях, а | означає значок, що стоїть там при закінченнях фраз.

збербали вони з їх „дещо" і на свою долю, і то дещо — не мале; мати під рукою масу прихильного, збройного і завзятущого люда — се не тільки урядцику, а й всякому „українному" шляхтичу було важно — з ним можна було не тільки з Татарами, а й із ворогом-сусїдом справуватись. То-ж в інтересах сеї украінної адміністрациї, як і шляхти взагалї, лежало — бути в можливо добрих відносинах до козаків і їх собі не зражати. Характерний приклад таких відносин дає епізод 1585 р. коли козаки мусїли видати уряду головних иницияторів утоплення королевського посла Глубоцького і прислали кількох до варти в Київський замок. Намістник київського воєводи кн. Вороницький їх до замку не захотїв приняти, а сказав, щоб їх стерегли міщане; міщане протестовали, що то не є їх обовязок, що в київськім ратуші, „яко на України" нема потрібного „везеня моцного", і вони сами від козаків „в домах наших, яко на Украины, во всем месте Киевском о здоровю своем небезпечны", тому просили кн. Вороницького вязнів взяти собі, але той рішучо не схотїв, обіцяв дати варту, але на письмі того дати і возним осьвідчити не схотїв; то-ж міщани вперед на урядї гродськім зняли з себе всяку одвічальність. Кінець не відомий, але легко зрозумілий — козаки могли собі зараз втекти, аби не стягати на міщан жадного клопоту „яко на Українї (Архив Юго-Запад. Росиї ч. III т. I, нр. 7, пор. Историю возсоединенія II Кулїша I с. 134—5).

„Яко на Українї" — hic Rhodus! На Українї з козацтвом солїдаризувало ся, братало ся, і для своїх інтересів визискувало ся — по змозї, тим часом як з Варшави летїли перуни на голову „своєволї української".

Доволї характерний, хоч не так виразний епізод з того-ж кругу дає нам низше поданий документ, що знайшов я кілька років тому в Литовській Метрицї московського Архива міністерства справедливости. Справа така: ватага торговельна (караван) вірмен турецьких з караванбашею Манойлом на чолї йшла р. 1570 на Каменець і Київ в Московську державу. Вірмени казали, що київський каштелян П. Сопіга дав їм на те вільний лист, спорядив для їх човен — їхати Десною, аж за Остром нагнали їх козаки, пограбували і кількох вбили. Вірмени скаржили ся королю, що то зроблено за відомом або з розказу каштеляна. Справа розберала ся на соймі, і каштелян оповів, що маючи від короля заказ — не пускати підчас тодїшньої війни з Москвою тих купців до Московської держави, сказав тим Вірменам, що пустити їх жадним чином не може, най їдуть або назад до Каменця або до Вильна, що й підтвердив заявою сьвідків - урядників на письмі. Староста остерський до того додав, що коли Вірмени доїхали до Остра, і він довідавсь, що не мають перепустки з Києва, звелїв їм до Києва вертатись, і вони нїби вернули ся, але об'їхавши в ночи Остерський замок, поїхали далї; по дорозї до

Чернигова напали на їх і пограбували козаки. Так як Вірмени не могли на соймі показати тої перепустки каштелянської анї свідками довести, що він тих козаків на їх напустив, тож їх справи цїлковито упала, і каштеляна зовсїм оправдано.

Ми звичайно не маємо права приймати цїлком на віру оповіданя Вірмен про каштелянську намову, але у всякім разї зостаєть ся цїкавий факт, що козаки сїх контрабандистів не зачіпали по дорозї до Київа й до Остра, лише як рушили вони з Остра за литовську границю (Чернигов належав вже до Московської держави, і сусїдний з Остром Моровск лежав уже в єї границях). Козаки нїби розбирають, кого вільно або невільно чипати, і тут власне напали ся на таку ватагу, що стояла поза охороною урядників коронних; може дістали й відомости від кого небудь з адмінїстрациї — хоч не від каштеляна. Думаю, що се ще раз може дїйсно натякати на якийсь характерний modus vivendi між козацтвом і урядниками, „яко на Украини“.

Декретъ межи урожоным Павлом Сопегою, кашталяномъ киевъскимъ, старостою любецкимъ и переваłским[1]), и межи купцов цесара его млти турецкого Ормянъ о погромене и розбите коровану их, яко жалоба их учинена была против кашталяна киевъского.

Жикгимонт Август, Божею млстю корол полский, великий княз литовский, руский, пруский, мазовецкий, жомоитский. Ознаймуемы тым листом нашим всим вобец и каждому зособна, кому того ведати належи, иж што позван был мандатомъ нашим перед нас гдра урожоный Павел Иванович Сопега, кашталян браславский, староста нашъ любецкий и перевалский на жалобу купцов цесара его млсти турецкого Ормянъ, на имя Мано(н)ла караван баши и иншихъ товаришов его о погромене и розбите каравану их, што ширей на мандате нашомъ описано. За которым мандатом нашим урожоный Павел Сопега, кашталян киевский на теперешнем валном сойме Варшавскомъ кгды перед нами и перед паны радами нашими коронными стал, помененые купцы цесара его млти турецкого Мано(й)ло караванъ баша с товаришми своими водлугъ мандату нашого скаржили на пана киевского, якобы он мел дат имъ лист доброволный, абы с Каменца шли до Киева с купями и товаръми своими, а с Киева до земли Московское, и якобы пан киевский мелъ их упевнити

---

[1]) Двір і волость Перевалка — тепер с. Переволока в повітї і губернії Городненській, в XVI в. держав її осібний намісник або державця — див. Любавського Областное дѣленіе etc. в. кн Литовскаго с. 155.

о тую дорогу и дат имъ комягу[1]) и проводников своих, с которими ехати мели; гдеж их в той дорозе за замкомъ нашим Остръским козацы погромили и их самих колко члка потопили и товары их побрали, — менуючи на пана киевского, ижби тот погром за ведомостю и порозуменемъ албо за росказанемъ его там се имъ стал, яко то ширей на мандате нашом, от них пану киевскому даномъ, описано. Панъ киевский напротивко тое скарги и мандату нашого, от них ему даного, чинячи одмову и отпор, не толко жебы се до то[го] зна(ти) мел, але указал лист нашъ, до него писаный, которым листом нашимъ росказалисмо ему, абы он тых купцовъ под таковым часом валечным до земли то(го) неприятеля нашого Московского не пропущалъ. По которую науку до нас пан киевский, скоро оные купцы без жадного позволеня и листу его до Киева были пришли, присылалъ. И с тым листом нашим возвавши до себе ротмистров наших замку Киевского: урожоних Каспра а Яна Стужинских, наместника тамошнего князя воеводи киевского Василя Рая, ротмистра замку нашого Остръского Станислава Клопоцкого, городничого киевского Михайла Девочку, войта места нашого киевского Станислава Соколовского и некоторых мещан, ехалъ де до церкви светое Софеи и казал до себе тымъ Ормяномъ быт. Там ще перед тыми поменеными особами поведил тым Ормяном, абы они не мели надее, ижбы мели ити с товары своими до земли Московское, и росказал им именем нашим кролевским, абы се зас вернули до Каменца або до Вилна ехали. Они де(н) с тым отшедши, ехали с Киева зо всими товарми своими. И показалъ пан киевъский рекокгницыю то тых всих вишей менованых особъ, урядниковъ наших, под печатми и с подписомъ рукъ их, якож тутже стоячи перед нами обличне урожоний Лавринъ Ратомский, староста нашъ остръский, тыми словы зезналъ: „Иж де(й) кгды тые купцы приехали с Киева до Остра рекою Десною, я-м их пыталъ, естли бы они мели дозволене от уряду киевского, жебым вас пропустил до земли Московское, они де(й) поведили, иж не мамы позволеня ани листов жадных але тебе просимы, абыс нас пропустил, яко убогих купцов; я-м имъ поведил, иж я того учинити не могу, бо то не ест звыклы обычай, а не толко вас чужоземцовъ але и подданых короля его млти без позволеня уряду киевского мне пропускати не годится; а так вернитеся назад. Они де(й) вернувшисе якобы назад, в ночи обехали замокъ Остръски(й) водою, кгдыж в тот час повод великая была и удали се до земли Московское; тамже де(й) их межи замкомъ нашим Остръскимъ и межи замкомъ московским Черниговъским козаки по-

---

[1]) Комяга — великий човен, для перевозу тягарів; такими комягами возили Дніпром напр. рибу.

громили“. Потым пытано тих Ормянъ, естли же мают лист позволеный пана киевского албо якес свядецтво на то, ижбы тот погром ихъ за ведомостю его было; они ани жадного листу пана киевского позволеного, ани которого сведецства не показали. А иж пан киевский то достаточне и ясне перед нами и перед пани радами нашими оказалъ, иж кгды они приехали до Киева, не будучи от него в томъ убезпечоны, до нас по науку, естли бы их мел пустити до земли Московское або ни, посылал и засе лп(ст) нашъ до него о том писаный им оказовал и именем нашим росказал, абы се або до Каменца вернули албо до панствъ наших, а не до земли Московское обротили, такъ тежъ и вознанне обличного старосты нашого острърского значило, иж они здорови, в целости с Киева до Остра пришли, своволне, не маючи жадного позволеня ани листу пана киевского, што се теж добре значило з рекокгницы(й) преречоных урядников наших киевскихъ, а они яко листу позволеного пана киевского и упевненя имъ в том ехапю своем в себе не мели, ани показали, так теж ани жадного слушного доводу на то, иж бы тот погром их за ведомостю пана киевского, яко на жалобы своей менили, бы(ти) мел, не учинили.

Мы, намовившисе в том с паны радами нашими, на том сойме при нас будучими, дознавши в том невинност пана киевского, через декрет албо вырокъ нашъ грский учинили есмо пана киевъского от тых Ормянъ и от того обжалованя их и мандату нашого волным, якож и тым листом декретом нашим вызволяем и волным чиним; такъ ижъ вже в той речи повторе и николи на потом жадными причинами ани вынадезками от оных Ормян обжалован и позыван быти не маеть. И на то есмо дали пану Павлу Ивановичу Сопезе, кашталянови киевскому, старосте нашому любецкому и перевалскому, тот нашъ декретъ, до которого на сведецство и печать нашу коронную притиснути есмо росказали. Данъ въ Варшаве на со(й)ме валном коронномъ, дня — —[1]) року от нароженя Сына Божего тисячь пят сотъ семдесятого, а панованя нашого чтырдестого перъвшого. Valety Dębysky r. P. can. m. p. Реляцыя велможно(го) Валенто(го) Дебинского, канцлера коронно(го)[2]).

Литовська Метрика, Записи В. (т. зв. Метрика Руська) N. 2 f. 30–33.

М. Грушевський.

---

[1]) Не написано.

[2]) В ( ) взяті букви з деяких скорочень що пад лінією, в [ ] — букви, яких нема зовсім в оригіналі.

Слобода Полтава в 1630 р.

Полтава між старими українськими містами, можна сказати, homo novus. Вона стає виднійшим пунктом адміністрацийним вже за Хмельнищини і лише в новійші часи — культурним центром, почавши з полтавського дяконенка, що писаннями своїми вславив і „Ворсклу річку — невеличку" і „славну Полтаву".

Правда, в предки Полтаві подають Лтаву на Ворсклї, згадану в оповіданню літописи що похід на Половців 1111 р., а в московських родословних книгах в ґенеалоґії кн. Глинських значить ся, що їх предок Татарин Лексада, вступивши в службу до кн. Витовта, мав „отчини Глинескъ до Глинища да Полтава", але окрім сих „порожнїх звуків" ми з давнійших часів про Полтаву нічого не маємо, а в XVI в. ті краї лежали „яловими полями", де перебували лише часами „на входах" рибалки, пасічники, та стрільцї. В своїй розвідцї про Полтавщину в XVII в. д. О. Лазаревський наводить уривок з акту 1681 р., де один дїд, „подейшлий барзо в лѣтех", свідчить з свого віку за часи, „як Полтава засѣдала слободою"[1]). Се свідоцтво ледви чи могло сягнути далї 20 — 30-х рр. XVII в., і воно тепер зтверджуєть ся актом з р. 1630, що трапив ся минї перед кількома роками, під час роботи в Головнїм Архиві варшавським. Є то надане королївське шл. Бартоломею Обалковському, секретарю королївському, за заслуги „слободи пустої званої Пултава", на р. Ворсклї, над шляхами Муравськими, в воєводстві Київськім, з усіма полями, луками, грунтами, лїсами, озерами, ріками і иньшими приналежностями, з правом закладаня сел і місточок і держаня до волї королївської, з тим одначе, що державець не має права в місцевих пущах і лїсах робити поташу, попілу, клепок і всяких виробів лїсових, також селитри, солї і металїв, якби показались, не має права здобувати без осібного дозволу королївського.

Як бачимо з сего, Полтава виступає в тім актї цїлковитою пустинею, згадуєть ся лише про лїси та ріки, експлуатация лїса виступає в першій лїнїї як джерело доходу і лише на будучність говорить ся про села і місточка. Хоч не раз трапляло ся так, що за пустинї випрошували ся вже в певній, а навіть значній мірі залюднені землї, одначе порівнюючи з сим актом згадану відомість про осажене Полтавської слободи, прийдеть ся признати, що таки дійсно в 1630 р. Полтава була пустинею, без осїлої людности. Чи Обалковський заходив ся її залюдняти, то годї сказати. Від р. 1641 Полтава виступає вже як „город" в руках Калинов-

[1]) Акты южной и Западной Россіи III с. 54.

ського, що навколо її осаджує слободи[1]; чи він продовжував лише колонїзацийну дїяльність попереднього державця, чи почав осаджувати людей на „суровим коренюˮ, і коли і як він Полтаву від нього набув, не знаю. А поки що по тій недуже певній згадцї про „отчиниˮ Глиньских, грамота 1630 р. дає першу, скільки знаю, документальну звістку про Полтаву.

Danina słobody pustei Puntawa (sic) nazwaney, do dispositiei Krola J. M. przypadłej, urodzonemu Barthłomieiowi Obałkowskiemu conferowana.

Zygmunt III Oznaimuiemy etc., iz my, maiąc miłosciwy wzgląd na zasługi urodzonego Barthłomieia Obalkowskiego, sekretarza naszego, ktore nam y Rptey, y przy dworze naszym y gdziekolwiek od nas w powaznych i wielkich sprawach zesłany był, wiernie oddawał, y teras z całą wiarą y zyczliwoscią oddaie, chcąc mu tedy za to znak łaski naszey krolewskiey pokazac, dalismy mu y tym listem naszym daiemy słobodę pustą, do dispositiey naszey należącą, Pułtawa nazwaną, nad rzeką Worsklem pod slakami Murawskiemi w woiewodztwie Kiiowskim lezącą, ktorą pomieniony Obalkowski ze wszystkiemi rolami, łąkami, gruntami, lasami, jeziorami, rzekami y inszemi przynaleznosciami, do tey Pułtawy należącemi, trzymac y iako na tym, tak na innych mieiscach pustych, do osadzenia sposobnych, osadzac wsi al o miasteczka zakładac y one ku pozytkowi naszemu y Rptey budowac, na pozytek obracac y onych uzywac az do upodobania y woley naszey, takim jednak sposobem, aby z puscze y lasow tamecznych potaszow, popiołow, klepek y zadnych towarow lesnych, takze saletry, soli y innych kruszcow, iesliby się iakie pokazały, krąm (sic) osobliwego naszego na to pozwolenia nie robił, prawa nasze krolewskie, Rptey y kosciola catholickiego wcale zachowuiąc. Y na to dalismy ten nasz list z podpisem ręki naszey, do ktoregosmy pieczęc naszę coronną przycisnąc kazali. Dan w Osieczku dnia XX mca marca roku Panskiego MDCXXX, panowania ut supra. Sigismundus rex. Paulus Koludzki.

Коронна Метрика Варшавського Головного Архиву кн N 178 f. 29 v.

М. Грушевський.

Похоронне поле каменного віку в с. Чехах (пов. Брідський).

Під час друковання наших Miscellanea наспіла новинка археольоґічна, яку тут подаємо — розкопки дра Шараневича коло с. Чехів; на прозьбу нашу передав ласкаво нам до рук др. Шараневич справоздане з розкопки, з якої подаємо дальші відомости.

---

[1]) Акты южной и Западной Россіи III. с. 54.

Похоронне поле лежить при дорозї з с. Чехів до Олеська (недалеко залїзницї з Бродів до Львова), на невеликім підвисшеню, з диаметром 30—40 метрів. При ораню викопано було тут кілька скелетів, глиняних начинь і бронзових річей; властитель грунту гр. Краєвский заховав кілька таких находок — се широкогорлї глеки, 9. 5, 10. 7 і 12. 6 центим. звишки і 9. 5, 7. 3, 13. 3 цм. диаметру горла, бransолета з бронзового дрота, чотири рази спирально обвиненого, знайдена на руцї, бронзова фібула, шпилька завздовшки 8 цм., знайдена під головою скелета, і каблучка, заширока на палець, мабуть з голови, з далеко розведеними кінцями. Брансолета цїлком пригадує знайдену коло сусїднього Висоцька д. Г. Осовським. У селян є маленькі глиняні мисочки і глечики, 2—3 цм. завбільшки: по їх словам вони були при скелєтї, вставлені одна в одну, і більші глечики і чарки, коло 5 цм. взвишки, також ножик кремяний 3.7. цм. вздовшки. У місцевого пароха є брансолета бронзова спиральна, з головою змії.

Др. Шараневич відкопав пять скелетів.

1-ий лежав з головою на північний схід, 1.56 м. довгий, з простягненими руками; з правого боку голови стояв широкогорлий глек, з лївого боку на грудях, на 20 цм. висше поверхнї, на присипанїй земли лежало 5 маленьких начинь, також широкогорлих, 3 - 5 цм. взвишки.

4 метри звідти лежав другий скелет, 1.76 довгий, простягнений; череп знищений; з правого боку черепа миска до гори дном, в диаметрі 19. 9, добре вироблена, очевидно — на колесї. В ріжних місцях фрагменти кремяні типа ножиків.

Один 1.1 метр звідти третий скелет, 1.42 довгий, кости знищені; з правого боку черепа начинє, форми кубка, і глек 17 5 цм. взвишки.

10 цм. звідти четвертий скелет, головою відхилений на схід; при ньому акуратно вироблена стрілка кремяна.

1. 2 метри звідти пятий, більше висунутий на схід, 1.67 ц. вздовшки; руки зложені на череслах, коло правого плеча кремянний фраґмент — клинок, також пилочка; коло правого бедра розбите начинє.

Всї скелети лежали більш меньш о пів метра вглуб; нїде не було слїду обкладання їх деревом або каміннєм. Не показало ся й металу; дальші розслїди археольоґічні повинні показати, чи бронзові речи, подібні до згаданих вище, походять з осібного похоронного типу, чи, що й правдоподібнїйше, приходять в молодших могилах каменного віку.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1894.

Поруч біблїоґрафічного відділу, де мають подаватись справоздання й оцінки про новинки наукової лїтератури з ріжних фахів про Україну-Русь, переважно ті, що з'являють ся окремими виданнями і відбитками, уважаємо потрібним подавати надалї огляд наукового материялу, що з'являв ся в часописях, часто не виходячи навіть в передруках і відбитках. Того рода колективні огляди при широкій програмі, яку ми тут ставимо, лише з часом можуть прийти до пожаданої повности і односистемности в укладі, тож і перша проба наша мусить багато ще з ріжних поглядів мати недостач; пропущене одначе може в певній мірі в дальших оглядах доповнитись.

В сей огляд заводимо місячники, двохмісячники і чвертьмісячники (виїмки робимо для українських видавництв) і в них — материял науковий (не популярізацию наукову). Починаючи з видань русько-українських, перейдемо далї до російських; ширше місце, яке займе огляд сїх, залежить від сучасного становища р.-української науки: відомо, що головна маса р.-українських сил наукових працює в російських виданнях, в російській мові; тож не диво, що поруч з ними польські часописї займуть далеко меньше місця. Нарештї прийдуть деякі специяльні не славянські видання, що близше до нашої науки належать.[1]) З перших місяців 1894 р. деякі статї в російських часописях обговорені були в т. IV Записок — до них читача відсилаємо.

Періодична наукова лїтература в мові українсько-руській в минулім роцї обмежувалась Записками наук. тов. ім. Шевченка і Часописю

[1]) Імена осіб, що взяли участь в укладї сього огляду, означені ініциялами; самі ж подані будуть в кінцї; означене звіздкою належить редакциї.

Правничою. **Записки** минулого року вийшли двома томами; зміст їх поволї розширяв ся, наближаючись до сучасного їх укладу: — поруч віддїла розправ заведено наукову хронїку і положено начало бібліографії. В віддїлї розправ заміщено було вісїм статей, з того припадало на історию 1 (і 2 в віддїлї хронїки), на історию літератури і фільольогію р.-українську — 4, на природничі і математичні науки 2, на економичні — 1; в віддїлї рецензий обговорено було 43 видань і заміщених в часописях статей; окрім того подано було кілька наукових новинок.

Часопись Правнича, видавництво для теориї і практики, видаване также науковим тов. ім. Шевченка (4-й рік істнования) виходить чвертьрічно; минулого року за другий піврік вийшов один, подвійний випуск. Головним предметом її було сучасне право австрийське, об'ясненя і критика обовязкового права і проєктів законодатних. Так до сеї категориї належали розвідки — дра К. Левицкого: Про новий цивільний процес в Австриї, студия критична (іде далї в р. 1895); Про уряди роз'ємні і суди мирові, дра Михайла Зобкова: „Forum solutionis" в Австриї тепер а в будущинї; окрім того дрібнїйші замітки з поля законодатного австрийського (Справа маєтностей рентових, Справи сервитутові, Новий закон прасовий і т. и.). Также подавано коротенькі звістки про ріжні новинки дотичні з ріжних сфер (про межинародний конгрес права приватного, ювилей львівського товариства правничого, реформу судівництва в Росиї і т. и.). В віддїлї „літературних заміток" обговорено сїм книжок і розправ — між ними ширші статї присьвячені працям: дра Зобкова Die Theilpacht nach römischem und österreichischem Recht (нап. др. К. Левицький) і О. Єфименкової — Народний суд в Зап. Руси (нап. Г. Зацерковний): остання то разом одинока праця, присьвячена історії нашого права. Доволї широке місце віддано нарештї відомостям практичним — декретам трибуналів судового найвисшого, адмінїстрацийного й державного, а по части і мінїстерияльним розпорядженням.

Переходячи до часописів мішаного — літературно-наукового або політично-літературно-наукового, ми почнемо з видавництва тогож товариства ім. Шевченка:

Зоря, ілюстроване літературно-наукове письмо для родин (рік XV), виходило двічи на місяць, а віддаючи головне місце белетристицї, чимало уміщували статей наукового змісту. Окрім продовження працї небіжч. О. Огоновского, що увійшла в IV т. єго Історії літератури (див. рецензию в т. V Записок), подані були розвідки: „Народні музичні струменти на Вкраїнї", підписана „Боян", дра К. Студинського про лірників, О. Кониського — Шевченко підчас перебування його в академії Художеств, Д. Пісочинця про Сковороду; загального змісту: О. Черняхівського — Нарис сучасного вчення про бактериї. З поміж

них розвідки дра Студинського і О. Кониського вийшли окремими відбитками, і їх буде обговорено в відділї бібліоґрафічнім; статя д. Пісочинця входить в цикл ювилейних статей про Сковороду і дає популярно написану біоґрафію єго, головно на основі „Житія“ Коваліньского і біоґрафії Г. Данилевського. Так само має мету популяризацийну статья д. Черняхівського; тож з сього віддїлу даємо ширше місце тут лише розправі про музичні інструменти. Опріч того заміщувано дрібнїйші замітки і материяли до історії лїтератури і етноґрафії українсько-руської, особливо багато місця має тут Шевченко, якому звичайно присьвячуєть ся ювилейне число. Критичні оцїнки подають ся переважно на писання белєтристичні, на популярні видання, але є й на наукові — „Описаніе старой Малороссіи“ Лазаревського, Т. Шевченко Яковенка, И. Сирко Еварницького. Нарештї подають ся нотатки про події з культурного житя України-Руси і бібліоґрафічний реєстр нових книжок, малюнків і нот, що провадить редактор В. Лукич.

*

Боян „Народні музичні струменти на Вкраїні“ (чч.: 1, 4, 5, 6, 7, 8, 10). Розвідка сеся заслугує на пильну увагу і щире признанє галицької громади вже хоч би длятого, що специяльні росправи про нашу народну музику Сокальского, Лисенка, Фамінцина — і других для загалу читачів в Галичинї недоступні і ледви одиницям звістні; при тім розвідка Бояна єсть одною з перших праць музичних в українській лїтературі научній. Важною єсть сеся розвідка іменно через новий напрям, який репрезентує она в осьвітленю нашої народної музики, томуж і годить ся про неї ширше поговорити.

Народні інструменти музичні характеризують як немож лучше народну музику з її оригінальними прикметами, якими она ріжнить ся від музики других народів, а навіть і близких сусїдів славянських — Росиян (Лисенко: відчит про пісенний репертоар бандуриста Вересая — в „Записках Юго-запад. отдѣла Импер. Русс. географичес. Общества“ I, 1873/4), становлячи про себе окремішний тип. Колиж широко по сьвітї звістна краса і оригінальність нашої пісні народної, то з другого боку треба на жаль признати, що доси не богато ще зроблено в тім напрямі, щоби научним способом прояснити становище нашої музики народної поруч з західно-европейскою і сьвітовою, щоби ввійти глубше в суть її, і показати, чим властиво музика наша оригінальна і типова. Головнїйше, що в тім напрямі написано в Росії (напрям сей репрезентує найкраще поважна студия П. П. Сокальского: „Народная музыка“, Харків 1888) — у нас в Галичині мало кому звістне, — хоч і все те становить доперва початок великого діла. Ся недостача научного прослїдженя нашої музики народної дуже шкідливо відбиває ся і на наших утворах

артистичних, особливож на гармонїзованю пісень народних (Лисенко: Записки ст. 341.)

Щасливша з того погляду великоруска народна пісня. Над нею працював довгий час цїлий ряд талановитих музиків (почавши від Єрова), що й піднесли народну пісню на висоту артизму, заховуючи притім старанно єї оригінальний характер. А то хоч загально признана оригінальність цїлого складу, строю і напіву наших пісень народних, що показує ся також із своєродного строю народних інструментів музичних, то і доси так в Галичинї як і на Вкраїнї виводить ся часто нашу пісню народну в чужосторонних костюмах нїмецкої гармонїзациї (Порів. збірники українських пісень народних Копицїнського, Єдлїчки і ин.) Вправдї школа нїмецка високо розвинула теоретичне знанє музики, однакож не треба забувати, що розвинула се знанє на своїм питомім ґрунтї західно-европейськім, не знаючи і не зауважуючи оригінальних типових прикмет в музицї других народів, особливож всхідних.

Хоча ми нинї від Нїмцїв учимо ся теоретичного знаня музики, то вжеж годї нїмецку гармонїзацию прикладувати живцем і до наших пісень народних: через те вносимо в них щось зовсїм чужого духови наших пісень, змінюємо їх характер майже до непізнаня, затираємо без слїду їх оригінальну красу. Виходить з того, що нїмецка гармонїзация вимагає певного змодифікованя в приложеню до наших пісень народних (Лисенко: Записки ст. 341) — а се дасть ся зробити лишень на підставі научного прослїдженя нашої народної музики. До сеї справи однакож ґрунт у нас ще дуже слабо підготовлений. Тим цїннїйшою та інтереснїйшою представляєсь для нас статя Бояна про народні музичні струменти: она подає цїкаву характеристику нашої музики народної, богато в дечім обясню історичний єї розвій, як також ілюструє сучасний єї стан.

В статї своїй обговорює автор ширше лиш інструменти струнні (з виїмкою скрипки); про иньчі згадує лиш побіжно у вступі (ч. I, ст. 17).

Деякі із тих інструментів струнних, про які автор говорить, давно вже забули ся, як старинні гусли (ч. IX ст. 211, 212), що колись широко були розповсюджені по земли славяньскій, о чім сьвідчить ще поезия народна. Пережив ся також і торбан (ч. IV ст. 89, ч. V ст. 112—113), що в XV. в. прийшов до Польщі з італїянськими музиками і розширив ся скрізь по панських дворах на Вкраїнї; та не був він нїколи інструментом народним, на що вказує і стрій єго. Кобза-бандура (ч. I ст. 17—19, IV 87—89), оден з найстарших і найлюбимійших інструментів народних, по упадку епосу героїчного щораз то більше виходить з уживаня — а в нинїшних часах тип слїпця-кобзаря уступає вже зовсїм лїрникови. Тому що кобза інструмент щиро народний і звязаний тїсно з найкращою добою в розвою нашої піснї народної — а стрій ін-

струменту єсть нам докладно знаний, автор обговорює єго ширше. Подавши цінні історичні замітки про походженє і назву кобзи-бандури, описує автор докладно цілий склад інструменту, причім подає цікаву номенклятуру народну. Характеристичний стрій приструнків на кобзї дає окремішний звукоряд з надмірною квартою, тотожний з гіполідским ладом давних Греків. „Мельодиї, засновані на цьому звуковому ходї — каже автор — повинні відрізняти ся від мельодий не народнього штибу“. І дійстно: „старі наші піснї засновані суть не на гармонїчній октавній системі, в якій утворена вся сучасна европейска музика, з її уводним тоном (Leitton = $^{15}/_{8}$), пориваючим і заводячим в октаву (в скалї c dur єсть тим тоном h) — а на одноголосній (гомофонній) квінтовій системі“, — причім характеризує нашу пісню хроматизация тонів [кварти, уводного тону в тонїку (в ґамі a moll: gis) в терциї, в ходї до домінанти і в переходних тонах]. Хроматизация українських пісень покревнює їх з народними піснями Сербів, Болгар, Греків, Арабів, Перзів, взагалї з піснями азийского всходу. Через хроматизацию і витворенє уводного боку виринули з старинних ладів диятонїчних два типи ґами: мажорна (dur) і мінорна (moll). Автор відріжняє в наших піснях три відміни ґами мінорної: 1) a, h, c, d, e, f, gis, a, 2) a, h, c, dis, e, fis, gis, a, 3) a, h, c, dis, e, f, gis, a (мадярский тетрахорд). Богато наших пісень засновано на ґрунтї чистого диятонїзму а також на квартовому і квінтовому устрою мельодиї. Автор висказує свій здогад, що ся хроматизация (офарбованє інтервалів) з'явила ся в наших піснях під впливами всходу, разом з інструментами музичними, котрі, як кобза, торбан, лїра, цимбали — дуже покревнені зі стародавними перзо-арабськими інструментами.

Характеристика нашої піснї народної, яку подано в сїй статї, майже цілковито згоджує ся з вислїдами, висловленими на підставі докладної аналїзи богатого материялу пісенного, записаного від бандуриста Вересая (в розвідцї про Вересая в Записках „юго-западн. отдѣла географич. общ.“ т. I.). Однакож вискази Бояна в обговорюваній статї мають більше характер апріорного твердженя, хотяй, хто знає близше нашу народну музику, певно не буде їм перечити. Автор не вдає ся тут в научну аналїзу ориґінальних прикмет в нашій народній музицї тому, що се задалеко відвело би єго від поставленої теми. Було би то однакож дуже користне і пожадане, щоби такої роботи підняв ся автор в осібній розвідцї.

Згадані вискази автора про типові прикмети нашої мельодиї народної знаходять підставу і потвердженє також в розкладі тонів на лїрі, що дає ріжні лади старо-грецкі (гіпофриґійский, гіподорийский, мікролїдийский), часом офарбовані хроматизмом, навіть арабский ціфер-

кинц виходить з під клявішів лїри, — лиш не дає вона західно-европейскої мажорної ґами (протеж і не зрозуміло для нас, як міг лїрник на поданім у автора звукорядї виграти 2 послїдні такти піснї під числом 2, що обертають ся в тонациї чистого d dur.). Стрій цимбалів був спершу диятонїчний, аж відтак став хроматичний. Інструмент сей прийшов до нас також із всходу, так би можна догадувати ся із старинної колядки:

„Там на горонцї, в новій коршмонцї
Там грали Вірмяне
На золотії цимбали.“

Шкода лишень, що автор в своїй студиї не сказав також дещо і про скрипку: сеж інструмент зі всїх може найбільше розповсюджений між нашим людом. На скрипцї вигравають ся також мельодиї в оригінальних ладах, властивих лишень нашій народній музицї (Порів.: Kolberg: „Pokucie“ Т. I — пригривки при ладканю весільнім); з того погляду схарактеризувати репертоар скрипки булоб вельми інтересно.

Мало вяжуть ся з цїлостию розвідки приміри пісень лїрницьких, які впрочім під взглядом музикальним жадних характеристичних черт не показують, і нїчим не підтверджують виводів автора про своєродний стрій лїри. Ще менче звязи з розвідкою мають піснї торбаніста Відорта, що й дуже мало що мають спільного з народною музикою, так як взагалї торбан нїколи небув інструментом народним в правдивім того слова значіню. Схарактеризованє репертоару Відорта з боку музикального вяже ся з цїлостию студиї о стілько, о скілько західно-европейский торбан, розповсюджений по паньских дворах, міг впливати по части своїм строєм і на пісню народну. В кождім разї довгі і інтересні впрочім з боку літературного тексти пісень лїрницьких і Відортових малиб своє значінє хиба між збірками материялів.

Ми вже висше вказали на значінє, яке має особливо для нас Галичан розвідка Бояна, що репрезентує голос науки в справі аналїзи нашої мельодики на підставі окремішного строю інструментів народних. Докладне знанє нашої народної музики, яке показує ся із статї автора, каже нам висловити бажанє, щоби автор недовго дав ждати і на дальші свої специяльні студиї, якими познаємлював би галицку громаду із тим напрямом в розуміню і осьвітленю нашої піснї народної, якій надав науцї остатними часами П. Сокальскій своїм важним дїлом.

Ф. К.

Правда, місячник полїтики, науки і письменства, умістив за рік 1894 такі статї і розвідки наукового змісту:

Чуб — Народня осьвіта по Київщині, історично-статистичний огляд (жовтень і падолист 1893, січень і марець 1894). Автор подає короткий нарис історичного розвою народного, себ то маломійського і сільского шкільництва по Київщині, так як оно розвивалось від знесеня крепацтва т. є. від р. 1861 по нині, — відтак датами статистичними за рік 1890 показує стан шкільництва в Київщині за послїдні літа. Автор знаходить теперішний стан шкільництва в київскій ґубернії зовсім невтішним, мимо, що після справедливої думки автора, повинно бути противно, бо Київщина перед всїма иньшими губерніями посїдає всї добрі обставини до розвитку школи, а то історичну традицию осьвіченої країни, густість і однородність населеня, відтак два висші заведеня наукові (універзитет і академію духовну).

Яко причини того лихого стану школи народної подає автор 1) ворогованє висших властей духовних а за тим і всього духовеньства против сьвітских шкіл; 2) брак земства. Що до першої причини, підносить автор, що по Київщині боресь до нині школа приходська, зістаючa під виключною управою духовеньства, зі школою сьвітскою, удержуваною переважно урядом. Школи приходські під кождим взглядом мізерні: сили учительскі в них нефахові, наука віддана нераз полуграмотним вислуженим салдатам, а подавана декуди ще і до нинька по давній системі, в якій вся премудрість шкільна кінчить ся на прочитаню граматки, часословця і псалтиря.

Що брак земства причиняєсь до застою школи в Київщині, виказує автор докладно статистичними даними, прирівнюючи губернію Херсоньску (з земством), до губернії Київскої, де земства нема. Хоч шкіл в Херсонщині числом менше (1099), як в Київщині (1584), они в Херсонщині з кождого погляду красші: будинки шкільні просторі і добре утримані, при кождій школї находить ся хороша бібліотека до визичуваня книжок, на школи видаєть ся рікрічно значне більша підмога, — а в системі науки введено в послїдні часи напрям реальний т. є. вчать садівництва, огородництва і ремесла. Все те в переважній части з живої ініцпятиви земства. Школа в Київщині стоїть хиба висше наукою церковного сьпіву, про який дбає більше духовеньство, тай замітна хиба тим, що менше шкідлива з боку национального, т. є. менше обруситeльна, ніж в губерніях земських.

Статя д. Чуб-а інтересна особливе для Галичан з того боку, що підносить справу, про яку у нас дуже мало відомо і доповняє в детайлях відому Галичанам а задля наукової вартости признану працю д. К. О. „Осьвіта в Західно-Південній Україні“, друковану в Зорі за рік 1887.

Жалувати тілько треба, що автор не подав докладнійшого материялу про сю справу і не вияснив єї з тих боків, які особливо булиб для нас інтересні. Так цікаво-б нам знати, як відносить ся нарід до российскої школи, який вплив она має на молодше поколїнє, чи допускають ся до біблїотек книжки українські і т. ин., — все річи для нас важні, про які однак автор не говорить.

В. Ѳ. — Российський банк селянський і его вага на Українї (сїчень, марець, цьвітень) — статя ся подає статистичні дати про діяльність сїльського банку державного в українських землях і критику її; виводи, до яких автор на основі статистичного материялу приходить, дуже сумні — на єго думку банк не послужив масам народним навіть економічним палїятивом, а то ставить він в вину українській інтелїґенциї, що не поклопотала ся в сїй справі народом покермувати.

Проф. Д-ра Смаля-Стоцкого — „Наука рускої мови в школах середних на Буковинї" (май, червень і липень 1894), тогож „Лїтературне Товариство „Руска Бесїда" в Чернївцях, история 25-лїтної дїяльности" (серпень і вересень 1894). Немалу заслугу поклав проф. Др. Смаль Стоцкий публїкуючи наведені дві історично-культурні працї, бо в них, хоч титулом на се не вказують, містить ся по правдї коротка история цїлого национального руху і духового розвитку Буковиньскої Руси за час конституцийної ери т. є. від р. 1848.

Навязуючи до історивї науки рускої мови в школах середних, далї до історивї одинокого буковиньского лїтературного товариства „Руска Бесїда", виказує автор, які фази і степенї переходило житє інтелїґентної громади і сьвідомий национальний рух на Буковинї, підносить ті обставини, які помагали або перешкоджували народному розвитку, зазначуючи заслуги будь шкідливість тих дїячів, які стоючи на чолї чи то в школї чи в товаристві, повинні були встоювати за права национальні.

Суцїльної працї про розвиток і поступ народної справи на Буковинї від часу, коли тамки пробудився сьвідомо национальний дух, ми досї не маємо, бо тоті звістки, що про се проскакували деколи в историю рускої лїтератури при житєписях буковиньских письменників, як Федьковича, Млаки і Наума Шрама, — і спорадичні звістки в часописях галицких а в послїдні часи в буковиньских занадто уривкові і не вистарчають, щоби з них можна було собі виробити якийсь ясний образ і перегляд.

Тоту недостачу виповняють в части наведені дві розвідки проф. Стоцкого, з яких тутки подаємо коротенький зміст.

Опираючись передовсїм на річних справозданях ґімназияльних, виказує автор в статї першій, які фази переходила наука рускої мови в ґімназиї черновецкій, де єї заведено від р. 1851, далї на подібних жерелах подає історию науки тоїж мови в висшій школї реальній і семинариї учительскій в Чернівцях, де єї заведено пізнїйше. У всїх трех школах мусїла боротись наука рускої мови з тими самими перешкодами і недостачами, а то ворогованєм Волохів, браком відповідних учебників, а ще більше з невідповідним підготованєм або навіть злою волею учителїв. Як шкіл народних з рускою мовою викладовою, або деби учено бодай рускої мови, через довгі часи на Буковинї майже не було, тож в початках треба було в школах середних вчити тої мови просто від азбуки. Та заледві вивчив ся ученик читати і писати по руски, почато морочити єго майже через всї 5 висших кляс наукою язика старословяньского і староруского, бо на нещастє наука рускої мови аж до послїдних часів (1890 р.) спочивала в руках учителїв, що просто іґнорували народну мову і лїтературу а признавали тілько староруску будь церковну мертвеччину і „общерусский лїтературний язик“. Доперва від р. 1883 до 1891 за старанєм деяких народовців введено помалу у всїх згаданих трех школах тоті учебники до науки рускої мови, що тепер приняті в школах середних Галичини і від того доперва часу поставлена наука рускої мови в школах тих так, як їй слушно належить ся. Рівнож зайшла в послїдних часах користна зміна що до сил учительских, бо від р. 1890 обняли науку рускої мови в згаданих школах люде відповідно укваліфіковані, а до того щирі народовцї.

Історія лїтер. тов. „Руска Бесїда“, яку шан. автор подає на підставі протоколів загальних зборів і засїдань видїлу, а по части з иньших жерел, доповняє першу статю про школи і показує змаганя старшої рускої громади, підняті за руску справу і самостійне істнованє народности рускої на Буковинї.

Покликана до житя в р. 1869 православним епіскопом Гакманом, котрий в Русинах хотїв собі знайти противвагу і опору супротив неприязним єму агитаціям Волохів, громадить вона поволи майже всю інтеліґенцию руску на Буковинї під свої крила, гасить піддуваний Волохами антагонїзм між православними Русинами і унїтами, зроджує самопочутє єдности национальної з Галичанами і Україною, словом стає заборолом против змаганям волоских шовінїстів.

Мимо назви товариства „лїтературного“ віддаєсь Бесїда в перших роках свого істнованя переважно иньшим культурним справам і потребам народним: домагає ся заведеня рускої мови для викладу православної релїґії в школах середних, добиває ся основаня руских шкіл народних і середних, заведеня нових учебників, протестує против виключеня

рускої мови з сойму буковиньского, вносить петициї про заснованє катедри рускої мови і лїтератури на універзитетї, будить житє товариске даючи відчити і аматорскі представленя, устроює вечерницї на ріжні рускі цїли гуманїтарні (на бурсу) і т. и., словом заявляє як на ті часи досить живу дїяльність.

Багато тих змагань мали тодї вже свій успіх а булиб безпечно принесли ще більше добра, єслиб поміж самими членами було більше солїдарности, якби не кипіла межи ними цїлі десятки лїт занесена з Галичини сварня за фонетику, за народну мову, за „историческія начала", що слабила енергію і знеохочувала богато. Тим поясняєсь, для чого „Руска Бесїда" на поли лїтературнім була в початках дуже неплідна; доперва, коли в р. 1884 взяв там перевагу напрям щиро народний, проявляє Бесїда більше житя на тім поли, починаючи від р. 1885 видавати постійно полїтичну часопись „Буковина", а також дуже популярну „Бібліотеку для молодежи".

В роцї 1888 обмежила „Руска Бесїда" свою дїяльність виключно нивою лїтературною, полишаючи иньші задачі товариствам, що вийшли з єї лона, як „Народний Дім", „Руска школа" „Руска Рада" і иньшим, а в роцї 1894 змінила свої статути на взір нових статутів „Просьвіти", віддаючись тепер живо роботї економічно-просьвітній.

Обидві статї Дра Стоцкого хочь не широкі, але богаті змістом — притім живо і тепло написані, становлять безперечно цїнний причинок до історий нашого культурного розвитку.

Володимир Ґерасимович: „Народні звичаї, обряди та піснї в селї Крехові Жовківского повіту" (май, червень, липень, серпень, вересень 1893 р., січень, марець, червень, липень 1894).

Хоч матеріялів по етноґрафіі, власне про звичаї і обряди народні зібрано в Галичинї доволї богато (гл. Головацкий, Кольберг, виданя академіі наук в Кракові, Лепкий, Франко і ин.) всеж народний запас так багатий і невичерпаний, що нові збірки з тої ниви віддають нашій науцї немалу прислугу, меж иньшим, коли вони обіймають докладну і повну моноґрафію про звичаї і обряди народні в данім селї будь околици. Заслуга їх в тім, що лишень на підставі таких докладчих і на ширшу скалю переведених моноґрафій можна буде колись установити точний, територияльний подїл розширеня певних звичаїв і обрядів народних по поодиноким областям, відтак опираючись на тих монографіях відзначити докладно поодинокі типи льокальні мешканцїв, на котрі поза усталеними групами (Подоляки, Бойки, Гуцули, Лемки) підподїлює ся наш нарід в Галичинї. Таке установленє льокальних типів буде безперечно важне і для історика, бо оно подасть тому ж немалу підмогу до означеня,

в яких напрямкам і з яких осередків посувалась давнїйшим часом кольонїзация, які-центра належить вважати за такі, що виявили свій вплив на цїлу околицю, розширюючи туди свої обряди і звичаї і для чого певні околицї почувались до якоїсь тїснїйшої звязи і споріднення. Публїковане таких монографій тим конечнїйше, що тепер під впливом розвитої і легкої комунїкациї, свободи переселюваня тай цїлого новожитного порядку тоті типові ріжницї затирають ся і не в довгім часї їх не мож буде запримітити.

Тож з повним признанем належить повитати працю д. В. Герасимовича, в якій докладно і повно передані звичаї і обряди в селї Крехові, Жовківского повіту. Автор подавши на початку деякі топографічні звістки про Крехів (назви хуторів і присїлків), описує далї коротко одяг і поживу Крехівцїв, потім переходить обширно в порядку календарнім за сьвятами і празниками всї дорічні обряди і звичаї тамошного народу а вкінци подає осібні обряди і звичаї при важних нагодах родинних як родини, сватане, похорони і т. д.

Працю д. Герасимовича можнаб що до обрядів і звичаїв признати справдї пильною і повною; притім зладжена вона з живим захованем місцевих прикмет і виговору. Закинутиб їй можно одно, — а то пропущене деяких побічних обстанов, котрі для характеристики села і мешканцїв дуже важні. Так описує шан. автор одяг і страву Крехівцїв, не споминає однак нїчо про вигляд хат і будинків господарских, про росклад обістя і огородів, про домашну посуду і хатне уряджене, про ремесла і занятя, яким найбільше віддають ся Крехівцї, — і другі характерні зверхні прикмети. Хоч тиї речи виходять може поза рамки звичаїв і обрядів, всеж они дуже важні для повної характеристики села, не належалоб їх проте поминати. *І. К.*

Розвідка Чотири кари, написана для 34-их роковин Шевченка, обговорює кару, якій підупав Шевченко і детально розберає сю справу, що відома читачам нашим з розправи, заміщеної в V т. Записок. Тут годить ся згадати також про Записки Т. Шевченка в перекладї д. О. Кониського, що так значну працю положив останнїми часами коло біоґрафії й писань Шевченка, — вони друковали ся в р. 1893 і 4 в Правдї і вийшли окремою книжкою. Студия про Пересторогу дра Студинського увійшла в цїлости в его розправу про сю память, видану осібно, тож і не будемо також коло неї спинятись. Доволї широка розвідка д. Лаврецького про Сковороду належить до цикла ювилейної лїтератури, як і розвідка д. Пісочинця; взагалї треба сказати, що сей ювилей знайшов собі відгомон по видавництвах, як не завше то з славними покійниками буває. Кілька дрібнїйших статей загального змісту на теми, що здебільшого стоять в звязку з национальним питанем (про

французженнє Кельтів, про грузинську лїтературу) закінчують віддїл розвідок.

Далї уміщено було кілька рецензий і справоздань — огляд часописей російських за р. 1893 (Русская Мысль, Р. Архивъ, Р. Богатство, Р. Вѣстникъ, Историческій Вѣстникъ, Р. Обозрѣніе, Недѣля, Живая Старина і ин.), рецензиї книжок — дра Гринцевича про українське лїкарство народне, дра О. Колесси — про Шевченка і Мицкевича, дра Франка Charakterystyka literatury ruskiej і ин. декотрих. На рештї кілька справоздань — про з'їзди природничий і лїкарський в Москві, і деякі листи Шевченка і В. Барвінського. *

Житє і Слово, вістник лїтератури, історииї і фолькльору, почав виходити лише з початку 1894 р., книжками що два місяцї (2 томи). Відповідно до цїли вістник подїляєть ся на такі роздїли: белєтристика, статї наукові, материяли історичні, лїтературні, етноґрафічні, а вкінци критика й бібліоґрафія.

В віддїлї науковім можна розріжнити статїї загального наукового змісту і статї, що дотичать україньско-руского народа. До перших належить: статя Ґастона Парі про: Пісню про Ролянда, як вступ до видрукованої тутже піснї про Ролянда в перекладї В. Щурата; Лєона Ферi — Будда і Буддізм; дра Генрика Біґелйзена — Нові напрями в дослїдах мітольоґічних; дальше біоґрафію М. Тіхонравова, зладжену др. Ів. Франком; надто розправа Ол. Колесси п. з. Слїдивпливу Жуковського в поезиях Б. Залєского, в якій автор виказав, як Залєский живцем наслїдував Жуковського, мимо того, що завсїгди катеґорично заявляв всюди, що язика російського добре нерозуміє і йогож лїтературою не користуєсь.

До другого роду статий наукових, що дотичать нашого народа, належать:

1. Лїтературні стремлїня галицьких Русинів від 1772—1872. (Т. І ст. 207-215, 358—370; т. II ст. 69—80, 198—204, 428—451) написав Іван Заневич (псевдонїм.) Єстьто статя дуже цікава, бо кидає багато сьвітла на наше духове відродженє в послїднім столїтю, ще так мало вислїджене. На вступі констатує автор, що Русини за послїдних сто лїт поступили значно наперед, що однакож мимо того поступу стоять они позаду всїх иньших культурних народів. Опізненє се духового розвою приписує автор розчарованям і неудачам, які Русинів на кождому кроцї подибали: їм майже все уривало ся, майже нїчо не удавало ся. Щоби се опізненє наглядно пояснити, написав автор характеристику лїтературних стремлїнь галицьких Русинів, а в нїй подав причини того опізненя.

До витвореня лїтератури, каже автор, треба інтелїґенциї; звідкиж она взялась в Галичинї? До прилученя Галичини до Австриї нїхто не знав нїчого про Русинів; доперва гофрат Коранда відкрив їх, але інтелїґенциї і він не знайшов. Про епископа Шептицкого знав він тілько, що Шептицкий єсть „der hiesige Bischof“. Були вправдї коло епископа висші духовні, але ополячені, ледви з імени звали себе Русинами; було духовеньство сїльске, але оно було темне, не могло інтересуватись народними справами, анї вести за собою народ. Були тодї отже омужичені міщани і селяни, інтелїґенциї не було. Під впливом реформ Йосифа II, почали Русини підноситись. Умер Йосиф, упали і єго реформи. Реакция, яка тодї наступила, убила всї надії на відроджене Русинів. Настав отже час застою, що тревав аж до року 1848. Польскі феодали підтримували застій, з'єднуючи собі польске духовеньство і национальний шовінїзм. Борби Русинів, меморияли митрополитів, не помагали нїчого; за впливом феодалів польских ряд видавав шкідливі розпорядженя для Русинів. Серед таких відносин стала зростати руска інтелїґенция з омужиченого попівства зовсїм молода, нова. Але нездоровий розвиток тодїшньої полїтики відорвав сю молоду інтелїґенцию від народа, убив в ній живу звязь з народним інтересом, віру у власні сили, в животність народа і спосібність инициятиви в публичних справах. Звідти виробилась податливість руських публичних діячів для кождого уряду, той бездушний урядовий патріотизм, що в публичнім житю проявляєсь лиш в слїпій послушности для уряду, що можна назвати патріотизмом лиш в казармах. Іподї появлялись енерґічні люди, як Іван Могильницкий, Йосиф Левицкий, Кирило Блоньский, Іван Лавровский — але їх змаганя не могли переломити перегороди, що відділяла духовенство від народа; в своїй патріотичній роботї вони остали ся чужими народови, бо роботи, до якої брали ся, не розуміли і при тодїшних обставинах розуміти не могли.

Такий стан річий тревав до 1830 року. Нараз обізвав ся посеред глухого спокою сьвіжий, здоровий голос Маркіяна Шашкевича і товаришів. Звідкиж взяла ся та сила оживленя, що загріла тих людий до живого дїла? З публичного житя західної Европи. Дивна іронїя судьби зробила так, що посередником між західною Европою і Русинами були самі Поляки. Они розпалили молодїж руску огнистими брошурами, друкованими в вільнодумній Франциї, они впоїли в ню засади демократизму, бажаючи її звербувати для своїх цїлий. Та змаганя ті на щастя звернули руску молодїж в иньший бік. Повстає трійця (підготовлена до национальної роботи самостійними студиями над історию і етноґрафією Славянщини), починає ся переписка, починають ся працї лїтературні в народній мові, молодих людий гонить уряд, консистория, митрополит, що й найбільше причинив ся до упадку Шашкевича і товаришів єго. Та

політично-церковна реакция зробила з руської молодежи моральних калїк: томуж то рік 1848 застав молодїж семинарицку знов ополячену, хоть вона по трийцятих роках так хапала ся до всього своєго!

На тім кінчить ся одна часть тої широкої статї, що правдоподібно і в роцї 1895 не скінчить ся. Другою науковою статию, що відносить ся безпосереднодо Русинів, є статя дра Ів. Франка:

Шевченко героєм польскої революцийної леґенди (Т. І ст. 378—402) У вступі констатує автор сей факт, що дотепер біоґрафії Шевченка опирали ся головно на материялах, що достарчили люде, прихильні до поета; щоб однакож біоґрафія така була повна, оперта на тлї культурно-історичнім, належить вислухати й голосів сторін неприхильних поетови — росийского чиновництва і польскої шляхти на Руси. Неприхильність польскої шляхти до Шевченка показуєсь з того вже, що по виходї „Граматки“ Кулїша, домагалась она від тодїшнього ґенерал-ґубернатора заборони не тільки „Граматки“ але всїх письм Кулїша і Шевченка. Ґенерал-ґубернатор заборонив лиш „Граматку“ і більше нїчого — і то лиш для ужитку шкільного. Дальшим доказом такої неприхильности єсть допись до „Przeglądu rzeczy polskich“, де автор причіпляє до Шевченка леґенду, що підбурює мужиків до різнї панів. „Dla przekonania słuchaczów o potędze zbiorowej ludu, dobywał (Шевченко) z kieszeni garść pszenicy i biorąc z niej ziarnko po ziarnku, układał je na stole, nazywając każde carem, księciem, grafem i jenerałem... a gdy tak ułożył całą starszyznę, brał w dłoń pełną garść pszenicy i mówił: Oto jest starszyzna. a oto lud; teraz widzicie wyraźnie, gdzie car, gdzie jenerał.. No, patrzcie, gdzie oni teraz? I to rzekłszy, garść pszenicy ciskał na owe szeregi starszyzny“.

З тої леґенди заключає автор, що Шевченко любив при собі носити якесь зерно,[1]) яким закусував після чарки — але більше нїчого. По сїм слїдують варияити сеї леґенди, подані Брон. Залєским і Т. Лебединцевим, які автор уважає безпідставними, видуманими.

Звідкиж взялась та леґенда? Щоби на се питанє відповісти, автор переходить коротко повстанє польске 1846 року, подає ту саму леґенду з Сахера — батька (Polnische Revolutionen), який вложив її в уста Сїкорскому, що заохочував в Горожанї селян до повстаня, виказує її недоладність і неправдоподобність, щоби так промовляв коли Сїкорский; оповідає про Каспра Ценґлєвича і єго дїяльність, про єго бурливі письма і наводить з пятого єго листу (Listy ruskie, бібл. Оссолїнських) ту саму леґенду в зміненій формі: „Виставмо собі“ так писав Ценґлєвич, „царя на тронї, а вколо него міністри, князї, урядники і иньшиї слуги, ко-

[1]) просо.

трі запродали правду, і шпігуни і декотрі пани, слуги і приятелї царскі, а докола всїх ми братя, ми мир, ми люди угнетені, з приятелями, братами, апостолами нашими. Якбисьмо всї крикнули: до меча! до коси! і до ножа! якбисьмо ся всї стиснули до купи, щоби їм там було в серединї? О братя, ми страшнїйші як саме пекло!“ Сї слова Ценґлевича уважає автор первовзором леґенди, що через мандрівку дісталась на Україну і дивоглядно зістала причіплена до Шевченка.

На сю статю др. Франка написав М. Драгоманов рецензию (Житє і Слово, т. II. ст. 159—160), де справляє думки автора про заборону „Граматки“ Кулїша, та про її популярність на Українї.

Статя А. Кримського Про Румянцївський Музей у Москві має подати читачеви, особливо галицкому, відомости про те, що є там цікавого такого, що належить до України. Статя не докінчена. Треба згадати, що і в вишзгадана статя М. Драгоманова Старі хартії вільности, оглядаючи устрій державний у народів славяньских Чехів, Поляків, говорить і про удільно-вічевий порядок у Русинів, а при тій нагоді наводить також біблїоґрафію до того відділа. Нарештї нотуємо біоґрафію самого М. Драгоманова, написану дром Франком.

На тім кінчить ся відділ науковий. Слідує відділ третий, де зібрані материяли історичні, лїтературні і етноґрафічні, відділ богатий і ріжнородний. Годить ся піднести головно варианти апокріфу: Вандрівка Богородицї по пеклї та вперше публїковані українські апокріфи: Соломон і чорти в бочцї і Апокріф про дїтство Ісусово, всї оброблені др. Франком, що подає при них замітки і дотичну лїтературу. Дальше звертають на себе увагу піснї про „Кошута і Кошутську війну“ др. Франка з вариянтами Осипа Роздільского; Драгоманова: материяли до істориї українських віршів (вірші про речі церковні, на Рождество Христово і на Великдень); рівнож поодинокі піснї і казки ріжних збирачів. Цікавий причинок для історії нашої лїтератури становлять вперше опублїковані листи: Качали, Федьковича, Вол. Шашкевича і дневник Волод. Навроцького. До історії нашого суспільного житя подає цікаві причинки в урядових документах М. Зубрицький — Панщина в Мшанци в XVIII в., Спомини про конфедератів, Про панщину коло Старого міста; Др. Франко: Бунт аґрарний в Якубовій Волї 1819 р., Урицькі князї при кінцї XVIII в., Інтердикт в селї Кулинї.

Крім тих трох відділів находить ся ще в „Житю і Слові“ відділ критики й біблїоґрафії, де з українського обговорені — розвідка Сумцова про думу за Олексія Поповича, Ястребова про херсонські призвища, Житецкого про думи, Колеси про Федьковича, Вробля Русскій Соловей, Христоматію Сабова и брош. Ганкевича про килимарство. Нарештї є невеликий відділ хронїки. *В. Г.*

Двохтижневник **Народ**, руско-українска радикальна часопись (Пятий рік, Коломия і Львів) замістив кілька наукових статий; головною з них була студия В. Будзиновского: Хлопска посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторскі змаганя; вона вийшла осібною книжкою і про неї буде мова в відділї бібліоґрафічнім, деякі хиби сеї розправи були піднесені в самім „Народї", в статях: „Не в пору патос" дра Івана Франка і „В важній справі" П. Т.

Невелика стаття дра І. Франка: Професор Омелян Огоновский подає коротеньку біоґрафію покійника, обговорює єго діяльність лїтературну, що об'явилась в творах наукових, популярних, драмі, малює невсипучу єго роботу на становищи голови Просьвіти, задля якої Просьвіта значно піднеслась. Наводить яко доказ єго цивільної відваги і патріотизму протест з 1884 р. проти занятя василяньских монастирів єзуїтами, що завіз покійник до Відня ставши на чолї депутациї. Характеризує єго вчительску діяльність, що особливо в перших початках була для него при браку всяких помічних жерел і книг незвичайно утруднена, підносить велику вартість єго твору: „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache" і оповідає широко про єго універзитетскі виклади. По сїм обговорює єго критично-лїтературні працї, але не приписує їм великої вартости, найбільше місця посьвячує „Істориї лїтератури". По при всї хиби, які в нїй находить, каже автор так про неї: „Обширна, 6-томова история лїтератури рускої, фундаментальне діло покійника, котре помимо всїх єго недостач довго ще лишить ся найвиднїйшим памятником єго невтомимої і совістної працї, а для вчених специялїстів буде богатим маґазином відомостів про нашу лїтературу, особливо новійшу", а далї, „діло се дало навіть нетямущим пізнати богацтво та головні фазіси розвою нашої нової лїтератури і таким робом для галицьких Русинів було справдї величезним розширенєм круга зназня, було значним ступнем наперед і довго ще не перестане бути вельми пожиточним учебником." Кінчить же свою статю так: „Він робив, що міг і можемо додати, зробив, що міг. А се трохи чи не найвисша похвала, яку можна сказати над могилою чоловіка. Чи про многих то з нас потомки будуть могли се сказати?"

Етімолоґія і фонетика в южноруский лїтературі, нап. др. Іван Франко; розправа ся вийшла осібною брошурою і обговорена в відділї бібліоґрафічнім.

Невеличка статейка: Леонїд Иванович Глїбов, нап. А. подає дещо до характеристики нашого поета, іменно що до єго поглядів і переконань; наведені тут слова поета, які мав би він сказати: „що єму нїчого не заборонено нїколи цензурою", — стоять в суперечности

з відомостю, що Чернигівський Листок власне заборонено єму видавати, а навіть за те прогнано єго з служби (пор. Огоновский, Іст. р. літ. ч. II від. I ст. 293—294).

Занотуємо ще статю: Два учителї, спомини М. Драгоманова, де змалював автор портрети двох своїх учителїв, Полевича і Строніна, що характеризують своїми особами ті інтересні часи.

З оріґінальних статей загального змісту годить ся ще тут згадати про статю: М. Драгоманова „Про рай і поступ". *В. Г.*

Двохтижневник **Учитель**, орґан руского товариства педаґоґічного, розпочав з кінцем року 1894 друковати Виїмки з жерел до історіі України-Руси М. Грушевського, що тягли ся потім і в р. 1895.

Дїло, часопись щоденна полїтична, від часу до часу заміщувало в своїх фейлетонах окрім статий белетристичних також статї популярно-наукові, полємічні і чисто наукові. До остатнїх можна почислити такі статї:

Вступний відчит з історнї Руси проф. М. Грушевського (передрук з Записок), Замітки до поеми Т. Шевченка „Чернець", В. Щурата (вийшла відбитка, див. рецензию в відділі бібліоґрафії).

Звістки о стариннім Ярославі і єго церквах, написав Василь Черненький, парох з Сілця белзкого. Тут застановлюєсь автор над первістним положенєм го́рода Ярослава, основанєм єго, згадує про дворазовий побут Мадяр під ним, про єго значінє торговельне, про цехи, про розвій міста, про упадок ярмарків і торговлї, вкінци подає записки лїтописні, що відносять ся до міста. З причини частих непокоїв воєнних попалились акти старинні міста, що далиби докладний погляд на первістні рускі церкви. Слїди деякі остались однакож, а про церкву міську, ікону чудотворну М. Б., про братство при тій церкві згадує автор дещо більше. При кінци вичислює парохів ярославських.

Між пр. Верхратським і пр. Партицьким вивязав ся був горячий спір що до походженя назви Бойків; сему спорови посьвячено цїлий ряд фейлєтонів. Пр. Верхратский виводить назву Бойко від слова „бойе", покликуючись притім на анальоґію иньших назв подібних, між ними і Лемків, бо й виводу сих від слова „лем" довго не узнавано, а прецїнь тепер виводу тому не можна заперечити. Пр. Партицький виводить назву Бойків від назви народу Бої, Боіки, котрий то нарід мав мешкати колись в Галичинї і був прародичом нинїшних Бойків; притім покликуєсь на сьвідоцтва старинні грецькі і римські. *В. Г.*

Переходячи до видавництв периодичних, що виходили мовою росийскою, почнемо з тих, що виходячи на території українсько-руській, тим самим повинні були природно більш меньш значне місце давати студиям коло річей, які специяльно до сієї териториї й її народа належать. Перше місце з того погляду займає місячник **Київська Старина**, специяльно присьвячена українсько-руській історії в ширшім значінні слова історuя. Головним чином материял її можна поділити на дві частини — чисто історичну і історично-лїтературну, тож про кожду часть з окрема подасть ся тут справозданнє.

Серед статей історичних орігінальних обсягом своїм видають ся: А. Стороженко — Кіевъ триста лѣтъ назадъ (лютий, март, ст. 204—230, 403—425) — статя має своїм предметом трактат Йосифа Верещиньского, від 1589—1599 р. латиньского епіскопа в Київі. — Сумний стан колишної столиці князївства руского, думка про піднесенє своєї епіскопскої резиденциї та стратеґічна вага міста спонукали его в р. 1595 видати книжку: „Sposób osady nowego Kijowa i ochrony niegdy stolice księstwa Kijowskiego od niebespieczeństwa wszelakiego“. Д. А. Стороженко, подавши тутечки переклад сего твору, попереджує его цікавою розвідкою про рід Верещиньских взагалї, а дрібнїйше — про Йосифа та его становиско в лїтературі польскій; история переходу руського роду Верещиньских на латиньство звертає на себе увагу, як обяв типовий в відносинах руско-польских в періоді по Люблинській унії, що були зародком социяльно-релїґійної борби XVIII віку на Україні. — Сама розправа Верещиньского писана в тенденциї полїтичній, представляє образ Київа в загальних лиш чертах, більше має інтересу за для висказаних у нїй национально-релїґійних поглядів автора на пів-Русина а на пів Поляка, та змалюваня невідрадного положеня населеня України під новим польским панованєм.

Л. Падалка — По вопросу о существованіи Запорожской Сѣчи въ первыя времена запорожскаго козачества (май, червень, ст. 258—276, 439—461).

Д. Падалка вже довший час займає ся специяльно історию козацтва запорозского, а Київска Старина в році 1893 помістила вже цікаву его розвідку про Токмаковску Січ. Теперішня праця его є лиш продовженєм дослїдів над питанєм про істнованю Запорозскої Січи у першій добі розвою Запорозского козацтва до Богдана Хмельницкого. В роботї своїй автор не подає нових материялів а лиш давні вже знані зіставляє та аналїзує і збиває тим робом ріжні гіпотези про істнованє ріжних Січей. — Чи істнувала Січ Хортицка, Базавлуцка та Микитиньска? то питаня, на які відповісти — се мета его роботи, і він над кождим з них з окрема задержуєсь. — На підставі совістних ґеоґрафіч-

них студий він доказує, що Лясотову Малу Хортицю годї ідентифікувати з островцем Канцеровским, як се чинить Еварницкий, раз для того, що Лясота у свому дневнику виразно зазначує, що Мала Хортиця лежить висше Великої, а далї, що їдучи головним руслом Днїпра, Лясота не мігби був навіть бачити Канцеровского островця, закритого далеко більшим та висшим островом Велика Хортиця. Натомість висказує певними арґументами підпертий здогад, що Малу Хортицю годить ся віднести до нинїшного „степика“ кольонїї Кичкас, що находить ся на наглім закрутї Днїпра повисше Великої Хортицї. Сучасники Бєльский та Лясота не згадують зовсїм про істнованє Січи на Хортицї, хоча вони добре обзнаємлені з відносинами запорозскими та подають детайльні відомости про тодїшний устрій запорозского козацтва. Укріпленя на Малїй Хортици, поставлені Дмитром Вишневецким, годї ідентіфікувати з Сїчею; характер їх відмінний, вони ту стояли всего один рік, а що найважнїйше — козаки Вишневецкого не мають ще тої сильної суцїльної орґанїзациї сїчевої і власне тота слабонька первістна орґанїзация козацтва доказує найбільше, що у ті часи не було ще жадної не то Хортицкої Сїчи.

У тім часї, що дїлить Бєльского від Лясоти, себ то в часї від 1574—1594 Запорозске козацтво перевело у себе знатну орґанїзацию. Лясота згадує про кола старшини та черни, про охотників та хозяїв човнів. Але відомість про Базавлуцку Сїч оперта на хибнім толкованю Лясоти Бруном, бо Лясота згадує, що на Базавлуцї був укріплений табор козаків а не Сїч, як се читає Брун.

Подїл Запорозцїв на городових та низовцїв викликали постанови Стефана Баторія. Городові Запорозцї — се леґальне, реєстрове козацтво, се тих 6000 родин, видїлених яко вольний стан з офіцияльною назвою „войска Запорозского“. Низові Запорозцї — се нереєстрове, нелеґальне козацтво, що не хотїло ся піддати новому суспільному ладови на Українї та йшло на Низ Днїпра. На Низу були они независимі, та з'являючись на Українї вони мусїли або покорятись власти польскій, а нї — то підносять повстаня як Лобода та Наливайко. Загальний той подїл автора має безперечно льоґічну підставу, однак ледви чи обіймає він всї прояви козацкого житя; справа же реєстрових та низових Запорозцїв поки що темна, вимагає ще богато пояснень, а власне реформа Баторія, її істнованє й зміст та вплив єї на відносини козацкі цїлком не розслїджені і з'являють ся „каменемъ преткновенія“ в істориї Запорожя.

Більш конкретні відомости маємо про Микитиньску Сїч, заснавану, як каже Дзівович, по відновленю Кодака 1638 р. — та знану з звістної істориї про утечу Богдана Хмельницкого на Низ. Але й істнованю сеї Сїчи перечить автор, покликуючись на ту обставину, що у співчасних жерелах жадної не находимо відомости про єї істнованє, та на неясність

і суперечність пізнїйших лїтописей, навіть так авторитетних як Самовидця або Львівскої. Та й топоґрафічне положенє Микитиного рога не надавалось для укріпленя Січи такої, якою ми її бачимо над Чертомликом або Підпильною. Січи отже запорозскі, на думку автора, з'являють ся допера в другій половинї XVII віка.

Під конець своєї розвідки автор поясняє значінє слова Січ. Він не годить ся на гадку Костомарова та Антоновича, що про Запорозску Січ говорили яко про товариство, корпус воєнний, але беручи слово се в значіню буквальнім, яко засїк, Запорозску Січ вважає за укріплену оселю, постійний укріплений табор. В кождім разі цїкава річ, що ми в історичних памятках скорше надибуємо слово січовик як Січ.

Орловскій Петро — Харитатыва (март ст. 382—402.) На підставі актів архівальних Київскої консисториї зіставив нам автор під згаданим заголовком один епізод борби унїї з православієм у послїдних днях житя самостійної Річи Посполитої. Унїятскі делеґати на Варшавскім конґресї 4 цьвітня 1776 р. обложили цїле православне духовеньство біле і чорне налогами званими „subsidium charitativum". Акт сей був безправним задля заведеної 1768 р. умови Польщі з Росиєю; справа оперлась в сьвятїйшим синодї, до якого посипались жалї на гнет та нелюдске поводженє з православними унїятских екзекуторів. — Граф Стакельберґ запротестував у Варшаві 1782 р. в тій справі, і польске правительство увільнило православних від сеї кривди.

Окрім того розпочали ся друком три ширші статтї — Ол. Ефименкової — Очерки Правобережной Украины, по І. Ролле, Ол. Лазаревського — Прежніе изслѣдователи малорусской старины, М. Василенка — Къ исторіи малорусской исторіографіи и малорусскихъ общественныхъ отношеній, але перейшли на р. 1895, тому тут про їх не будемо говорити, натомість зупинимось коло переложеної з польского (Biblioteka Warsz., 1893) розправи пок. Дра Ролле — Kobiety przy dworze Czehryńskim w drugiej połowie XVII wieku (сїчень, лютий, март, ст. 107—126, 282—304, 512—529), бо в відділї бібліоґрафічнім вона не була обговорена.

Праця тота, писана популярно, як взагалї всї твори сего автора, виглядає радше на оповіданє історичне, чим на властиво наукову працю. Тут зібрав автор всї досї знані відомости про сїмю Богдана Хмельницкого, не приносить вправдї жадних нових історичних здобутків, та зіставивши їх праґматично, дає нам цїкаву картину житя родинного гетьмана, змалює вдатно характери женьщин, їх долю, а навязавши тоті свої картини до певних історичних моментів, поясняє нам їх становиско, їх відносини до певних подій і їх вплив на політику чигириньскої рези-

денциї. Автор дїлить єї на сїм роздїлів, з них кождий для себе є невеличкою картиною біоґрафічною.

В самім вже виборі теми, видить ся нам, лежить почасти змаганнє автора приписати женьщинам Богданової родини велике значінє та вплив у полїтичному житю України, хотяй автор не все може доказати єго фактами. В звістнім романї Богдана з Ляшкою Оленою бачить автор оден з важних чинників, що викликали повстанє України та не звертає належної уваги на важнїйші, як суспільно-економічну експльоатацию народу україньского, а також релїґійний гнет, несправедливу адмінїстрацию і судівництво. Але самі відносини Богдана до „Ляшки“ змальовує автор гарно. Пристрастна любов Богдана до Олени, яку показував до неї ще будучи в Чигиринї, остигає скоро, як лиш київский митрополит поблагословив ориґінальний сей шлюб. Олена не принесла Богданови щастя, се особа апатична, пасивна: вона не з'уміла впливати на вдачу мужа, сама лиш віддалась впливу свого окруженя; завязавши любовні зносини з молодим годинникарем, хоче вже з ним втїкати, та підглєдїв, зрадив ті заміри коханків Тимош, і Олена зі своїм любком гинуть з руки ката за розказом Богдана.

Більший інтерес мають для нас: Филипиха, трета жінка Богдана, Катря Хмельницка, жінка Данила Виговского та Олена зі Стеткевичів Іванова Виговска. — То женьщини, що навіть серед бурливих тогочасних обставин України своїми індивідуальностями з'уміли собі вибороти поважанє та значінє. Коли в осени 1651 р. Филипиха стала гетьманьшою, настали на дворі чигириньскім великі переміни. Не стало шуму, пиятик, не стало і ворожок, і обстанова стала більш відповідною гетьмана України; автор приписує єї також великий вплив в полїтицї: вона вплинула на Богдана, що він звернув ся на сторону Москви — вона спонукала єго, що в лїтах 1653 і 54 чинно підпомагає Москалїв в борбі з Польщею, виславши 25.000-чну армію козаків під проводом Золотаренка воювати Білорусь. — З другої сторони Катря, улюблена дочка Богдана, віддана за Данила Виговского, стає поплечницею сторонництва польского на Українї. Тоті два напрями спирають ся зі собою та викликують іноді нерішучість та застою в полїтицї молодої Гетьманьщини. — Та все те лише здогади автора та фактично не мають реальної підстави. На доказ великого значіня Филипихи автор має всего два факти, себ то, що королева польска Марія Людвика звертає ся до неї о посередництво в переговорах з Богданом, та те, що Филипиха у власнім імени видає унїверзал. По роцї 1657 не маємо у лїтописях більше про неї вістей.

Роля обох Виговских з'являє ся чималою головно по смерти Богдана Хмельницкого в часї „Руїни“. Подавши короткий огляд гетманованя Івана Виговского, згадавши про зріст Чигирина та про нові змаганя,

що заворушили Вкраїною, автор звертаєсь до жінок. Горда гетьманьша з сенаторської фамїлії не може звикнути до поведїнок козацких — до гамору гетьманьскої резиденциї; єї місце займає Катря Виговска, що по батькови одїдичила енерґію та змисл полїтичний. Коли на Переяславскій радї відобрано Виговскому булаву гетьманьску, а всїх Виговских та їх партию проклято, настала усобиця, „Руїна“. — Виговским не вело ся, та як вони немов то голови потратили, їх жінки Олена та Катря сьміло заступають інтереси чоловіків. В Чигиринї боронила ся Олена, у Сьмілї Катря. Іван Виговский втїк до Конецпольского; Данило поспішав ратувати жінку та побитий сам попав в полон і згинув у Москві. Юрас іде воювати з „бабами“, здобув Сьмілу, відтак Чигирин, й обидві жінки попали в полон. — По роцї (1660) випустив Юрій Олену на волю, і та поїхала за чоловіком своїм. Катря віддаєсь вдруге за Тетерю. Позбавлений гетьманьскої булави Іван Виговский став сенатором польским і дістав два староства, Любомль в Холмщинї та Бар в воєводстві Подїльскім. Резиденцию побудував собі в Рудї Жидачівского повіта, і тут перебувала стало єго жінка, знеможена перебутими пригодами. Сам однак Виговский не залишив справ україньских. Коли в 1663 р. Юрій Хмельницкий зрік ся гетьманьства, а на єго місце станув Тетера, заворушилась ще більш Україна. — Виговский навязує зносини з опозицією, як автор догадує ся — за для личної урази на Тетерю, що загарбав цїле майно по Данилї Виговским виключно для себе. У темній тїй історії сеї послїдної дїяльности Івана Виговского автор поводить ся особистим поглядом, наводить народну пословицю: „Продам Бар і Руду а заграю Ляхам в дуду“, що видавцї вложили в уста Виговского, та тим висказує погляд, що нїбито Виговский справдї перекинув ся до ворогів Польщі; справа тота дуже темна та навряд чи буде можна колись про неї рішуче висказати слово. Дату траґічної смерти Виговского подає автор хибно 9 марта, бо не знав про завіщанє передсмертне Виговского з датою 15 марта, значить ся єго розстріляли 16 або 17 марта 1664 р. (гляди Акты Барскаго староства XVII и XVIII в. ст. 204—206 і розправу М. Грушевського ст. 206.) — Коли прийшла вість до Бару про сумний конець Виговского, кинулась доокольна шляхта грабити єго добра. Вдова, що аби бути блисше свого мужа, була перенеслась до Бару, сама ледви уратувалась від смерти утечею. Кілька день вона крилась в доокольних лїсах перед розюшеною шляхтою. Пригода сеся підкопала ще більше і так слабе єї здоровє, і она умирає в маю або червни 1664 р. записуючи цїле своє майно на добродїйні цїли.

Катря, видавшись за Тетерю, стає єму вірною подругою в доли і недоли — товаришить мужеви у всїх єго пригодах, зносить енерґічно всякі непринємости таборно-воєнного житя. В р. 1665 Тетеря, кинувши

Україну, переносить ся до Варшави та переймає иньче назвиско. Катря умерла 1668 р. не лишивши жадного потомства. — Молодша дочка Богдана Олена (Степаніда), що в половині 1650 р. видалась за Івана Нечая, полковника черкаского, та Розанда Лупулівна, жінка Тимоша, старшого Богданового сина — то женьщини прості, симпатичні, та без ширшого сьвітогляду, слабосильні, типи не траґічні. — Олена, щаслива у своїм подружю, не відгриває жадної історичної ролї, вона і чоловіка свого відтягає від ширшої політичної діяльности; з туги за чоловіком, що згинув при облозї Бихова, сама скоро опісля умирає. — Розанда — се жертва тяжких обставин, доля її нагадує Гальшку Острожску. Політичні взгляди примушують єю віддатись за Тимоша. Повдовівши скоро, вона жиє в Суботові у нудьзї-тузї, усунувшись від зостогидженого її оточеня козацкого. Дальше істория її темна. Автор згадує Михайла Ів. Антоновского, що вважав себе потомком Розанди. Після родоводу Антоновских — Розанда мала видатись в 1660 р. в друге за Андре де Бюї, що яко придворний маршалок Яна Казимира прибув до Польщі, опісля в Гетьманьщину. Із того подружя родив ся Петро Антоновский, прадід Михайла. Як будь ми бачимо скоро опісля Розанду у Рашкові подільскім, дарованім її Конецьпольскім — де і далї живе осторонь. — Ходили слухи між козацтвом, що вона криє у себе великі батьківскі скарби. В р. 1666 козаки під проводом Дрозденка напали замок шукати скарбів та вбили Розанду, за те мабуть, що не хотїла подїлитись своїм богацтвом.

Крім сих картин поодиноких жінок, дає автор ще короткий загальний погляд на становиско женьщини в тогочасній Гетьманьщинї. — Неустанні борби, зносини з Татарвою і Туреччиною, сам устрій козаччини — все те, на думку автора, склалось на більше лиш горе та недолю жінок. Поминувши тото, що Татарва у щорічних своїх походах цїлими громадами забирала у полон нещасні свої жертви по цїлій Українї, Волини та Галицкій Руси, під нездарним правлїнєм Польщи хорошо розвинулась торговля „живим товаром". Вона спочивала виключно в руках жидів, що тїшились протекциями вельможних панів та під їх ослоною безкарно закладали по більших містах центральні склади сего дорогоцїнного товару. Не диво, що і серед самого козацтва вважано часто женьщину за предмет роскоші, за одаліску, що і тут лучались випадки ґаремного житя. — Під управою Богдана Хмельницкого доля женьщин була ще невідраднїйшою; він призволяв своїм союзникам Татарам забирати з України що найкрасших дївок та молодиць та тим придбав собі у народу ганьбу, що за те прокляв го у думі: „Бодай тебе, Хмельниченку, перша куля не минула".

Про другий переклад з польского — Краусгара про посольство Смяровського не будемо тут говорити, бо то ще до бібліоґрафії прийде.

Окрім того в тім віддїлї розправ подано ще кілька дрібнійших:

Архивная справка о составѣ Кіевского „общества“ въ 1782—1797 годахъ — А. Андріевского (лютий, ст. 192—203). Се архивальний витяг про склад тогочасної київскої бюрократиї. У тім периодї (1782—1797) коли Київ став центральним містом лївобережної України, вся чиновнича верства рекрутовалась із Лївобережа, себто найчистїйшого елементу українского, от тому і Київ в тім часї і в верхах свого населеня має характер чисто руско-україньский. В 1797 р. Київ стає ґуберніяльним городом Правобережа, від него віддїлено лївобережні уїзди, наслїдком того до него напливає чужий польский елемент, і він зміняє скоро свій український характер.

Записка о послѣднихъ годахъ жизни гр. Ал. К. Разумовского въ Малороссіи — его кончинѣ и похоронахъ (1818—1822) А. Л. (март ст. 426—439.) Записка сеся, написана головним писарем адмінїстрациї дібр Почепских, подана з деякими випустками, має другорядне значінє, як материял для характеристики української аристократиї, до верхів якої належав гетьманич Разумовський. Кінець її належить вже до наслїдників Разумовского, на яких автор записки жалить ся, що не випустили єго з крепацтва, як се було завіщене тестаментом покійного графа.

В. Пискорскій — Изъ прошлыхъ лѣтъ кіевскаго университета (замѣтка о студенческихъ сочиненіяхъ въ 30-е года) (квітень, 49—60).

У тій невеличкій замітцї подає нам автор зразки праць учеників покійного професора М. А. Максимовича з перших лїт істнованя унїверситету Київского, себ то з р. 1834—1839. Проф. Максимович чимало мав труду в викладах росийскої словесности з першими своїми учениками, для яких мова росийска була чужою, не знаною, тож окрім звичайних лекций мусїв М. осібно вчити своїх слухачів читати та писати мовою росийскою. Працї ті не визначають ся змістом; звертає на себе увагу одна, прейнята розумінєм важности етноґрафії, та вірши звісного Д. Пільчикова, тодї студента, присьвячені українському минулому й написані в тоні елеґійнім. *Р. З.*

Какой юбилей имѣетъ право праздновать г. Переяславъ Полтавской г. А. С. (квітень, ст. 61—73).

З поводу того, що підніс ся був голос в пресї росийскій за обходом в 1893 р. 900 лїтного ювелею істнованя Переяслава, автор пригадує, що Переяслав згадуєть ся ще в 1-й умові Олега з Византиєю,

що леґенда про заложенє Переяслава Володимиром з поводу побіди Кожемяки над велетнем Печенїгом є казка, яка хіба основана на факті будованя за Володимира фортифікаций вздовж Трубежа. Як відомо, про фраґменти 1-ої умови з Византиєю є певна лїтература що до їх автентичности, одначе автор обмежуєть ся тим, що наводить тези з розправи Ламбина в оборону автентичности походу 907 р.; тим часом треба було застановитись над питанєм і приймаючи автентичність фраґментів з р. 907, чи повинні ми приняти готовим грошем і імя Переяслава? чи не є воно пізнїйшим додатком? (в умові 944 р. воно не приходить). Так само автор безпотрібно пішов за Карамзином в датованю комети 911 р. роком 905, бо в аналах західних приходить комета коло р. 911, як на то звернув увагу і Срезневский (Чтенія), тож нема потреби переносити для того дату походу на р. 904.

Голомбіевскій — Греческіе епископы — самозванцы въ Россіи в XVIII в. (май, ст. 333—341). Тут оповідано ширше про такого авантурника Степана з Димотихи, ареною якого була Польща й Біларусь, а при кінци пригадує з „Описанія Кіево-Софійского собора“ Євґенія двох подібних епископів, що пробували на Українї.

З поводу заміщених портретів подав д. Лазаревський дві біоґрафії двох визнач-них гетьманцїв (Танского і Борковского), з звичайною докладністю уложені. Нарештї деякі цікаві згадки і всказівки знаходимо в подорожній замітцї д. Шугурова — Батурин (жовтень).

Переходячи до материялів, почнемо з просторої колєкциї поданих в сїм річнику мемуарів:

I. Воспоминанія Іосифа Самчевского 1800—1886 (продовженє з 1893 р.)

II. Отрывки изъ записокъ Автонома Акимовича Солтановского (продовженє з 1893 р.)

III. Воспоминанія Егора Өеодоровича Тимковского.

IV. Автобіографія Степана Лукича Геевского 1813—1862 (продовженє з р. 1893.)

V. Воспоминанія М. К. Чалого (продовженє з 1893 р.)

VI. Черниговская гимназія начала 40-хъ годовъ Л. Рудановского.

VII. Богуславское духовное училище (по школьнымъ воспоминаніямъ), П. Клебановского.

VIII. Нѣсколько страничекъ изъ моихъ воспоминаній Зосима Недоборовского.

IX. Воспоминанія — картинка изъ временъ польскаго востанія 1863 года, Р. Семенцовой.

То вже за богато місьця лишено в сегорічнику „Київскої Старини" воспоминанїям, з яких деякі до неможливости довгі, тягнуть ся в сїм річнику яко продовженя з попередного року. То в більшій части спогади педаґоґів-учителїв ґімназіяльних, льояльних чиновників російских, що змістом своїм крутять ся около вузких льокальних відносин провінпиональних міст. Специяльно же воспоминанїя про відносини шкільництва українского подібні змістом до себе як дві каплї води. Всюда у них найдено стеоретипне „порене різґами", характеристики учителїв, як учителя французского язика, екс-мародера великої наполеоньскої армиї, „учителя пянствующого", всякого рода моральної погани, як особисті інтриґи, підлоту, сибаритизм, рідко де яку додатну черту. В додатку вони тенденцийні та інколи кидають неправдиве сьвітло на певні події або особи; на приклад най послужить опис відносин в Черниговскій ґімназиї в воспоминанїях Самчевского та Рудановского. Коли Самчевский каже про тодїшнього інспектора сеї ґімназиї, Китченка, що „его единственный трудъ на педагогическомъ поприщѣ было сѣченіе учениковъ", то Рудановский уважає Китченка добрим педаґоґом, справедливим батьком учеників. — Цікавійші воспоминанїя Зосима Недоборовского та Р. Семенцової — може бути тому, що се уривки більших мемуарів Вони обидва відносять ся до цікавої а доси ще критично не обробленої історії польского повстаня 1863 р. Перший з них згадує деякі епізоди сего повстаня, що відогрались в околици Бродів і Радзивилова, друга про подібні епізоди в місточку Тараща, про становиско люду руско-українського до сих подвигів відбудовати Польщу в давних єї границях. При незвичайній тенденциозности змагань польских письмаків звеличати то повстанє до неможливої границї, укрити єго авреолею незаслуженої слави, критичний розбір тих подій лише зискає, коли audiatur et altera pars, в кождім разї більш обєктивна. — З прочих згадатиб годилось спогади Тимковского, писані бодай з гумором і не так вузкі як иньчі. Бесперечно всї спогади мають свою вагу для історії культури певного періоду, подибують ся в них подекуди характеристичні епизоди, але они вимагають специяльного обробленя, подавати ж другорядні мемуари in crudo і в такім великім числї не годилось би Київскій Старинї.

З иньших материялів заміщених того року, кореспонденция Полетик тягнеть ся ще 1895 р., а заміщені в додатках дневник Маркевича і словник Ломиковского вийшли окремо, і про них буде мова.

В багатім відділї „Документів, відомостей і заміток" подано значне число заміток і дрібних материялів етноґрафічних, лїтературних і історичних, меж ними чимало цікавого; визначимо дещо важнїйше.

Д. Стороженко, поміщуючи акт фундацийний Вука Сербина, полковника переяславского (1675—1682), який ціле своє майно записує сьвятониколаєвскому монастиреви у Київі, подає деякі подробиці з житя сего цілком не визначного чоловіка.

Д. Н. С. подає витяги з Записок полтавского маршала С. М. Кочубея (1778—1835) і замітку. Сей визначний заступник задніпряньскої аристократиї був про него великим украйнофобом і свої погляди висловив в написаній для князя Н. Г. Репнина „Записці о прошлих і настоящих судьбах Малороссиї.“ Між иньшою висловляє він орігінальну гадку: причиною ліни малоросиян, їх нужди і темноти — сьвященники, що запиваючись безустанно з мужиками, деруть їх неімовірно за всьо і так за вінчанє беруть по 100 рублїв і більше.

Д. В. Мякотин подав два гетьманських універсали з XVIII в. в справі забезпеки від голоду, а д. Ковалевский — зменьшеня пянства.

Проф. І. Лучицкий (Къ исторіи торговли въ Малороссіи) подав просьбу купців полтавских до князя Потемкина, якої оригінал находить ся в московскім архиві. Просьба ся писана з поводу отвореня Херсоньскої торгової пристани. Сам факт мав велику вагу для торговлї україньскої, бо з отворенєм нової торгової дороги — визволилась торговля україньска від монополю північної Німеччини, власно Гданьска. — З другої однак сторони купці україньскі не мали доволї способів, щоб покористуватись тою дорогою, не було нї кораблїв мореплавних, нї матрозів. Се й було причиною написаної полтавскими купцями просьби до кн. Потемкина, сей попер просьбу, але на жаль не знати, яка судьба постигла єї.

Д. П. (Къ исторіи обителей П. Величковскаго) подав цікавий документ про зносини Січи з Драгомирнянським монастирем.

Д. Лазаревський (Изъ отношеній Печерской Лавры къ Кіевской митрополіи въ XVIII в.) подав секретний лист київского митрополита Варлаама Ясінского до гетьмана Скоропадского, писаний 1728 р. 13 лютого. Він цікаве кидає сьвітло на тогдїшні відносини Лаври до митрополиї; — бачимо з него ривалїзацию тих двох духових огнищь на Руси: архимандрит Лаври Копа старає ся в Москві Гамалїєвский монастир висвободити з під інґеренциї митрополита а піддати єго Лаврі.

Д. Миколайчик (Цѣны на сукна, матеріи, сафьянъ, жемчугъ и пр. въ городѣ Стародубѣ въ началѣ XVIII в.) подав виписку з актів маґістрата стародубского, цікаву не лиш тим, що ми дізнаємо ся про ціну деяких товарів, але він і містить у собі деякі характерні назви.

Д. Є.Ківлицький подав цікаву замітку про танцюристих українців та українок, посланих за жаданєм імператриці Анни до Петербургу

для участи в „весїлї в Ледянім домі“, що гарно ілюструє культурне житє XVIII в.

Д. В. Щербина подав універсал Хмельницкого (на жаль — в перекладї) в справі шляхетских маєтностей, а О. Левицький — протестацию на Павла Тетерю, з якої довідуємось, що перед Хмельничиною був він реєнтом гродскої канцеляриї в Володимері.

Д. Лазаревский подав цїкаву змістом сторінку (справа йде про мотиви повстання Бруховецкого) з лїтописи Грабянки, пропущену в друкованім виданню, а разом підносить непевність авторства єго.

Нарештї годить ся занотувати тут некрольог І. Ролле (лютий).

Р. З.[1])

Переходячи до огляду історично-лїтературної части К. Старини, почну з розслїдів устної словесности; на першім місци покласти належить статтї професора Н. Ѳ. Сумцова про думу за Олексїя Поповича і про пісні і казки о живім мерци, але про них буде мова в відділї бібліоґрафічнім. З пісень народних поміщених і обговорених в Києв. Стар. згадаю про отсї: В. Н. Ястребов подав 8 колядок з єлисаветградского і александрийского уїздів херсоньскої ґубернії, до того 3 щедрівки і одну пісню посївальну (лютий); А. Малинка 2 вірші колядників зі зьвіздою на Різдво Христове з міста Носівки ніжиньского уїзда і одну леґенду про Спасителя і св. Петра, записану в Мринї сього-ж уїзда (ibid): Св. Петро випросив у Спасителя, щоби жінки мали власть над чоловіками. Прийшла ніч — впросились они обидва до якогось ґазди. Прийшла жінка домів і тяжко побила двічи св. Петра. Побитий заявив св. Петро Спасителю, що оно таки розумнїйше, як мужчини мають верх над жінками; леґенда заправлена народним українським юмором (пор. збірник Ястребова). В додаток до збірки колядок Ястребова дає В. Штепенко дві колядки, дуже давнього, здаєсь походженя, як судити по персонїфікованю і обожаню природи (вересень). 9 колискових, 5 дїточих, 36 весїльних з ріжних місць херсоньского краю подав В. Ястребов (март). В. Храневич записав знова від лїрника з міста Шепетовки заславского уїзда жартовливу народню пісню про женитьбу щогла з синицею, невірною пташкою, що вже в 2 тижнї по весїлю кинула свого мужа (липень). Пісня про весїлє щогла з синицею має цїхи епосу зьвіриного і була відай широко розповсюжена по україньско-руських землях, скоро один вариянт удалось і менї читати в збірцї у одного міщанина яворівського в Галичинї.

[1]) Сей огляд історичної частини Київської Старини був першою і на жаль — останньою участию одного з молодших співробітників „Записок“, Романа Заремби, слухача філософії IV року; перед кількома днями ми єго поховали († 1 (13) черв.); був то пильний і здібний студент, солїдний і честний характер; пером єму земля!

Пісні записані від лїрника Евдокима Микитовича Мокровоза (всїх 12) подав А. Малинка (вересень). Є то самі пісні набожні, з виїмкою останньої, що відносить ся до суспільного побуту наших селян (пісн „про панщину“). Варіянти сих пісень мож почути також у галицких лїрників.

Кінчаючи отсим справу про народні пісні, поміщені в Київскій Старині годить ся ще згадати про погляди новійші на ґенезу пісні „Грицю, Грицю до роботи!“ Она не є народним твором, а штучним та перейшла тільки в народ; — творцем єї Г. Квітка-Основяненко. Сю думку висказав в-перве Г. П. Данилевський (див. стат. В. Науменка в Київ. Стар. 1893, VIII, стор. 163). П. Вс. С. подає в потверджене здогаду п. Данилевського стих Гр. Квітки з автоґрафу, але авторство Квітки бачить лише в другій части пісні (від слів: „Пішов Гриць, зажурив ся...“ якої нема нїде в збірниках народних пісень і в якій пробиваєсь гумор Основяненка (лютий).

Попри пісні народні знаходимо в Київ. Стар. балляди, казки і леґенди. І так О. Кудриньский поміщає (март) балляду, записану Жемчужниковим в селї Яблуновцї про бідного Кирика, що викопав скарб. Лакомий піп за порадою жінки, перебравшись за чортяку і налякавши сим підступом Кирика, відобрав у нього сей знайдений скарб. Та Кирик прокляв грабежника, щоби він до смерти носив сей убір, який на йому був тодї, як гроші у нього відбирав. Шкіра і роги приросли попови до тїла і ледви Кирикови удалось за просьбами попа, висвободити його з такої халепи, під умовою звороту забраного скарбу. Кудриньский звіщає, що насьміливі оповідавя проти лихих „попів і дяків“ розширені по україньских землях далеко і широко, тільки записано їх досї не багато; їх пізнане принесло-б побіч етноґрафічного інтересу ще сю користь, що нам стала-би ясною неодна дійстна причина ширяня і живучости южно-руського (релїґійного) сектярства.

А. Малинка подав казку про відьми, що нагадує дуже зміст Гоголевого „Вія“. Казка записана від одної старої в Черкасах (март). Сюди-ж належить переказ, записаний В. Ястребовим про те, як баба замирала (в Гладоссах єлисаветград. уїзда) і що она на тім сьвітї бачила (груден), вкінци переказ про парубка вовкулаку, записаний в М. Верківцї, ніжиньского уїзда, що заворожений дївчиною скитав ся сїм лїт з вовками (червень). Часами буває й таке, що хтось до смерти остане вовкулакою. Про таку подїю розповідаєсь в переказї, поданім п. Ів. Біньковским, а записанім в Нагорянах каменецького уїзда подільскої ґубернії (грудень). Сев. Линденберг подав замови знахарок, записані в м. Шполї, на хороби зубів, укушене змії і недуги очий. Є се

дивна мішанина понять і слів з письма сьвятого і буденньої мови (грудень).

На границї устної й книжної словесности, стоїть тема статтї проф. Н. Ѳ. Сумцова про леґенду „о благочестивомъ живописцѣ“ (жовтень). Навівши сучасні (записані Івановим в Этнограф. Обозр. 1892 і Драгомановим в Малор. предан. и разсказ.) і старші малоруські версиї (в Галятовського „Небі новім“) про маляря, що на ньому чорт мстив ся за збез'ображуванє його особи на образах і поневірку тих-же образів, приводить схожі версиї нїмецкі (Hagen, Gesammtabenteuer, III стор. 474—476) і французські (Шепелевичъ, Очеркъ изъ истор. среднев. литер. 24—25) та судить, що леґенда про маляря витворилась в монастирських кругах в глухі середні віки. В Україну принесла її відай схолястична лїтература. Признати належить, що сей здогад пр. Сумцова має дуже богато імовірности за собою, більше нїж його здогади, висказані при обговорі думи про Алексїя Поповича.

Споріднені з леґендами апокрифічні „сказанїя“ найшли собі знавця в особі дра Ів. Франка (Мирона). Він помістив в т. XLVII стор. 425—444 статтю: „Къ исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній“, в якій по вступних замітках за працї дотеперішні про апокріфи знаходимо просторий спис апокріфів (всїх числом 68) з рукописного збірника о. Яремецкого, зладжено частю в буковиньскім монастири в Путнї, частю в сусїдних селах між р. 1743—1752. Текст пяти апокрифів подає автор статтї.

З старинної писаної словесности згадаю далї про малоруські інтермедиї в польскій драмі: „Comunia duchowna ss. Borysa y Hleba na akt dana przez młodz Collegium Polockiego Societatis Jesu. Вже Тихонравов (Отчетъ о 19 присужденіи ст. 100) сказав про інтермедиї польскі, що в них переховують ся дорогоцїнні материяли до історії народнього побуту і ті, що інтересують ся розборами народньої культури, могуть лише бажати, щоби сї цїкаві образи народньої минувшини зібрано і випечатано. П. М. Марковський лишень подає висше згадані інтермедиї, найдені в польскім учебнику реторики кінця XVII в. Драму представляно 1693 р. В інтермедиях виступають: хлоп, гарбар, що говорять по руськи, два ученики, що говорять по польски і відносять ся до попередних з презирством і грубостю, 2 „драгуни“ (говорять по руски), жид (говорить ломаною русчиною з примішкою слів польских), козак і диявол (говорять по польски). Язик інтермедий — білоруський, тільки без „дзеканя“, що в білоруськім диялектї появляєся вже в XVI в. і без „аканя“, якого слїди стрічають ся вже в XIV в. Часто **и** = ѣ — характеристична поява фонетична малорусчини; з сього приймити можна, що автором драми і інтермедий був який-то Українець,

що учив ся в колеґії єзуїтів в Полоцку. На жаль інтермедия видрукована з переміною транскрипциї і значним числом пропусків.

Про другий памятник — промову Ивана Мелешка — подав статтю проф. Н. Ѳ. Сумцов в кн. за май — Рѣчь Ивана Мелешка, какъ литературный памятникъ (стор. 195-213). „Рѣчь Ивана Мелешка, каштеляна смоленскаго, произнесенная имъ на варшавскомъ сеймѣ 1589 года въ присутствіи короля Сигизмунда III", що попала мовби документ історичний в 2 том „Актовъ Юж. и Запад. Россіи" (під Nr. 158) і що послужила М. Костомарову для характеристики південноруської громади кінця XVI в. уважає проф Сумцов чисто-лїтературним памятником — полїтичним памфлетом і побутовою сатирою кінця XVI в. з видуманим іменем Мелешка, або історично-полїтичним апокріфом, приписаним смоленьскому каштеляну Мелешцї. „Само імя Мелешко — каже проф. Сумцов — і нинї часто стрічає ся в фамілїйних іменах і уличних призвищах в значеню пустомельства". Привівши відтак в доказ свого здогаду арґументи історичні, лїтературні і язикові, порівнавши моменти піднесені в речі Мелешка з моментами, які знаходимо в піснях побутових XVI віку та в письмах Ів Вишеньского, проф. Сумцов гадає, що реч Мелешка по свому змісту і язику повинна заняти місце в істориї українсько руської лїтерарури XVI в.

Тепер переходжу до тих численних статій в Київ Старинї, що містять в собі чимало вістий біоґрафічних про наших письменників, причинків до нашої письменної найновійшої лїтератури, нашого шкільництва і штуки друкарської на Руси.

Важним причинком до поясненя ґенези „Москаля Чарівника" Ів. Котляревського, є поданий Ястребовим новий вариянт казки про невірну жену, записаний Янковским в с. Арнатівцї коло Єлисаветгр. херсоньскої ґубернії. Дурний Іван, що при всій своїй глупотї умів мудрих людий хитро обманювати, стає раз на своїй вандрівцї мимовольним сьвідком любощів ґаздинї з попом під неприсутність єї чоловіка. Вертає чоловік з дороги — піп ховаєсь в коморі в кадь; чоловік і дурний Іван поживились стравами призначеними для попа; місце їх сховку вказувала чудна „шкіра-ворожка" — ся шкіра навела їх і на криївку попа в коморі; жінка мусить на приказ мужа лляти кипяток в кадь — піп вискакує опарений а мужик сїче його батогами (квітень). Подібну казку зі зміною осіб (замість попа: пан, економ і писар) і способу ворожбитства (замість „шкіри" — крук-ворожбит) подає К. Боцяновский з Луки волиньскої житомірского уїзда (жовтень). — П. Вл. Перетц наводить в кн. за март казку грузиньску, якої зміст однак має мало схожости з темою „Москаля Чарівника." Пригадуємо читачеви, що сю справу ґенези „Москаля-Чарівника" викликала гадка проф. Дашкевича,

що добачає у Котляревського запозичене теми з французкого жарту: „Le soldat magicien“, а рівночасно нотуємо думки проф. Грушевського, що хоч не збиває цїлком здогаду пр. Дашкевича, то все таки видить головне жерело для Котляревського в „Простаку“ Гоголя (Гл. Записки наук. тов. ім. Шевч. т. IV ст. 188.)

Т. Шевченкови присвятила Київск. Стар. в р. 1894 майже цїлу книжку за місяць лютий. Стрічаємо в нїй статтю Н. Біляшевского: „Разсказы крестьянъ с. Пекарей о. Т. Г. Шевченкѣ, де автор приводить розскази селян про доброту Тараса до простого народа (як він прим. за дрібні прислуги платив по карбованцеви селянам), — про його пошану до народньої ноші (в Прохорівцї радив бабам поскидати чорні хустки і запаски а носити білі намітки та плахти) — Ш. записував собі на весїллях народні піснї та робив собі рисунки типів. — Народ глядить на Шевченка-чоловіка; Шевченко-поет і маляр-артист цїлком не займає народа. І не дурно то писав Максимович до Ш-а (6/X 1859 р.): „А на правій сторонї Днїпра ви стали лицем мітичним, о якім ходять вже баснї і леґенди, на рівнї з переказами давних часів“. Шевченко по сьвітогляду народньому був „великий лицар“ з надприродними ознаками, як у героїв в народних казках; він був навіть якимсь „характерником“ і мав силу перемінюватись: „оце він такий був лицем, зараз через час міста, він і перемінив ся.“ Ш-о „мудрицей був великий“, „був великий начальник“, „він в Каневі в казначействі брав гроший, скільки хтів.“ До молодости Ш-а навязують також чимало переказів; був незвичайно талановитий: „він пас гуси а панькі дїти учились в школї, а Тарас підійшов під вікно, да так і научив ся; дотепний був: він то мав порадити селянинови, що рубав дерево над кручею, щоби привязав дерево до коня: „так він такі штуки скрізь превозносив.“

Ш-о був борець за волю: їздив по сьвіту і отбирав у панів „разні листи“; по його смерти „труна“, в якій він мав лежати, показалась повною „різних списів-бумаг“, його ж самого не було. Селяни з Пекарів кажуть також, що в могилї закопано ножі. Народ вказує також ріжні місця, де ніби то Ш-о має бути похоронений.

З статтї О. Левицького: „Археологическія экскурсіи Т. Гр. Шевченка въ 1845—1846 гг. довідуємось, що Ш-о був членом-сотрудником київскої археоґрафічної комісиї, хоч дуже короткий час. Знаний на Українї не лише даровитим поетом, але й малярем (1844 р. появив ся перший випуск розпочатого ним видавництва: „Живописна Украина“, де були види храмів, кріпостий, курганів і иньших замітних памятників старини) став Ш-о в падолистї 1845 р. трудитись в Полтавській ґубернії по порученю Д. Г. Бибикова над вислїдженем місць курганів і їх якостю, розвалин і урочищ, замітних по істо-

ричним подіям; збирав народні перекази, казки і леґенди; допитувавсь за рукописними ділами, актами, літописями по історії України для з'ужиткованя і напечатаня їх в Київі. — В р. 1846 виправляють Ш-а в ріжні міста подільскої і волиньскої ґубернїй з таким самим порученем як і в р. 1845. Специяльне-ж поручене дістав він: поїхати в Почаївську Лавру і там змалювати: загальний зверхний вид Лаври, внутре храма і вид на около з тераси. Тільки Ш-о, звичайно поет, не міг довго оставати в невольно-казьонній службі: — він не зміг уживати свого талану „по указам". За те, що виїзжав ся без призволу з Київа і не займав ся порученями комісиї, звільнено його дня 1 марта 1847 р. з обовязків члена сотрудника комісиї і віднято йому побирану пенсию по 12·50 руб в місяць (иньше об'ясненє див. в студиї Кониського в т. V Записок).

Про рисунки, виконані Ш-ом з порученя археоґр. комісиї, подає близші вісти Н. Шугуров. Чотири акварелї представляють види почаївської Лаври: дві — зверхний вид, одна внутре церкви, одна — вид з тераси. Крім того є ще кілька іллюстраций тушом.

В сім самім томі опублїковано 3 письма Т. Ш-а: в першім з них просить він з Орської кріпости (16/VII 1847) прислати йому види Київа, що він нарисовав. Про цїлу коллєкцию рисунків Т. Ш-а згадує А. Русов. Коллєкция ся находить ся в Харкові і містить в собі 281 чисел окремих рисунків, шкіців і т. д. олівцем і тушом на різноцьвітних паперах.

Вісти про літературні праці Ш-а знаходимо в письмі Ш-а до І. Є. Бецького (що видав в Харкові 1843 р. „Молодика"). Ш-о згадує в нїм про роботу свою над двома драмами: „Невіста" (перерібка з траґедиї „Никита Гайдай") та „Слїпая Красавиця". Письмо має дату 8/XII 1841 р.

Н. І. Стороженко подає звістку про стих „Сьвячена вода" панни А. І. Псьол, що його Ш-о помістив в передмові (доси непечатаній) до II части „Кобзаря", яка мала появитись 1847 р. В сїй передмові, загріваючи земляків до писаня на рідній мові, оповіщує, що стих „Сьв. вода" „написаний панночкою, та ще й хорошою, тільки ще молодою та боязливою." Є тут також згадка про се, що кн. В. Н. Репніна незадовго до смерти своєї говорила, що стих „До сестри" („Не питай ти моїх пісень"...) належить панні Псьол, а не Ш-у.

В. Щербина помістив (липень, ст. 115—122) два довші стихотвори одного з перших, та мало знаного поета україньского, Є. П. Рудаковського: байку і казку віршом, найдені в паперах М. А. Максимовича. Байка: „Бондар на верх дзвіниції" датована днем 12 червня 1841 р.; казка: „Жнива на гроші або Заворожений клад (скарб)" — 26 червня 1841 р. В згаданім збірнику находить ся ще крім сих двох

7 иньших творів, поміщених в Київ. Стар. 1893 кн. 5—7. Стих: „Об Наталції-Полтавції мої думки“, датований 1825 р. доказує, що Рудиковського належить причислити до найраньших заступників україньского письменьства. — Його мова досить чиста з виїмкою деяких архаізмів, вірш гладкий, сюжети займав а переведене добре.

Два незвісні досї стихотвори иньшого нашого поета К. Думитрашка, автора „Жабомишодраківки“ подає М. Комаров. Поезиї ті жартовливого змісту: „Юда на Великдень або Агликанції у чорта в гостях“ 1854 р. і „Щигол“ (червень).

З переписки між А. А. Краєвським, редактором „Отечественныхъ Записокъ“ а Квіткою маємо (май ст. 350 - 353) два письма Краєвського до першого україньского повістяря. Дуже цікаві письма Квітки до Краєвського напечатано в двох послїдних книжках Київ. Стар. за р. 1893. Краєвський в письмі своїм до Квітки, датованім дня 30 жовтня 1842 р. жалуєсь, що україньскі писателї пишуть лише на малоруськім язиції для тих кляс народа, що вправдї говорять тим язиком, але творів україньских писателїв не розуміють. Чому-б Харківцям не писати по великоруськи для великоруської публїки! — Нас не дивують думки Краєвського про у.-руський язик і лїтературу, наколи возьмем на увагу голоси тодїшних критиків і письменників российських (прим. Виссаріона Бєлиньского) про перших у.-руських писателїв.

Кілька звісток з житя семейного Оп. В. Марковича, подав Чалий в кн. за червень. Є там мова про його відносини до жінки Марії („Марко Вовчок“), про його горюванє і житє від сього часу, як жінка, кинувши мужа, виїхала до Парижа.

В кінци знаходимо в Київскій Старинї спомини про людий, що біля заслуг для нашого письменьства мають заслуги за-для нашої суспільности: маю тут на думції Григория Савича Сковороду і ученого Омеляна Огоновского. З нагоди ювилею столїтнього Григ. Сав. Сковороди в Харкові 1894 р. поміщено в кн. за грудень три промови, виголошені на торжестві. Проф. О. А. Зелепогорський величає Сковороду-фільософа, що ловив птицю істину, зве його фільософом-оптимістом, що не попадав в розчарованє за даремними ловами істини, згадує за його науку про вічність Божого розуму, вічність сьвіта, про його боротьбу з забобонами і атеїзмом. — Проф. А. С. Лебедев характеризує Сковороду-богослова, що був глубоко переконаний про се, „що дише всюди оживляючий всїх Дух Господень“; що признавав людському розумови широке право участи в справах віри, поясненя релїгійних питань і сьв. письма. — Проф. Д. І. Багалїй в річи своїй про науку, житє і значінє Сковороди розбирає фільософічний сьвітогляд Сковороди в справах віри, моралї (його теория щастя), виховання (перша річ вислїдити природні

склонности індівідуума і взяти їх за основу до умислового, фізичного і естетичного його образованя), підносить його самосьвідомість в справах і змаганях житєвих, його самовиреченнє і перехоже житє. Зібравши в одно змаганя Сковороди побачимо, що головними складовими частями їх були: змаганє до морального відродженя одиниці; безперестанне шуканє правди; ширенє принципу широкої релїґійної толєранциї, боротьба з забобонами; демократизм, що вививсь в його бажаню, дати просьвіту й низшим клясам суспільности; повна згода між словом а дїлом.

Про значінє невіджалованого галицького ученого, професора руської мови і лїтератури у Львівськім унїверситетї і щирого громадянина-патріота Омеляна Огоновского, згадав теплим словом в некрольоґу В. Н—ко (грудень). Подано було також коротенький некрольоґ В. Александрова (лютий).

Привівши всї ті статтї, в яких находимо вісти про наших письменників та їх твори, остає менї ще згадати про статтї, в яких находимо вісти про науку в наших школах.

В першій лінії належить сюди дуже цїкава замітка Ѳ. Кудриньского про „Риторику двадцятыхъ годовъ въ Волынской семинаріи“ (грудень). Підручник реторики — се один великий збірник всїх енцикльопедичних відомостий лїтературно-стилїстичних, біо- і бібліоґрафічних від Орфея аж до Ломоносова; один великий збірник пильних компиляций з найріжнороднїйших діл, зроблений без годячої розваги. Цїкаву находимо там характеристику наших народних пісень. Автор реторики видить в геройських руських повістях „дивну мішанину правдивого і ложного, благородного і низького, сьмішного і карикатурного. Зложені они людьми необразованими. Плян майже всїх дуже невдачний: нема там нї звязи подій, нї страстий, нї характерів, склад сухий, оповіданя розтягнені і наповнені часто повтаряннями одного і того-же. Словом грубий смак і невіжа — отсе характеристика сих повістий“.

Одначе автор не відмовляє їм „деяких хороших порівнань, вдатних видумок і щасливих виражень“. Цїкаво, що ся думка висказана саме тодї, як збиранє народних пісень в Росиї ставало чим раз живійше і як студиї етноґрафічні находили собі чим раз більше прозелитів. Певні вісти про се маємо в статтї про унїверситет київський в 30 роках, де студенти під проводом Максимовича вибирали собі часом теми до домашних робіт етноґрафічні, а відтак вістцї до біоґрафії О. О. Котляревського, слависта і професора київського унїверситету (помер 29 вересня 1881 р.), в якій находимо його школярську тему: „Древняя Малороссія въ ея пѣсняхъ“ написану гарним стильом, тепло і досить уміло зложену (квітень). Подібну письменну школярську вправу М. В. Гоголя про поселеня Славян подає В. Науменко (січень).

Тут належать згадати також про замітку (серпень) д. Титова про інструкцію київскій академії з р. 1763, видану в київских епархіяльних відомостях р. 1893.

До історії наших печатень в давнині є всього одна замітка Ів. Каманина: „Къ исторіи Кіево-печерской лаврской типографіи“ (май). Каманин, згадавши, що лаврські виданя печатані в початках 17 в. стрятиньскими і острожськими черенками, догадуєсь, що кн. Януш Острожський, ставши католиком, не міг стерпіти, щоби в його добрах печатались православні книжки, і певно тоді лаврська друкарня набула письмена острожські.

Київская Старина призначує що-року чимало місце етнографічним статтям. Наведу цікавійші з них, В. Щербина (серпень) в замітці: „Къ исторіи малорусскихъ фамильнихъ прозваній“ доповняє статтю Н. Ѳ. Сумцова: „Малорусскія фамильныя прозванія“ (Кіевс. Стар. 1885, кн. 2) кількома увагами про фамілійні клички XVIII в., що своїм повстанєм ріжнять ся від тих, про які писав Сумцов. Д. Щербина говорить про імена козаків і міщан-переселенців з лівого берега Дніпра на правий, переіменованих звичайно по місцям їх нового осідку або походженя; про імена шляхтичів, що оселились на Україні під кінець XVIII в. і про імена вихрестів-жидів. Шляхтичі діставали нераз від народа клички згірдні по хибам фізичним або імена виведені від назви батьків (Ковтун, Безносченко; Марченко, Захаренко(в)). Жиди-вихрести приймали звичайно імена паньскі на — ський (характеристично!), як: Крижановські, Добровольскі, Цибульскі.

Д. А. Синицький (вересень) згадує про звичай похорону на санях в Балтськім уїзді Подольскої губернії і уважає його дуже спорадичним. Я замічу, що сей звичай істнує ще доси в Галичині декуди на долах і в горах бескидських.

В. М. подає одну картину сільского сватаня, в якій танці в домі весільнім визначують ся ніяковими рухами, а пісні вже надто свобідні. Взагалі однак є се гарна картина весільного сьвята з деякими церемоніями (грудень).

На останку огляду годить ся ще згадати про кілька статтій, що відносять ся до образів з малоруської історії і побуту. П. Н. Шугуров в статті: „Андріолли и Матейко, какъ авторы рисунковъ и картинъ изъ малорусскаго быта“ характеризує добре Андріоллього і Матейка. М. Ельвіро Андріоллї — Італїянець з матери Польки. В його іллюстраціях до „повісти української“ А. Мальчевського „Марія“ з'ображене житє-бутє давньої України, тільки-ж головне місце не відведено там властивій людности України і в іллюстраціях нема вірности в з'ображеню типів і побутових умов. Ян Альойзий

Матейко — маляр-патріот аж до тенденцийности, старавсь з'образити минувшість Поляків в найпринаднїйших для них красках і тому вибирав лише найсьвітлїйші події з їх минувшости. До історії України відносять ся отсї його образи: 1) Hołd Bohdana Chmielnickiego przed Janem Kazimierzem pod Zbarażem — акварeля виконана 1859 р. 2) Hetman Zaporoża Eustachy Daszkiewicz, образ виставлений в Кракові 1874 р. 3) Bohdan Chmielnicki, рисунок з 1875 р. 4) Wieszczba ukraińskiego lirnika, картина, списана олїйними красками 1875 р. 5) Wernyhora, prorok ukraiński, картина олїйними красками, виставлена у Львові 1884 р. В його картинах нема вірности в з'ображеню україньского побуту, бо на Україні він ніколи не був. Але-ж в його образах по україньскій історії не слїдно анї антипатиї анї посьміху в відношеню до Українців ним з'ображуваних: і Богд. Хмельницький і Дашкевич і Вернигора вийшли з під кисти героями, в них втілена красота, міць фізична і духова (січень).

Н. Ш. в рефератї: „Картины изъ малорусскаго быта на кіевскихъ выставкахъ" (март) росказує про образи, по-найбільше пейсажі з малоруського побуту, що находились на виставах „Київского товариства артистичних вистав", перетвореного в р. 1894 з давнїйшого Київского товариства заохоти до штук, основаного 15 падолиста 1890 р., — та Товариства мандрівних вистав.

В. Горленко подав (жовтень) кілька вістий про Боровиковського славного маляря руського; його церковні роботи в с. Тишанцї Острогожського уїзда, звідки Боров. був родом, мають бути дуже красні.

Годить ся замітити, що й белетристика К. Ст. (сего року займає вона чимало місця) дає нераз цікаві етноґрафічні і історично-побутові вказівки — таке ширше оповіданє Познанского „Попок" з побуту донских українців, етноґрафічне оповіданя" Ф. Кудринского — „Утопленница"; д. Добровольский подав історичне оповіданє з запорозского побуту (Ярема), а оповіданє Ракитина „Академическій комисер" подає деякі цікаві згадки з житя київських шкіл середини сего віку.

Нарештї треба згадати про бібліоґрафічний відділ К. Старини — він доволї значний обсягом (містить окрім часописів яких книжок з 80) і ріжнородний змістом, але на жаль має якийсь припадковий характер.

О. М.

(Далї буде).

Перед виходом сього тому „Записок“ наспіла звістка про нову втрату, яку понесла русько-українська наука в особі

Михайла Драгоманова.

Уроджений р. 1841 в Гадячі, 1859 р. вступив він до історично-фільольоґічного виділу Київського унїверситету, а по скінченю ґабілїтувавсь р. 1864 доцентом всесьвітної історииї тогож унїверситету, де викладав до р. 1875. Від р. 1889 займав катедру всесьвітної історииї в вищій школї в Софії. Здорове вже від кількох років було підкопане тяжкою хоробою (аневризм аорти), від якої він і вмер 20 н. ст. червня в Софії. Передчасна смерть єго задала болячу утрату особливо для русько-української етноґрафії, в якій покійник зайняв одно з найперших місць своїми працями і окрив своє імя довговічною славою.

БІБЛЇОҐРАФІЯ.

Тебеньковъ М. М. Происхожденіе Руси, опытъ введенія къ исторіи Русскаго народа, ч. І. Древне Россы, Тифлисъ, 1894, стор. 196+2.

Книжка ся, скілько знаю, не звернула на себе уваги: незнане імя автора і глухий що до наукового розвою кут, де вийшла книжка (з якого її й добути не легко буває), були тому причиною. Та треба признати, що заслугує вона більшої уваги, і перша половина її — огляд і критика справи про початок Руси, хоч не визначають ся оріґінальностию, можуть на початок доволї добре з сею справою познаємити.

Висловивши на початку жаль, що справа початку Руси тепер мало цікавить учених, автор, як кажу починає з огляду історії справи, ширше застановляєть ся над норманською теориєю (яку хоче називати германською), подає її головні арґументи і відповіди на їх антинорманистів (ст. 20—44), головну увагу звернувши на арґументи історичні і дуже коротко перейшовши фільольоґічні, хоч вони для тієї теориї дуже важні. З теорій антинорманських коротко застановляєть ся він над балтийсько-славянською і литовською і згадавши про різні етимольоґічні виводи руського імени (с. 44—66), застановляєть ся знову над виводами — як він зве — скептиків, себ то групи учених, що скептично приймають лїтописну традицию (в історіоґрафії імя скептиків прикладаєть ся звичайно, як термин, до гіперскептицизму школи Каченовського з 1-ої полов. сего віку). Тут подає він арґументи про істнованє руського ймення на нашій териториї раніш лїтописної дати з короткою їх критичною оцінкою (зауважимо тут, що автор встоює за руські хеландні 773 р., а житиа Георгія Амастридського і Стефана Сурожського помилкою поставив віком пізнїйше); потім

переходить до аналїза початкового зводу лїтописного, робить се одначе побіжно; головна мета єго — довести, що в справі початку Руси автор звода міг дуже мало користати з публичних жерел писаних. Далї спинившись на виводї руського імени від Роксолан у Іловайського, автор виступає взагалї супроти погляда, що імя Руси належало з початку одному народу, що передав єго иньшим, підбивши їх під себе: на думку автора (с. 126 і далї), імя Руси з початку належало всїм народам, які вилїчує лїтописець в своїм трактатї етноґрафичнім; в сю катеґорию не вніс він одначе з народів русько-славяньских — Хорватів Дулїбів, Улучів, Тиверців, Кривичів, Радимичів і Вятичів, перших чотирох тому мабуть, на думку автора, що вони втратили звязок з иньшою Русию (Дулїби?), три ж останнїх — тому, що вони належали до иньших культів: Кривичи до литовского культа Криве (догадка давня, прийнята ще не що недавно Гедеоновим), Радимичи і Вятичи — Радегаста і Святовита. Відповідно тому і Русь мала значінє релїґійне і стоїть в звязку з русалїями, культом води — роси, що стояв в звязку хлїборобским побутом; автор нагадує антитезу Руси і Християн в умові 911 р., згадку Гербертрейни про вивод слова Русь з корня арамейського Resissaia або Ressaia — кропити[1]).

Сї останні догадки автора, звичайно, особливої цїни мати не можуть. Але перша частина — огляд справи про начаток Руси для читача, що не має часу забератись сам до головнїйших праць сеї справи, як кажу, може дати користні відомости.

М. Грушевський.

Паматники древне-руской церковно-учительной литературы, вип. І., содержащій поученія Луки Жидяты, м. Илларіона, Өеодосія Вел. и Кирила Туровск. изд. журнала Странникъ, под ред. проф. А. И. Пономарева, Спб., 1894, стор. V + 198.

Зазначуючи недавно головні потреби українсько-руської археоґрафії, між ними поставив я зібраннє памяток давнього (до пол. XIV в.) нашого письменства — розкидані по десятках видань; часто видруковані в додатках до ріжних праць історичних або теолоґічних, часом — в часописях давнїх, лише з превеликим клопотам в великих бібліотеках можуть вони до купи зібратись. А таке збираннє тим часом доконче потрібне при студийованню історії і історії лїтератури давньої Руси.

---

[1]) Мусимо, на жаль, занотувати охоту автора до нещасливих екскурсів в сфери фільольоґії, напр. такий вивод слова брань — боронити ся — оточати себе бором (с. 121).

Зазначену потребу відчула редакция церковної часописи російської „Странник“ (виходить в Петербурзї), і наслїдком сього була думка видавати „Памятники“: перша книжка їх тепер перед нами. Ба, помагає вона в сїй потребі не багато.

Почати з того, що редакция не схотїла видавати всю давну лїтературу духовного й морального змісту (того-б властиве й треба, бо памятки історичні й правні істнують в більш приступних виданнях), а виділити з неї віддїл церковної науки.

Однак границї сеї катеґориї зазначені дуже невиразно. „В нього війдуть як властиво давні руські церковні слова і казання наших найзнаменитших церковних пастирів та учителїв (границею давнього периоду редакция кладе кінець XVII в.) та і церковно-паренетичні утвори, однородні з ними що до форми, змісту і напряму, хоч би анонїмні, перекладені або такі, що не призначались просто для церковного ужитку (напр. багато церковно паренетичних статий і розправ в ріжних давнїх руських збірниках), але запевно мали й мають більш меньш важне значінне з погляду церковного, релїґійної осьвіти і морального виховання“. Ба під сю характеристику підійде все наше давне письменство ще й не тільки оріґінальне, але й перекладане, бо ж оріґінальне майже все може уважатись однородним що до змісту з перекладами византийськими й перенесеними до нас утворами південно словянськими. А як не друковати всього — то зостаєть ся цїлковита довільність в виборі того, що має війти в сей збірник і що не має. Переглядаючи зміст першого випуска, ми бачимо, що з писань Θеодосия і Кирила увійшли тільки казаня ex cathedra; не увійшли паренетичні посланія Θеодосия, аскетична наука Кирила і т. и. Далї, писання, признані що до авторства за неневні, не заведені сюди (правда про одно сказано, що буде в одному з дальших випусків), так що з писань Θеодосия війшло тільки пять слів до братиї, а з слів Кирила вісім автентичних, до яких видавець додав два непевних (на пятидесятницю й про вчащаннє до церк и), мотивуючи тим, що як вони писані й не Кирилом, та можуть бути прикладом відмінного від єго слів напряму в приповідї. Я думаю, що й взагалї б можна писання непевні, авторів яких не можна вислїдити, видавати при певних утворах їх традицийних авторів (як то робить ся напр. з класичними авторами), тільки тодї треба не обмежуватись на деяких, а всї такі писання замістити, зазначивши їх непевність.

Окрім неясного плана видання що до вибору писань, редакция, здаєть ся, не здала собі справи, якому читачу і яким вимогам має се видавництво відповідати. З одного боку ми бачимо змагання до задовольнення наукових потреб — окрім порівнення попередних видань взяті в основу рукописні тексти, (так з Іларіоном, Θеодосием, Ки-

рилом) часом неужиті ще, так що збірник має дати поправнїйшу рецензию текста, але разом з тим видавництво оглядаєть ся й на иньшу авдиторию: в передмові сказано, що памятки видаватимуть ся або в оріґіналї, „або в перекладї, як давня руська мова утруднює зрозуміннє для сучасних читачів". В сему збірнику видрукована в перекладї коротка версия слова про кривого й слїпого, але в нотатках, і на дальше обіцяно виданнє ширшої версиї — може в оріґіналї. Потреби тієї-ж авдиториї — „потреби школи і руської осьвіти взагалї" мабуть мала редакция на увазї, коли постановила дати при кождому авторі вступну розправу. Але й тут не могла вона не оглянутись на иньший бік, і незадовольнившись популярними компіляциями, заходилась коло самостійних розправ, взявши до того „деяких з відомих у нас знавців давньої руської церковної лїтератури". Та зібрати серию наукових розправ — се справа не так легка, то-ж редакция тим утруднила свою роботу (з того мабуть вийшов припадковий вибір авторів для першого випуска, що й ідуть не в порядку хронолоґічнім), занадто побільшила обсяг видання (вступні розправи з нотатками займають трохи не половину книжки) і небагато побільшила наукову важність видання.

Перша розправа — про Луку Жидяту може бути типовим прикладом змагань — а на жаль такі статтї трапляють ся не дуже рідко — сказати щось про те, про що властиве нїчого або майже нїчого не відомо; ідуть апріорні викладки, довільні припущення, на яких поверх за поверхом будують ся виводи і заключення; автор таким чином знає, що Лука був з роду значний новгородець, що Ефрем, номінат, попередник єго, був грек, і для того єго Ярослав усунув з причин „полїтичних і просьвітних", що Лука заходив ся коло ширення книжньої осьвіти — бо мав симпатию у Ярослава, що він проводив боротьбу з византийським впливом і т. и і т. и. Трохи подібне вражінє робить і розправа про особу Кирила, хоч далеко здержливійше написана — автор ілюструє пізнїйше проложне житиє Кирила, забуваючи, що такі схематичні житиия часто бували цїлком безпідставні, як то й для руського письменства добре показували проф. Ключевський і Голубинський. Краще зробив автор розправи про Іларіона, зоставшись при коротких датах бібліоґрафічних, та й про утвор єго дав лише коротку безпретенсийну замітку. Ще коротше вийшов Θеодосий. Про писання Кирила заміщена трохи ширша розмова, але мало дає нового. На жаль нїхто з авторів не заужив основійше двох питань, які насовують ся самі: одно — питанє автентичности, яке тут порушуєть ся але з чужого голоса, і потім писання без ширшого мотивования відносять ся до катеґориї автентичних чи непевних. Друге — про джерела сїх писань і їх відносини до византийського письменства; справа ся, правда, трактуєть ся в нотатках до текстів

Кирила, але занадто коротко і загально; тим часом від знавців церковного письменства найскорше повинні ми ждати вняснення сього важного питання.

Нарештї не можемо проминути ще незвичайно високої цїни видавництва, призначеного для потреби школи й осьвіти — 2 руб. за книжечку малої вісїмки, де тексти займають коло 100 стор. великого письма; тільки того, що предплатники „Странника" набувають єго за половину.... Се не може не утруднити розповсюдненє сего видання, що — як то видно, мусить містити більше число випусків.

Отже — на закінченнє наших увах, признаємо користь сього видавництва в тім, що зробило воно приступнїйшими декотрі тексти (Ѳеодосия й Кирила), подало нові рецензиї, але воно не усовує зазначеної вгори потреби — наукового, можливо повного видання текстів давнього нашого оріґінального письменства. І сю потребу треба-б як скорше полагодити — сего вимагає і розвій науки і студиї давного письменства в школах висших.

М. Грушевський.

Никитскій А. И. Къ вопросу о мѣрахъ въ древней Руси, Спб., 1894, стор. 48 (відбитка з Журнала Мінїст. Осьвіти 1894, IV).

Ся розправа покійного варшавського професора, видрукована з єго брульонів, може ввести в блуд своїм титулом: автор кладе границею „княжого і царського о періодів початок XVII в. і студиює переважно міри XVI—XVII в. північних країв — Московщини і колишнїх новгородських земель. Брошюра складаєть ся з двох розвідок — перша про міри хліба, друга — про міри земельні московські. Хоч таким чином річ іде про міри чужі, розвідка може й для нашої метрольоґії стати в пригодї, як про все, що виросло на грунтї нашого давнього устрою і побуту часів князївських.

М. Г.

Онежскія былины, записанныя А. Ѳ. Гильфердингомъ лѣтомъ 1871 г., вид. 2, т. 1 (Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ), Спб., 1894, XX+62+597.

Великоросийські билини Володимерового цикла являють ся галузию, хоч і змодификованою рішучо, давньої українсько-руської поезиї народної, тому в певній мірі входять в сферу українсько-руської науки, хоч досї не вислїджено в їх докладно, невважаючи на деякі поважні студиї (Веселовського, Халанського, Дашкевича і ин.), те наше початкове зерно.

На жаль, значна частина збірників сих памяток давно стала раритетами бібліоґрафічними, для ширшої громади неприступними. Таким раритетом давно вже встигла стати одна з найважнійших збірок того рода — небіжчика Ол. Гильфердинґа († 1872), видана в двох великих томах р. 1873, зібрана в Оленецькій ґубернії, в околицях Онежського озера, де ще так живо переховала ся та устна поетична традиция. Щасливою отже була думка петербурської академії дати нове виданнє сеї збірки. Виданнє доручене акад. Бестужеву-Рюмину; се перед нами тепер перший том его; цілість має уложитись в три томи; билини подано в порядку географичнім, відповідно місцям, де їх записано. До I т. додано окрім короткої біоґрафії Гильфердинґа его розвідку про онежських сьпівців билин; до дальших томів мають прийти ще его дневник вандрівки, ноти мотивів, і новозладжений докладний покажчик імяний, реальний і фільольоґічний.

М. Г.

Линниченко И. А. Черты изъ исторіи сословій въ югозападной (Галицкой) Руси XIV и XV в., изслѣдованіе, Москва, 1894, стор. VI+240.

Шан. автор в ступнім слові сам каже, що его праця не становить собою нічого цілого, що не мав він заміру писати повної історії внутрішних відносин Галицкої Руси XIV- XV в., лише старав ся прослідити в історії кождого з трех станів — шляхетского, крестянского і міщанского — процес переходу від старого руского устрою до нового, заснованого за польского правліня, та зазначити сліди староруского права, які животіли ще тут в ті віки. Процес той переходу до нових порядків в Галицкій Руси важний тим ще, що в тій части Руси два віки борше заведено нові порядки, ніж в останній части України-Руси, — що прото вияснене того процесу в Червоній Руси причинить ся до вияснення такогож процесу в тій останній части Руси.

Що до методу, якого ужив шан. автор, то він головно описуючий, а рідко порівняючий, що полягає на порівнуваню інститутів галицко-руских з аналоґіями в устрою українських земел в. кн. Литовского і московских, боячись, як каже, потрійної роботи, — а шкода, бо власне той метод уживаєсь новійшими часами у всіх науках яко найбільше користний і придатний до позітивних вислідів.

Задачу свою переводить автор в трех главах, присьвячуючи трем станам, ним описуваним, кождому по однїй главі. Кожда глава не має окремо значених відділів, лиш ш. автор одним віддихом і без

упину говорить в нїй про все і вся. Найширшою, а разом найлїпшого вийшла гл. II, про селян; глава про шляхту значно меньша. Третя глава дуже коротенька і писана нашвидку, та й не подає она нїчого майже нового.

Глава I-ша: Политика польскихъ королей и судьба древне-русскаго боярства въ Галицкой Руси XIV и XV віку переважно зводить вже попереду висловлене автором, в єго „Критичнім огляді новійшої лїтератури до історий Галицкої Руси (Журналъ Минист. Нар. Просвѣщенія, 1891) і розвідцї — Правні форми боярского володїня землею в півд.-зах. Руси (Юрдическій Вѣстникъ 1892). Щоби вияснити ті зміни внутрішнього устрою галицко-руского князївства, які внесло опановане князївства Польщою, розказує шан. автор в коротцї долю Червоної Руси з XIV в. і переходить до устрою, запровадженого за польских часів; тут подає він коротку, але цїкаву схему адміністрацийного устрою Руси, де зауважає такі характерні ознаки: змаганє до централїзациї, одночасне істнованє деяких давних институций руских поруч з польскими і часті переміни в системі адміністрациї; признаємось одначе, що се централїстичне змаганє уряду, якому нїби противились децентралїстичні змаганя шляхетскі, дуже невиразно і слабо виступають в наведенім автором материялї.

Саму схему д. Л. представляє більш менш так:

За Казиміра на чолї управи Черв. Руси стоїть староста, „capitaneus terrae Russiae generalis“; по при него був староста тілько в Сяноку, в иньчих городах воєводи.

Так само було за Володислава Опольского, тілько що з часом замість воєвод заводять ся каштеляни, в Перемишлю староста. За Людвика на ново установляють ся воєводи, у Львові каштелян, в Белзї староста. Від р. 1387 росте число старост та воєвод по городах.

В перших початках панованя польского вимагав єго інтерес сильної централїзациї, тому то старости, мабуть, мали власть адміністративну, судову і воєнну. Воєводи, здаєть ся, мали також значну власть, тому то Опольский заступав їх каштелянами, більше зависимими від старостів. Від Ягайла начинаєть ся децентралїзация, а з заведенєм польского права зменшуєсь значінє старости, бо значна часть судової компетенциї переходить на суди земскі і шляхетскі збори (colloqui, wiece). Також і власть воєводів упадає з побільшенєм числа старост, они стають підвластними тих послїдних. Воєводи до XV в. були начальниками над старими рускими сотниками, заступивши давних тисяцких.

Анї компетенция старост до воєвод, анї відносини воєвод і пізнїйших гродских старост до ґенер. старости до тепер не вияснені добре. Здаєсь, що в початках польского панованя воєводи мали значінє

пізнійших старостів гродских, мали і самостійну судову власть (при чім ґенер. старости становили апеляційну інстанцию), але пізнійше, як заведено староства на польский лад, втратили вони судову компетенцию; — противно-ж гродові старости стреміли, аби увільнити ся в'д власти ґенер. старости, уважаючи себе за рівнорядних з ними королївских намістників.

До р. 1434, до запровадженя цілковитого польского права, суд старостів був колеґіяльним: належали до него асессори з шляхти і урядники під проводом старости. Судились так справи права цивільного як і карного, а то після того права материяльного, котрому підлягав запізваний, обжалований, т. є. русини після руского, вірмени після вірменского, поляки після польского. Асессорами бували в таких разах співплеменники обжалованого або завізваного. Тому то при польскім старості в ті часи стрічаємо руских дяків і судиїв. Після р. 1435, з запровадженєм польского устрою, суди розділено на земскі і городскі. В останнім провадить староста або в єго заступстві воєвода і має приданого судію (judex castri); суд земский становив інституцию самостійну, независиму від старости, а складав ся з судиї, підсудка і асессорів — земян. В другій інстанциї рішав справи земского і гродского суду суд вічевий — colloquium generale — загальний з'їзд шляхти (wielkie roczki), що видавав також загальні постанови характеру законодатного, важні тілько в границях тогож земства. До гродского суду належав суд (юрісдикция) над населенєм, підлягаючим замкови, та в деяких випадках (articuli castrenses) над шляхтою і їх підданими. Всї иньші справи належали до земского суду, але все-ж таки з певним ограниченєм в справах цивільних (н. пр. до 30 гривен, або не могли робити актів о resignatio bonorum hereditatiorum).

Віча збирались чотири рази до року в кождім земстві, а складались з висших урядників (dignitarii majores) і шляхти земства, а до ухвали (laudum, statutum) вимагалась, мабуть, однодушність.

По введеню польского права відбувають ся майже що року загальні соймики руської шляхти (conventio generalis terrestris) в часї, стало неозначенім по кілька день, найперше в Мостисках а опісля в Вишни (Судовій). В склад соймику входили архиепископ, перемиский і каменецкий епископи, львів. староста і каштелян, каменец. каштелян і иньші dignitarii et officiales ac terrigenae Leopolienses, terrarum Russiae et Podoliae terrigenae.

Повні протоколи тих сеймиків не дійшли до нас, тілько рішеня прав спірних цивільних, — тому й годї означити, які питаня розбирано на сеймиках. З рішень справ спірних видно, що сеймики були апеляцийними інстанциями для судів гродских і земских, а властиво третьою інстанциєю, бо другою інстанциєю, видить ся, були col-

loquia generalia поодиноких земель; хотяй і то піднести годить ся, що відносини тих „colloquia“ до „conventio“ до тепер ще не розслїджені добре.

По тому переходить д. Л. до вияснення обовязків, що лежали на галицкій шляхтї в перші часи польского владїня і підносить цікавий факт, що зауважив вже був др. Пєкосиньский — відміни що до сїх обовязків в Польщі і Галицкій Руси.

Тимчасом як в Польщі наданя шляхтї виглядали як акт односторонний, що згадує тілько о правах, привілеях обдарованого, при наданях земских на Червоній Руси в тім часї, стрічаєм майже виключно акта обосторонні: не тілько вичисляють ся пільги та привілеї того, кому надано (надїленого), але й єго обовязки. А перший обовязок — повинність воєнна з наданого грунту. Шляхтич, що посїдав на Черв. Руси землю, обовязаний не тілько сам ставитись на перший поклик короля до походу, але поставити з свого ґрунту певне означене число узброєних людий.

Другою важною ріжницею надань на Черв. Руси — се обовязок присутности надїленого шляхтича в Руси. Мотивом до того обовязку мало бути змаганє короля заложити собі на Черв. Руси боєву силу, для охорони тої завойованої области від забаганок сусїдів.

В наданях Володислава Оп. виступає для таких надань термин jus feadale, vasalle, тож д. Л. уважає се перенесенєм на руский грунт західного феодального устрою. Супроти такого погляду виступив проф. Грушевський в своїм начерку галицкого устрою (Барское староство, гол. IV), доводячи, що сї обовязки могли зложитись самою практикою без такої рецепциї, тільки західне назвище до них було приложене. Зате годї заперечити виводу д. Л., що отже не в інтересах короля, а шляхти галицкої лежало цїлковите зрівнанє устрою галицкого з польским — таке зрівнанє й наступає за Ягайла — для шляхти in jure polonicali.

Главу закінчає автор увагами про долю руської шляхти в Галичинї; на думку єго, як довго в XIV в. ішла уперта борба про о Русь між Польщою, Литвою і Уграми, як довго королям польским залежало на тім, щоб не дразнити коренного руского населеня, королї старають ся милостями і пільгами прихилити до себе городи і висші верстви, потвержають їм давні надїли земскі, навіть надїляють новими землями, поводять ся милостиво з володарями земских участків, юридично необезпеченими, а суди признають тим послїдним право до родових і набутих участків, наколи они доказували сьвідоцтвом „сусїдів околичних“ давність свого посїданя (засидженє права власности); — але річ змінилась від часу, як 1430 р. Єдлинскою привілеґією заведено польске право на

Руси, а р. 1434 зрівняно руску шляхту черв. Руси і Поділя в правах з польскою шляхтою.

При кінци XIV в. польска шляхта утворила вже окремішний замкнений стан, що володів певними правами та привілеґіями.

Цілковитий, родовий шляхтич польский, що посїдав plenum jus militare, був особою привілеґованою, володів землею на праві абсолютної власности, jure hereditario, необовязаний до жадних повинностей, крім служби воєнної, та належав конечно до якогось гербу.

Деякі боярскі рускі роди може дістали шляхецтво ще в XIV в., але загальна нобілїтация руских бояр мусїла наступити при зрівнаню черв. рускої шляхти з польскою.

Рускі бояре не могли мати ґрамот на своє боярство, бо в давній Руси боярство не було станом, анї придворним чином (урядом), тілько верствою суспільности, що відрізняла ся своїм матеріяльним положенєм. Тож цїлковите зрівнанє наступило 1434 р., видить ся, тілько що до більших, виднїйших родів боярских через адоптацию польскими шляхетскими родами. Далеко більша часть боярских родів мала бути виключеною від шляхотства, однак — після польских прав — той, хто доказав своє родство з признаними шляхтичами, діставав также шляхецтво.

В сорокові лїта XV в. часто подибують ся в судових книгах львівскої землї процеси між польскими шляхтичами а давними рускими земянами (дрібними боярами), що не посїдали жаданих ґрамот на свою посїлїсть із за посїданя участків (sortes, dzielnicy). Король Володислав Ягайлончик, потребуючи помочи шляхти до воєнних виправ, щедро роздає землї, городи, замки на Черв. Руси польскій шляхтї — як каже Длуґош — майже всї записав або заставив. Польска шляхта виганяла з них давних руских володарів, нераз наїздами, узброєним нападом. В більшости випадків удавалось тим давним руским посїдачам удержатись при посїданю, доказуючи давність свого посїданя (ab avis et proavis z dziada i pradziada) та неприналежність майна до короля а крім того часом добитись признаня шляхецтва. Вигнані давні рускі властителї утїкали до Татар і з ними разом пустошили Русь.

Ті бояри, що зістались на своїх дрібних участках перебували ріжну долю. Як довго не добились польского шляхецтва, не належали до жадного стану, знаного польскому праву, себ то анї до шляхти, анї міщан анї кметів закріпощених. Тож попадають в економічну зависимість від старостів або і від сусїдних шляхтичів. Сї останні змагають ся їх закріпостити, они же самі уважають себе свобідними а навіть „nobiles“. Судові процеси із таких спорів кінчать ся ріжно. Одним боярам удаєсь виграти признанє шляхецтва, иньші попадають в кмети. Ще одна часть стає на службу до замків яко „слуги“, „служки“, яко сторожа, погоня до ви-

коная розказів державці або старости, до розвоженя листів і розказів, пізнійше також зв. „путні“ (від слова „путь“) і т. и. Взагалї виконували они дуже ріжну службу: поліцийну, адмінїстрацийну, воєнну при замках, а за те дїставали невеликий кусник землї.

Глава II. Судьба крестянского населенія Галицкой Руси XIV і XV в. найбільша обсягом (с. 71-209), становить разом, як сказали ми, найцїннійшу частину працї д. Линниченка. По коротких увагах над становищем селян в давнїй Руси і в Польщі, автор наводить актові терміни, під якими виступає селянство галицьке XIV—XV в. ріжних категорий:

Що до правного положеня подїляють ся на вільних і невільних (liberi, illiberi). Невільні -- раби (servi), коланні (kalanny, kalennik, caleny, calenik), ординцї і сотні — всї не мають права розпоряджаня своєю особою. Вільні звичайно звують ся homines, kmethones і дїлять ся на підставі повинностей на данників (tributarii) і служебних (servitores), а ті послїдні на конюхів, сокольничих, загородників, корчмарів (propinator), бортників. Що до економічного положеня дїлять ся на possessionati (osiadły, locati) і impossessionati (podsadek, subses), — перші-же після занятого обшару на arealis, curialis, curista, dwornik, podworzysczny. Далї автор переходить ріжні категориї селянств на основі актового материяла, почавши з невільних.

В Гал. Руси довго після заведеня польского права, що непризнавало невільництва, істнувало ще невільництво (servi, illiberi, kalanny), — а повставало або через купно, або віддане в невільництво за недодержане з'обовязань, застав себе, жінки та дїтей. Купно могло відбуватись лише поза границями Польщі, а віддане в невільництво за недодержане з'обовязань могло наступити лиш на час. З кількох наведених судових актів виходить, що торговлею невольників займались жиди, вірмени, італїяни; — що католиків (христіян) не можна було продати в неволю; — що невольник сплатою цїни купна-продажи міг викупитись; — що закон противив ся неволеню свобідного чоловіка. Наколи-ж не вважаючи на те все невільництво все ще істнувало і по р. 1435, то причина в тому, що введене польске право належало тільки до тих, що підлягали juri Polonico, а иньша людність судилась кожде на підставі свого права, руского, нїмецкого, вірменского, татарского. Тому то невольники, закуплені за границею можна було відпродувати в границях Гал. Руси, та можна було самого себе, або жінку і дїти віддавати в застав і продати в неволю „на підставі руского права“.

Коланні, коланники (значінє слова не ясне) — се також несвобідні, невольники, але не цїлковиті. Они привязані до землї, не мають права виходу, але їх сьвідоцтво в судї важне. Могли они, здаєть ся, мати

майно, укладати деякі горожаньскі умови, і вести процеси через повномочників. В XV в., здаєть ся, коланні доповнялись не тілько походженєм від колянників, але і добровільним вступленєм в катеґорию колянників, — що видить ся в декотрих випадках було для свободних завидним, бо колянники не платили податків, тілько відбували повинности. В Гал. Руси коланні стрічають ся лиш в землях королевских і церковних.

До числа невільних належить і кляса ординців, що знаходили ся в Львівскій землї в Солонцї, Журавцї, Германові і ин., — а в Галицкій землї в Холоневі. До назви „ординцїв" часто додавано „homo regius, servus regalis" — що означало зависимість їх від короля та приналежність до него. Ординцї були привязані до місця, але володїють майном, стають в судї за сьвідків, мають самоуправу, підвладні старостї. На основі привілеґії з р. 1501, наданої для Солонки і Журавки, людність тих сел мала на потреби короля давати підводи, а зато мала право вольного торгу в тих городах, і володіла землею без оплати данин. Таке положенє ординцїв (взагалї зовсїм зхоже з литовскими „путними боярами") радше можна уважати за упрівілїґоване нїж невольничо-зависиме, особливо, що королї завсе обстають за ними проти самоволї урядників та старостів. Ординцї вибирали собі тіуна (тивуна), котрого потвержає король. Що до похоженя ординцїв і їх назви, то ш. автор прихиляєть ся до погляду історика Соловєва, що були то рускі невільники, викуплені від орди і поселені на княжих землях. По думцї шан. автора службу путну, ординску могли приймати на себе люди з ріжних верств суспільних, бояр, міщан і селян, а сповняли її не тілько ординцї родом, але і иньше населенє, наколи єго правительство перевело в ту службу н. пр. з служби тяглої.

По нашій неміродайнїй думцї, наколи нема в актах слїду, щоб „ординцями" були невільники, відбиті або викуплені у Татар, або щоб то були Татари, полонені і поселені на рускій землї, — належало б приняти, що назва „ординцї" надана припадково тим людям, що мали обовязок, відбувати якусь службу що до орди, чи то їздити з послами або гонцями, чи то пильнувати нападу татар на шляхах (так то думав про литовских ординских слуг В. Антонович).

Дальше клясою людей невільних, на думку автора, мали бути люди сотні. Тілько книги судові Саноцкої землї заховали слїд про „сотню" та „сотних" в селах руских, що належали до Саноцкого замку. „Сотний" дістає від старости службу т. є. поле і івентар, а зато привязуєть він до землї, або радше до служби, підіймаючись до певної служби вічно, — може однак за себе поставити иньшого чоловіка способного. По смерти сотного поле і інвентар вертає до старости, що

може їх надати наслїдникам. Сотними можуть бути так селяне як і міщане. Сотня становить громаду, під проводом десятника, а відповідає круговою (солїдарною) порукою за кождого свого члена, за єго втечу. В звязку з сим висловляє автор гадку, що давня руска орґанїзация сотень і тисяч не була земскою, докняжною і всенародною, а штучною, воєнно-фінансовою орґанїзациєю підзамкового населеня княжого періоду; тисячнї же були урядниками княжими, що з часом набули значінє земского урядника.

Переходячи до людности вільної, зазначує автор, що вона в XIV і XV в. жила на ріжних правах, а головна маса на рускім праві; з початком польского córkaнованя приходять і иньші права. В половинї XV в. майже половина сел Гал. Руси построєна була на нїмецкім праві. В таких селах судівництво належить вже не до держави а до пана, є домінїяльне. Далї з'являють осади на праві волоскім.

До кінця XV віку вільний вихід селян був допущений, бо шляхта, недавно поселивши ся, мала в тім інтерес, щоб стягнути як найбільше поселенців до себе, тільки залежав той вихід від доповненя певних умов; вже з другій половинї XV в. подибуєть ся в актах судових цїлу масу спорів а то в Галицкій землї, і від 1507 королї на просьбу шляхти заводять в Черв. Руси польске право, заборонююче свобідний вихід селян. Але й давнїйше вихід свобідного селянского населеня (окрім невольників, кабальних, колянних, ординцїв і данників) був можливий лиш в те саме право, н. пр. з руского в руске, — а се, видить ся, тому, щоби більші користи другого права не забили більше поселенців, хотяй вже сама „воля" т. є. новопоселенців на певне число лїт від обовязків всяких могла вабити поселенців. Хто визивав селянина до себе, мав то обявити пану або при чужій шляхтї або при двох сьвідках та при визванім селянинї та заплатити му за призвіл на вихід платню, відповідну до економічних відносин селянина, окрім відробленя всїх обовязків.

Хто сидїв на рускім праві, міг виходити лиш на Різдво в день, а плата за вихід („поклон") виносила за селянина з цїлого дворища 1 гривну, а з пів дворища пів гривни. З кождого села на рускім праві могли виходити лиш ті, що перевисшали десятки селян н. пр. при десяти селянах не міг вийти жаден, а при 12-ти могли вийти 2. По думцї автора — суть се обломки давнїйшого устрою части рускої людности на сотнї, — бо друга значнїйша часть жила громадско-родовими дворищами, які, здаєть ся, теж лучились громадскою звязею і спільно відбували повинности. Вихід, reclinatio, називаєть ся также „отказ", а хто визиває — „отказчик".

Подібні формальности були потрібні і при виходї з волоского права; лиш що плата виносила, здаєть ся, 12 грошей, та не вимагалось означеного речинця до виходу.

Услівя виходу з нїмецкого права значно відріжнялись від тамтих, — були докладнїйші, бо кождий селянин на сїм праві відповідав лиш за себе; завівши передше з солтисом окремі умови, міг він вийти в кождім часї, але мусїв або продати своє поле або осадити на нему спосібного чоловіка, locare suum agrum.

Окрім права виходу червоноруский селянин XIV і XV в. мав право судової оборони в загальних судах (горожанских і карних), право власности до рухомого і нерухомого маєтку, та певну самоуправу. Але в загальнім судї селяне являють ся лиш в справах з шляхтичем, міщанином і селянином другого пана, як не підняв ся вдоволити позівника на своїм доміняльнім судї.

Першою інстанциєю судовою був суд заступника громади а то в селах на рус. праві — атамана і тіуна, в селах на волоскім праві — крайника і князя, в нїмецких — солтиса. Там суд той був громадским, судом „homines obci“ „obzey“, при солтисах же — лавників (scabini jurati). Другою інстанциєю був суд самого пана дїдича, був він також не одноличний, але складав ся з judices, homines obczy, правдоподібно на взір земского суду з судиї, підсудка і писаря, а судилось на підставі норм права запізваного. Третою інстанциєю були загальні суди, judicium theutonicum, castrens, generale.

Селяне Черв. Руси мали також в певних розмірах самоуправу, а то громади на рускім і волоскім праві заховували її з давна, а громади на нїмецкім праві набували уставними грамотами; та вислїджене обсягу єї досить трудне. Обсяг залежав від того, на якім праві жила громада. Та з актів не все можна о тім довідатись, а то, що з виданих а почасти із невиданих судових книг в тім напрямі можна було зібрати, є дуже мало, так що не можна собі виробити суду про дїяльність старорус. селянскої громади, навіть про судову компетенцию (про суд вічевий або копний).

Від початку володїня польского в Черв. Руси нїмецке і волоске право дуже розповсюднює ся, бо шляхта охоче переводить людність своїх маєтностей з права руского на пригіднїйше волоске, а особливо нїмецке. В XV в. слїди права руского в актах Саноцкої землї вже ледво стрічають ся; в актах Львівскої стрічають ся тіуни, а Галицкої атамани значно частїйше. Польске право відносилось з давна дуже неприхильно до селянских громад, а зріст домініяльної власти тежь прикорочував одну з важнїйших фракций сельскої громади — а то судову.

Німецка громада сущно відріжнялась від славяньских громад вже що до способу володіня землею членами громади і з погляду участи кождого члена громади в громадских справах. Солтис німецкої громади устроював громаду, він нею розпоряжував, він відповідав перед паном (як сам не був паном), та мав власть поліцийну, адміністративну і судову. Вибрані присяжні суду німецкого цілком ріжнять ся від суду вічового, а право німецке, на основі якого судили, зовсім чуже було для населеня, призвичаєного до свого звичаєвого права.

Руска сільска громада XV в. стратила вже багато своїх характерних особливостей, она має характер переживаня припадково захованих слідів давного порядку, загал яких складає ся на слабий образ діяльности давної рускої громади.

І так з 2 - 3 актів, досить незрозумілих, ш. автор виводить, що в Гал. Руси мусіли (особливо в королевских і церковних маєтностях) істнувати звязки громад, „копи“, подібно як в литовскій Руси. Ш. автор хоче добачити те істнованє союзів громадских в частім появленю старців, виключно в спорах о границї земскі, і людий обчих, сусїдів. Перші звуть ся в актах лат. starcze, seniores, antiqui homines, sevio provecti, в рус. часом „сьвідомі старцї“, а другі „obczi, ignoti, vicini, alieni, homines extranei.

В спорах про границї земельні кожда сторона покликаєсь на кілька старцїв з окольних сел, а ш. автор добачає в тім відгомон давного часу, коли тоті окольні села могли становити одну цїлість.

Так само виразови „обчий“ підсуває автор значінє „общий“. Коли до певних справ вимагалось сьвідоцтва „обчих“ людий, то після автора мали то бути люди, що давнїйше належала до одної цїлости, були „обчі“; вираз „обчий“ мав би слїдом за упадком звязку громадского стратити своє первістне значінє, і вже переміняти ся на сінонім до „чужий“.

Нам видає ся однак, що тї жерела, на котрі покликує ся ш. автор, на дають певної підстави до так сьмілих виводів про істнованє в XV в. в Гал. Руси громадянских союзів, хоч би в розкладї.

Самі громади сїльскі потерпіли вже багато в своїх старинних правах, каже дальше автор. На основі актів з XV в. він так реставрує права громади в княжім періодї: сїльска громада мала значну самоуправу, сама вибирала свою старшину, атамана (від турецкого слова адаман, у татар начальник пастухів) тіуна, здає ся, і сьвященика, відповідала солїдарною (круговою) порукою за своїх членів, дїлила землю і розкладала податки між своїх громадян, судила своїх громадян, заступала в спорах з третими особами.

З тих обширних прав позістало в Гал. Руси в XV в. вже мало що: з актів видно, що вибирала громада собі тіунів, що громадї призна-

валось право віддалити попа, що громада розділювала повинности між громадян відповідно до великости оброблюваного участка; про компетенциї судові громади мало є жерел, однак помимо домініяльної власти, суди громадскі не тратять діяльности своєї.

Переходячи до опису внутрішнього устрою волоских сел або радше сел на волоскім праві, автор зазначає, що такі села були заселені не виключно виходцями з Венґрії і Трансильванії, але також місцевим населенєм, притягненим ріжними вигодами того права і по можливости виясняє їх устрій.

Кілька і кільканайцять сел в якійсь околиці становили „країну", а на чолї єї стояв „крайник". На чолї громади стоїть князь. В чім полягала звязь сїл одної країни, годї знати. З люстрациї XVI в. виходить, що всї села одної країни збирались рік-річно 2 рази на збори (віча), де відбувались також суди при участи підстарости (воєводи або каштеляна) і надворного судиї або підсудка. В склад суду входять окрім того крайник, князї волоских сїл, попи і представителї громад. Засїданя суду називають ся „termini Valachorum", а рішались на них так справи карнї як і цивільні на основі обичаїв волоского права (кара, пеня, побиралась скотом, вівцями). При описї складу того суду шан. автор троха не ясний. Раз каже, що на вічах відбував ся суд в присутности офіцияльних урядників, висше наведених, другий раз каже, що „такі засїданя відбувались лиш при участи князя і других заступників громад" яко надзвичайні судові сесиї, що відріжнялись від віч. З замітки автора, ще на таких вічах мабуть рішались справи загальнї для всеї країни, розбирались взаїмні претенсиї ріжних громад жалоби на князїв и т. и. виходилоби, що склад суду вічевого був зовсїм иньший, нїж звичайного суду, та що до компетенциї обох тих судів належали зовсїм иньші справи, та що суди з князїв і заступників громад не були „екстраординарні". Однак ш. автор близше не розяснює нам тої ріжної компетенциї так окремих судів.

Що до компетенциї самих волоских громад, то громада заступаєть ся за своїх членів круговою (солїдарною) порукою, сьвідчить про добру їх моральність, відповідає загалом за ріжні претенсиї, рішає спори граничні. Громада має громадску землю, і нею розпоряжає. Повинности і роботи відбуває загалом. Проступки, сповнені в границях громади, доходить громада. Наколи викритий або посуджений виновник очистить ся перед громадою, она заступаєть ся за ним перед властию і присягає за єго невинність, в противнім разї князь арештує виновника і віддає в гродский суд, до якого належало остаточне рішенє карної справи.

Поля розділені були на ріжні участки помежи селян, і кождий платив відповідну свому участкови плату, а крім того громада платила за-

ґалом за пусті дворища, за поля нерозділені, за окуп від роботи — і то спершу натураліями — сирами, рибою, вівцями, дичиною, опісля грішми (в люстрациях 16 в. всї данини переведені на гроші). Розуміє ся, що розклад тих плат довершувала громада.

Про становиско і власть крайників мало що відомо для браку жерел. З люстраций XVI в. можна лиш те знати, що крайником назначає староста котрогось князя, що єму підлягають князї, що крайники засїдають в судї, виконують постанови суду, беруть удїл в розграничуваню сїл їх країни, а за те беруть по справі з кождого, що має, вівцї. Однак яка власть крайників над населенєм, над князями, чи могли усувати князїв, годї знати, і борше нї, бо у всїх привілеях на волоске князївство князї відповідають лиш перед паном або старостою.

Що до власти, роли і дотациї князїв волос. звісні жерела дають нам далеко більше відомостей. Роля волоского князя подібна до нїмецкого солтиса так, що часто князь волоского села зветь ся солтисом. Привілеґія на князївство, па заложенє села на волос. праві, надавались так селянам як і шляхтї. В XVI в. солтиства і князївства находять ся по більшій части в руках шляхти. Дотация князя складаєть ся так з земельного надїлу як і з доходів від селян. Звичайно дістає князь 2—6 дворища або ланів вільних від чиншу та право обробляти ще дворище за оплатою чиншу, дальше мати млини, фолюші, корчми, стави, пасовиська. На своїй землї може князь осадити загородників (чиншівників) та ремісників. Третя часть всїх селянских чиншів і судових податків, колядки і панщини 2—6 день річно становили головну часть князївских доходів.

Князь поперед всего обовязаний до військової служби. В громадї має адміністративно-поліцийну власть. Князївства роздавали володарі (пани, часом старости) або за дармо, за певні услуги, або з заміром, щоб пустки приносили дохід, або просто продавали, і то звичайно на власність дідичну. Князї могли потім у королїв добувати затверджене привілеґій. А власність та обіймала не всю землю князївства, а лиш право побору чиншів і иньших доходів, дальше землю, виключно для князя призначену.

Головна ріжниця між солтисом нїмецким а князем волоским в тїм, що солтис підлягає виключно тілько свому панови, а князь крайникови та вічу своєї країни, — а крім того компетенция волоскої громади значно більша від нїмецких громад: до суду громадского волоского належить вся громада, а суд нїмецкий складаєсь з солтиса та вибраних лавників.

Характерною властивостию волоских сїл є уплата повинностей худобою, єї продуктами і дичиною, бо головна робота волоских сїл — годівля худоби. В XVI в., як бачимо з люстраций, повинности ті перемінені вже на гроші, хоч назва ще осталась (za pstrąga, za sarnę і т. д.)

Так н. пр. в Самбірскім старостві пересїчно з одного дворища загальна данина виносила 2 зл. 21 гр., а саме „подимне“ виносило 2 гр. Про села німецкого права каже автор дуже коротко, здаючись на попередні розправи, особливож розправу проф. Владимірского-Буданова.

Переходячи до важного питаня про права селян на володїнє землею, зазначає автор, що багато фактів промавляє за тим, що селяне XV і XVI в. уважали свої участки за власні і свобідно ними розпоряжались, але de jure не були нїчим забезпечені, їх право власности було властиво спадщинним ужиткованєм, подібно як солтиство; але те бувало за-звичай убезпечене правним актом, та з часом шляхта або викуплювала солтиство або впрост відбирала особливо від нешляхтичів. Тим лекше приходило шляхтї відбирати від селян їх участки, необезпечені правним актом. Найбільше розповсюдненою формою посїданя землї були в Черв. Руси дворища або двориска (curia, area, domus) т. є. ґосподарска одиниця з полями орними, сїножатями, лугами, лїсами і иньшими вигодами.

Що до повинностей селян на праві рускім, та волоскім, з XIV—V в. відомости дуже біднї; більше їх є про повинности селян на німец. праві, і можна більше менше приняти їх за міру повинностей на других правах, бо повинности і на других правах поселених мусїли зближатись до повинностей селян на німец. праві, наколи дїдичі хотїли удержати населенє в своїм селї.

Повинности селян на німец. праві складались з таких частей: 1) з грошового чиншу для дїдича більше менше від 8 грошей до гривни з лану*), 2) з церковної десятини від 1 до 6 гр. і 1 ferto, 3) з натуральних повинностей від 1 до 3 мір хлїба, часом 2 курки 12 яєць, 4) з паньщини, що подибуєть ся аж в XV в., коли то вихід селян вже ограничено, та шляхта, осїдаючи, сама взялась до управи рілї і потрібувала робучої сили, а то по найбільшій части по 14 день річно з лану, — 5) з повинностей для держави і суспільности — себто подимщини по 2 гр. з лану, воєнщини, обовязку поправляти замок, мости і т. д. Повинности ті зросли в XV в. а ще більше, в XVI в. а особливо паньщина через те, що ґосподарка фольварчна шляхти взросла. Ш. автор обчисляє на гроші всї ті повинности і доходить до того цїкавого дослїду, що вся сума повинностей з лану виносила в XV в. і; 1 гривна чиншу + 2 гривни за 4 міри хлїба + 6 грошей за десятину +

*) Лан бував не однакий. Лан малий, зв. флямандский, хелмінский або шродский = 30 старим польским морґам; лан більший, франконский або німецкий = $43^1/_3$ морґамі, меншї лани були подїлами великих франконских, і так більший кметїй обіймав $21^1/_2$ морґів, а малий кметїй 12 морґів.

1 гріш за кури + 2 гроші подимного + 1 гріш за яйця + $3^1/_2$ гривен за паньщину — всего 7 польских гривен або рахуючи міру хлїба за $^1/_2$ гривни = 14 мір хлїба т. є. одна третя часть озимого урожаю. Розмір той в порівнаню до повинностей з XVI в. ще дуже умірковапий. Які були повинности поселян на рус. праві годї знати, бо не дійшли документи ерекцийні, а потому, що видить ся, на рускім праві осель нових вже в XV в. не закладано. Повинности мусїли бути більші нїж у поселенцїв на нїмецкім праві, і тут вся громада загалом обкладалась тими повинностями, по більшій части натуральними. Більше звісні повинности селян на волоскім праві. Они, займаючись ховом товару, сповнювали свої повинности товаром, худобою і єї продуктами, але взагалї розмір тих повинностей в XV в. був ще дуже невеликий, а паньщини, видить ся, не відбувало ся.

Глава III - Міщанство в Галицкій Руси XIV і XV в. найбіднїйша що до нових відомостей і дослїдів, і автор сам каже, що галицкі міста ждуть ще свого історика, хоч признає, що з богатого материялу архівального в послїдних часах багато вже видано.

По коротких увагах про городский устрій в давній Руси, автор застанавляєть ся над впливом нїмецкого права, що запанувало за часи польскі. Наслїдком єго було відріжнене городів від „землї“, а з ними разом вдирались в давну демократичну руску громаду — виключність та аристократизм. Згодом різко віддїлились дві кляси: повноправних міщан і неповноправних мешканцїв (передміщан); і між першими знов замітні два розряди: патріциїв (богате купецтво) і плебеїв, хоч правної ріжницї між ними нема. Нарештї до сего прилучалось виключність национальна.

Надаючи городу нїмецке право, королї не зносили ріжних громад (руских, вірменских, жидівских) лиш з полїцийного і адмінїстративного погляду були они підвладні городскій управі. Що дотичить судової компетенциї, то в справах між громадянами ріжних громад судили мішані суди. Декотрі історики Львова (Лозїнский) утримують, що Русини в городах становили лиш віроісповідну громаду а не правну, з правильною орґанїзациєю. На те зазнає автор, що для Русинів стала осїлість в городї і доступ до повних горожанских прав були обмежені, що Русини яко неповноправні сидїли по передмістях, де, як довго не сягала юрисдикция міского маґістрату, повинні були мати свою орґанїзацию, юрисдикцию і право. Але судові акта виказують, що людність передмість підлягала в адмініс. і судовім взглядї замковому урядови. На чолї заряду передмість стояв, видить ся, воєвода, під ним сотскі. Людність передмість жила на рус. праві і судилась в замку на основі тогож права.

Замітка та автора троха неясна. Нам видить ся, що висказ, нїби Русини сидїти могли лиш на передмістях — не доказана та не конче правдива і найменше що до Львова, бож всїм відомо, що іменно у Львові Русини, Вірмени мали свої улицї серед міста, на що до нинї вказує назва улиць.

Але і сам автор, покликуючись на документи і акта судові, в кінцевім уступі згадує кілька разів, що Вірмени були поселені частию за мурами города а частию в городї самім. А Вірмени так само, як Русини, яко іновірцї, не мали повних прав.

Кінцевий уступ (стр. 219—238) описує права Вірмен і жидів а головно в городї Львові. Короткий зміст того опису такий, що так Вірмени як і жиди мали свою громадску окрему управу, свої суди, своє право. Маґістрат Львова з одного боку а старости з другого посягали від часу до часу з ріжним успіхом на ті права, але все-ж Вірмени аж до р. 1784 судились на основі свого права. Жиди, вистаравшись ще у короля Казиміра о значні привілеґія, уміли пізнїйше при помочи маґнатів обходити королївскі рішеня, що обмежували їх надужитя.

На сему кінчимо огляд змісту цікавої розправи д. Линниченка. Головна его заслуга в тому, що він використав велику суму друкованого актового материялу в Akta grodzkie i ziemskie, доповнивши его деякими і невиданими жерелами і на підставі его дав першу картину суспільного устрою Галичини в перші віки польского панованя. Які-б не були при тому помилки і недостачи, се зістаєть ся важною заслугою автора.

А. Д.

Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссіей для разбора древнихъ актовъ, часть восьмая, т. I: Матеріалы для исторіи мѣстнаго управленія въ связи съ исторіей сословной организаціи, Акты Барскаго староства XV—XVII в. К. 1893, ст. II+126+372+1 табл.

— Часть восьмая, т. II: Акты Барскаго староства XVII—XVIII в. К., 1894, ст. 274+495+1 карта.

В IV томі „Записок“ була вже замітка про 1-й том восьмої частини „Архива“, й меж иньшим привитано там було перехід київської Археографічної Комісиї до видання юридичних актів, яке розпочато двома томами актів з історії місцевої адмінїстрациї та организациї станів по провобічній Українї. Хоча як і у виданих ранїйш виданнях Комісиї багато документів і навіть цїлі віддїли мали лише якийсь звязок з зазначеними тут справами, так в видані тепер томи заведено не тільки документи, що з'ясовують специяльно історию уряду й организациї станів, але

й иньші, що належать до иньших сторон житя південно-східньої частини колишньою Подільского воєводства, яку частину головним чином обіймала територия Барського староства; особливо багата тут колекция актів що до колонїзациї сего краю та земельної власности. Такі документи, хоч просто й не відповідають зазначеному в титулі книжки замірові, тут й геть то на місці, бо подають материял до обмалювання з усїх боків краю за відому епоху й таким чином докладно з'ясовують ті інституциї та відносини верств, які виникали в краю; — тільки так і можно докладно простудийовати відомі загальні питання, фіксируючи їх у однїй якійсь місцевости, а не малюючи їх повішеними десь під небесами. Вибрана-ж для студиї місцевість — Барське староство — має великий інтерес через характер своєї історичної та її насельників, то ще й тим, що до сего часу було видано мало документів, які належать до сего краю. Видані тепер акти містять у собі силу нового материялу, що належить не тільки до Барщини, але й до західнього Поділя-Камецького староства.

У першому томі видано 181 документів XV—XVI вв. Більшість поданих тут документів XV в. належать до першої половини віку: се переважно грамоти королїв Ягайла та Владислава III тубильцям та Полякам на подольські землї, вже ранїйш заселені. З другої половини XV в. таких грамот видано тільки три: відомо, що у сей час південно-руські землї дуже спустїли від татарських наїздів та певної байдужости Польщи що до сих земель, от через що й роздача земель на Поділю стає рідшою. Серед виданих документів другої половини XV в. трапляють ся такі, що дотикають ся взагалї Поділя й вияснюють деякі непевности, що істнували до сего часу у історичній лїтературі, як от нпр. акт про викуп р. 1464 Каменця від Михайла Бучацького, грамота про маєтности Каменецької католицької катедри 1498 р. З початком XVI в. починаєть ся енерґична колонізацийна діяльність що до південно-західнього Поділя, й у сей збір заведено багато грамот — надань королїв Олександра та Сигизмунда I на ріжні села. Особливо багата колекция актів починаєть ся з 1537 р., коли королева Бона розпочала на Поділю свою колонїзаторську та організаторську діяльність. Тут ми зустрічаємо: привилеї осадникам Бара, що поділяв ся тоді на три юридично відріжнені громади — Польський, Руський та Горній Бар, надання магдебурського права як Барови, так й иньшим містечкам Барського староства, роздача великому числу місцевої шляхти ріжних пустинь задля залюднення їх, промін земель в інтересах королевщин, урегульовання відносин старость до ріжних осадників Барського староства и т. и. У другій половині XVI в. бачимо вже з актів усе більший та більший натовп у Барщину чужоземців, якім з кінцем сего віку польський уряд охоче роздає грамоти на відібрання земель від давних тубильців-господарів, яко без-

правних. У тому-ж першому томі поміщено дві люстрациї Барського старости рр. 1552 та 1570. Трапляють ся документи, що характеризують побут барської руської шляхти, от напр., заповіт Герасима Радібвського 1598 р., а також ріжні розділи, розмежовання, суперечки за майно и т. и.

2-й том вище названого „Архива“ містить у собі 160 актів XVII—XVIII вв., й додаток до актів. В сему томови особливо якось аж приголомшує численність королевських грамот першої половини XVII в., виданих Полякам на придбання ріжних земель від неправнних володарів, є. т. місцевої української шляхти. Далї, з виданих тут актів ми бачимо, як ся патентована шляхта, з королївськими „листами“ у руках, насїдає на місцеву шляхту і на підставі права більшістю відтягає у свою власність їх „дїдини“. Тубильцї відступають, але не усї; деякі більш сьміливі вдають ся до короля й як коли досягають мети.... Хмельнищина перерива такий розвій подїй. З половини XVII в. видані у 2-м томі акти дуже ріжнородні своїм змістом, дають багатий материял, щоб виобразити собі суд у колишній Барщинї, уряд її, відносини верств. Тут цїкавий тестамент гетьмана Івана Виговського (1664 р.), що містить у собі оповіданнє про обставини осуждення єго та передсмертні розпорядження. Акти XVIII в дають материял не тільки для тієї теми, яка постановлена у заголовку книжки, але й для других сторін тодїшнього життя у Барщинї; тут ми знаходимо силу вказань на церковно-релїгійнї відносини, етноґрафічні ознаки околичньої шляхти, її побут родинний та громадський й т. и. У додатку до 2-го тома поміщено 144 NN.: се документи in extenso та реєсти, межи ними має велику вартість реєстр подимного 1493 р., з якого знати, о скільки було залюднене Поділє в кінцї XV в. (сим реєстром користовав ся уже й ранїйш д. Яблоновський для своєї статтї під заголовком: „Podole u schyłku wieku XV“ — Ateneum, 1880.)

Видані в двох вище названих томах акти взяті головним чином з актових книг Київського Центрального Архиву, з Коронної Метрики Московського Архиву Мінїстерства Юстициї та Варшавського Головного Архиву. Подано документи й з приватних рук, але таких дуже мало. Приватні архиви подольських панів, думаємо, були-б дуже користні для історика, але вони і мало відомі й до їх трудно доступить ся. Небіжчик д-р Ролле дуже широко користував ся сим материялом, але через те, що сей материял не видано в оригіналах, то й працї д-ра Ролле багато тратили що-до документальности.

Зібраннє актів виданих у двох томах „Архиву“ й вступна широка студия про Барське староство належить М. С. Грушевському; ся студия вийшла окремими книжками, то ми й поговоримо про неї окремо. До другого тому „Актів Барського староства“ додана карта південно-

східнього Поділя XV—XVIII в., а у кінції книжки аккуратно зладжений покажчик людських та ґеоґрафічних імен у обох томах.

Ю. С.

Грушевскій М. Барское староство, историческіе очерки, 1894, ст. VI + 308 + 1 табл.

Дополнительныя главы къ изслѣдованію: „Барское староство, историческіе очерки". К. 1894, ст. 309—400 + 1 карта.

Як вже сказано в попередній рецензії, названі тут книжки — є то вступна студия до виданих у першому та другому томах восьмої частини „Архива Юго-западной Россіи" документів. У передмові до своєї праці автор каже, що, вибераючи тему та спосіб її оброблення, він мав на увазї дві засади: перше — переконаннє в тім, що багато фактів з українсько-руської їсториї вимагають непохибного ствердження, а сего можно досягнути тільки детальним студийованнєм фактів внутрішньої історії меж иньшого в їх територіяльнім звязку, а друге — він вибрав для такої студиї Барське староство, або південно-східний куток колишнього подільського воєводства, тому, що ся місцевість і в історий й у сучасному життю заховує в собі багато цікавого. Ориґінальна виключність устрою та побиту сего краю лежить, так сказати, в архаїчности єго; тут, на межах Польщи та Литви, дуже довго заховувались старосвітські руські риси в устрою адміністрациї, орґанїзациї верствах, побутї людности і т. и. Ще в XVIII в. місцева околична шляхта, з народности українська, заховувала багато давнїх ознак, і отсе то перш за все привабило автора простудиювати сю місцевість, а потім він перейшов й до широкої студиї над істориєю Барського староства.

Праця д. Грушевського є то вельми пильно оброблена істория південно-східнього Поділя з найдавнїйших часів до кінця XVIII столїття. Викладаючи історию автор головним чином звернув увагу на історию залюднення сего краю, на форми володїння землею та орґанїзацию верств і уряду.

Стежучи долю південно-східньої Подолії, не можна не бачити, що з самого початку, як вона виступила на історичню арену, ся країна живе в виключних історичних умовах. Так, уже в XII — XIII в. в сїм краю, що стояв межи двома окремими землями Побожєм та Понизєм зустрічають ся дві колонїзацийні течії — київська та галицька. Потім, після зполучення Побожя й Понизя під властию Литовців (тоді виступає й одно йменнє — Поділє), тут, на південно-східнім Поділю, знов стрічають ся дві течії — полонїзм, що йшов з західнього Поділя та Галицької землї, але доволї легко й тільки, як кажуть, по верхам зачіпає східні краї, й тубильний руський елємент, що міцно тримаєть ся своєї

рідної землї, що дає запомогу Свидригайлови в єго боротьбі з споляченим Ягайлом, й що видержав стільки нападів культурних й некультурних чужинців. Після прилучення Поділя до Польщі, східна частина її зостаєть ся на межах Польщі, Литви та „диких поль“, де гуляли Татари. Ся погранична країна, багата своєю природою, приманювала до себе Поляків, і польський уряд щедро роздавав землї Полякам, що шукали щастя, але турботне, повне небезпечности та боротьби життє над кордонами не до смаку приходило ся сїм приходням, і більшість з них швидко збувала з рук своє майно тубильцям. Міцно держать ся тут тубильцї — селяни та шляхта що зпокон віку оселили ся тут, ще перш ніж зайняли край Поляки. Ся тубильна, українська людність вміла приладитись до тяжких обставин побуту сієї землї, вміла й обробляти землю своїми мозольними руками й козакувати — бити ся з ворогами; вона-ж була й самим певним колонїзатором сего краю. Коли р. 1537 королева Бона викупила давну Ровщину, південно-східне Поділє, заснована тут Барське староство, перейменовавши старе місто Ров у Бар, дала органїзацию сьому краєви й трохи захистила єго від татарського руйновання, то у сїй организаторській та колонїзацийній діяльности головну участь брала місцева людність, місцева українська шляхта, як вже випробований у тяжких обставинах надкордонного життя елемент. З к. XVI в. в Барщинї зміцняєть ся польський елемент поміж господарями земель, а в купі з ним зростають й усї социяльні хороби тодїшнього польського суспільного устрою, от через що, коли о половинї віку Хмельницький обізвав ся до українського народу, Барська українська шляхта, тай селяни не ухилились від тодїшньої війни за волю... З того часу, як Барське староство перейшло до приватних людей (спочатку до екс-гетьмана Виговського, потім до польських маґнатів Любомирських), й як заспокоєно край після турбот XVII—XVIII в., тубильна шляхта, зменьшена під натиском польської еміґрациї, що відбірала на основі правній від споконвічних володарів їх дїдівську землю, понижала ся правно, зходячи на служебну верству, що своїм станом близько підходила до селянства, а то часом і просто — переходячи в селянство. Але одначе-ж ся шляхта не зникає, як се трапило ся в західнім Поділю, а зістаючись низшою верствою суспільства, вдержує свої етнографичні риси, свою мову, свою віру увесь час, навіть до тепер. Д. Грушевський дуже пильно, по крихтї, зібрав у свою книжку відомости про шляхетські тубильні, українські родини Барщини XVI—XVIII в. й таким чином став першим істориком її. Шкода тільки, що про сю шляхту немає відомостей після XVIII в. Дуже б цікаво мати відомость про сегочасний побут сієї страстотерпної шляхти, яка тепер записана то до селянства, то до міщанства, то, нарештї, до шляхти (дворянства). Але се вже праця не історика, а етнографа.

До сего додамо, що за-для повности малюнку минулого життя Барщини у книжцї бракує історичнього нарису етнографичних ознак тубильної шляхти; правда, се й не було метою Київської археографичньої комісиї, що видала акти Барського староства, й через те д. Грушевський не завів їх у свою студію, та брак сей зповняєть ся надрукованою ранїйше розвідкою д. Грушевського (у Київській Старинї 1892 р. й окремою брошюрою) під назвою: „Барская околичная шляхта до к. XVIII в.“ По дорозї зауважимо, що межи надрукованими д. Грушевським у VIII частинї „Архива Ю.-З. Россіи“ актами є цїкаві відомости про церковно-релїгійне життє Барщини XVII—XVIII в. От напр., тут є два документи з 1622 р., що дотикають ся якихсь непорозумінь межи Шаргородськими (тепер містечко Могилївського повіту) православними та уніятськими попами, де шаргородський дідич Томаш Замойський підпирає уніятів. З других документів (виданих проф. С. Т. Голубєвим у V книжцї „Чтеній кіевскаго историческаго общества Нестора лѣтописца“) ми довідуємо ся, що у Шаргородї була чимала колотнеча межи православними та уніятами, що тут міщани та козаки навіть вбили одного уніятського попа, що ранїйш був православним шаргородським протопопом-намісником, й що львівський православний епископ Їеремія Тисаровський писав до шаргородських міщан окреме посланїє з приводу розпочатої межи ними унїї.

Нарештї ми не можемо не подякувати д. Грушевському за єго коштовну працю з історії Поділя, яка до сего часу не дуже то привабллювала вчених, що працювали над українською історією. Тодї, як Київщина та Волинь простудийована вже доволї широко на підставі архивнього та археологичнего матеріялу, Поділє не може похвалитись кількістю присьвячених її минувшости книжок. Тепер західне Поділє та Браславщина дожидають таких наукових та безтенденцийних студий, як праця д. Грушевського з історії Барщини.

Ю. С.

Иловайскій Д. Смутное время Московского государства (Смутное десятилѣтіе руской исторіи 1603—1613, окончаніе исторіи Россіи при первой династіи, Москва, 1894, стор. 343).

Від р. 1876 др. Д. Іловайський почав видавати свою Історию Росиї; своєю метою поставив він задоволити вимаганням не тільки історичної науки, але й штуки, а головну вагу положив на історию полїтичну, признаючи (в передмові I-го тома), що „народня маса є тільки етноґрафічним грунтом, яка з себе виводить діяльні особи“, тому „істория переважно має справу з особами, що стоять на чолї народа, і ва-

галї з тими діячами, через яких вона виявляє себе в ріжних сферах історичного розвою". Таким чином д. Іловайський став на тойже грунт державної переважно історпї, на якій стояли Карамзин і Соловєв, в противність тому напрямку, який так ясно виставив в де-котрих студіях Костомаров і новійша українська школа, хоч при тім д. Іловайський далеко ширше удїлював місця і внутрішнему устрою й культурному житю народа, ніж ті єго попередники. Пильно студиюючи новійшу історичну лїтературу, він надавав в значній мірі і наукову вагу своїй праці, яка з огляду на ті вимагання історичної штуки мусїла наближати ся до форми популярно-наукової. Маючи на метї „заховати історичну перспективу, себто виставити на перший плян важне і основне", він оповідав плавно і легко, в гарній і приступній формі, не застановляючись над суперечними питанями, удїляючи їм місця хіба в „увагах", при кінцї тома, й то не дуже. Таким чином перейшов автор почавши від кінця IX в. (справу про початок Руси автор розслїжував в своїх окремих „Разысканіяхъ") аж до початку XVII в., в чотирох чи краще пьятьох томах (бо I складаєть ся з двох окремих книжок — київський і володимирський період), що містять до півтретї тисячи сторін. Галицкі читачи могли близше познаємити ся з єго працею з частин, заміщених в III, IV і VI томах Історичної Біблїотеки; треба признати, що найдавнїйша история, рослїжена автором з точки федеративної чи краще — краєвої, на яку став він ще в давнїйших працях своїх, може найлїпше єму удала ся. В дальшім оповіданю автор оглядав паралельно московську і литовську державу, в окремих начерках, сполучених механїчно, як то й мусїло бути і доводило лише потребу студийовання окремого, як окремих тїл полїтично громадських. Та не вважаючи на приступну форму, на цікавість і сьвіжість наукову деяких частин, история д. Іловайського не знайшла, здаєть ся, широкого вступу в громаду; вивожу з того, що I т. і досї не діждав нового видання. Наукова критика також не дуже симпатично їх приймала, а проти III т. в деяких часописях більш поступових навіть з'явили ся й дуже гострі рецензиї; публїцистична діяльність автора в ultra державнім і национальнім напрямі мусїла вплинути на такі не дуже симпатичні відносини.

Останнїй том цїлковито належить до історпї московської, обіймаючи виключно зверхню полїтичну историю московського царства в період т. зв. Смутного времени, себто від Димитрія Самозванця до обрання царя Михайла; таким чином том сей не зачіпає безпосередно нашої історпї, як попередні, хоч міг би, бо українські контингенти брали значно участь в цїлій тій боротьбі, а Сіверщина відограла дуже важну ролю — ба внутрішньої, громадської історпї того часу автор не дотикаєть ся, хіба в побіжних, припадкових згадках. А то шкода. Власне, „смутний час" вибив Московщину з звичайної колеї державної, в громадськім житю

пробудились давні, притиснені ремінїсценциї, житє громадське виявило ся в формах надзвичайно характерних і цїкавих; на то звертали вже увагу (пригадаю хоч би давню моноґрафію небіж. Щапова -- Великорусскія области и смутное время), але й досї ся сторона докладно не вистудийована. Без обясненя внутрішнього житя не може бути добре зрозумілою цїла та „смута", то хвилюванє мас народних, на то не вистарчить самої династичної причини.

Автор своїм звичаєм не входить в аналїзу джерел, суперечних відомостей, даючи скрізь вигладжене, красне оповіданнє, позбуваючи суперечки такими фразами — як „по деяким відомостям", розвязуючи непевности або категорично, або — зрідка — гипотетично. Такий спосіб особливо трудно перепровадити з „Смутним часом", що має масу трудних, непорішених, хоч дуже детально з'аналїзованих питань; деякі уваги над ними (при кінцї книги ледви чи можуть задовольнити, і для наукової сьвідомости в сему часї користнійшою зостаєть розправа д. Бестужева Рюмина, заміщена в журналї Мин. Нар. Просвѣщ. 1887).

Для публичности праця д. Іловайського буде цїкавою; він пильно розглянув ся в науковій лїтературі й подає сьвіжі відомости, а написано то все дуже легко і приступно. Уважаючи на сю авдиторію, одначе занотуємо деякі ознаки оповідання, що здають ся нам не відповідними. Книжка починаєть ся з таких виразів як „адскій замыселъ", „гнусная польская интрига", і їх можна подибувати й потім („гнусное дѣло", „плут" — самозванець, „задубенная польськая голова", „коварные интригани" etc.); такий спосіб оповіданя не помагає й трохи розумінню цїлої справи і надають оповіданю букет не такий, якого вимагає повага наукова. Не уважаємо за добру манеру й покликуванє до причин провиденціяльних (напр. 161, 215, 246); найревнійший християнин не буде покликуватись до них, виводячи який небудь закон математичний — думаємо, що теж належить і до історика. Обидві манери нагадують часи Карамзина — sit eis terra levis! Що до поглядів автора занотуємо, що він признає Самозванця I за особу окрему від Гр. Огрепєва, за сьвідомого обманника, родом з України, тільки ініциятиву цїлої справи не знає кому надати, навязуючи її разом і Мнишкам і Л. Сопізї; признає в якійсь мірі популярність Самозванця в масах, індеферентизм єго в справі пропаґанди латинства, але відкидає відомість про єго плян походу на Польщу. Тушинського Самозванця уважає за поповича з Білоруси, і єго виступленє навязує тимже особам, що виставили першого (Мнишкам, Вишневецьким, Сопізї). Признає боротьбу партій при виборі царя Михайла (хоч і часто виступає проти погляди Ервина Бауера — с. 322) і істнованнє умов при виборі, а головну ролю подає в справі виборчій митр. Філарету і Шере-

метеву. В двох додаткових главах дає загальний погляд на той час і застановляєть ся над особою Самозванця І-го.

М. Грушевський.

Полтавская битва и ея памятники, составили: преподаватель Петровскаго Полтавскаго кадетскаго корпуса И. Фр. Павловскій и офицеръ-воспитатель капитанъ В. Мих. Старковскій, Полтава, 1894, ст. 124+24+III.

Після загального начерка війни Петра з Карлом XII описуєть ся облога Полтави, сама полтавська битва і характеризуєть ся коротко її значіннє для Россиї. На сему кінчаєть ся властиво — історична частина книжки (до 57 стор.). Історичний начерк — популярний, навіть поверховий, і написаний трохи піднесеним, торжественним тоном, в російсько-патриотичному напрямі.

Далї подана історія тих памяток, що стоять тепер на місцї полтавської битви. Кілька памяток єсть у самому містї. Першу памятку спорудив 1778 р. П. Руденко, приватна особа, на спомин того, що батько єго вибавив ся з шведського полону. З початку сего віку були поставлені колони на тому місцї, де Келлин витав Петра, коли той в'їхав у Полтаву і на місцї, де одпочивав Петро після битви. Заховалась ще до сего часу й церква (власне один придїл її), в якій молив ся Петро. На самому місцї битви ще Петро звелїв насипати могилу і постановити хреста. 1828 р. поставлено нового хреста. 185?-го збудовано церкву в византийському стилю, чотироконечну з 5 банями. 1890 р. положено поширити сю церкву. Окрім того на „Шведській могилї" збудовано сегочасним полтавським архиєреви Іларіоном школу, заведено пасїку, садок та город.

До книжки додано скільки десятків усяких віршів, що писались коли з приводу полтавської битви, „реляция" про сю битву, два листи Петра, медалї, що звелїв зробити Петро на сей випадок, та показані джерела, якими користувались автори.

О. Л.

Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества, т. 93, спб. 1894.

Сей том історичного збірнику є уже 8-м томом матеріялів законодатної комісиї Катерини II. Ся цариця, як відомо, своїм указом 14 грудня 1766 р. звернулась до всїх верств суспільства імпериї, щоб вони вибрали своїх депутатів в „комиссію Уложенія", і дали їм свої „накази"

(французські cahiers), в яких би висловили свої нужди та бажання. Такі накази і були надіслані. Сей том містить кінець наказів від шляхетства — накази шляхетства Оренбурської ґуб. та накази шляхетства Новоросийської ґуб. — і початок наказів від міст — накази міст московської ґуб. Для нас більш цікаві накази шляхетства Новоросийської ґуб. Таких наказів — 12, от шляхества осажених тут гусарських та пікінерних полків. Накази сї в більшости невеличкі і висловляють вони бажання майже одинакові. Є скілька наказів, що цілком — навіть в виразах — нагадують один одного (Наказ CLIII та CLVII). (Мабуть автор був один, бо і в тому, і в тому на першому місцї підписав ся — подкоморій Павло Кочубей).

Характерна ознака усїх наказів — се є не проханнє чого-небудь нового, а лиш затвердженнє та виконаннє попередних законів, та скарги, що сї закони не виконують ся, як слїд. Більш всього цікавить шляхетство Новорос. ґуб. питаннє про шляхетський титул, „дворянство", та шляхетські грунти. Всї накази на першому місцї мають сї бажання. Вони просять царицю, щоб за новоросийським шляхтичом були признані права одинакові з шляхетством великоросийським. Се зовсїм зрозуміло, коли ми пригадаємо, що давнїх шляхетських родів в Новоросийській ґуб. майже зовсїм не було, і грамот, чи то польських, чи росийських, на своє „званїе" ся нова шляхта не мала жадних. Вона лише своїм становищем de facto належала до „шляхетського стану людей". А тим часом, не маючи затверження в своєму шляхетстві, новоросийське шляхетсьтво не тілько своїми послугами не здобуло особливої опіки державної власті, а навіть од великоросийських урядників терпіло зневагу.

Цїкаво те, що й шляхетство Новоросийської ґуб. прилучалось в своїх наказах до тієї антицентралїзацийної течиї, яка проходить виразно через усї накази від українських мешканців. Воно дуже часто нагадує урядови про „права та вольности, які на основі пунктів Богдана Хмельницького росийська держава присягалась виконувати"; тільки се своє покликування новоросийське шляхетство обмежає економичними потребами, правом володїння своїми грунтами та податками, не простягаючи його до адмінїстрацийного та судового устрою країни, отже ся автономічна тенденция виявляєть ся без порівнаня слабше як в Гетьманщинї.

Питаннє про грунти для новорос. шляхетства є самим пекучим питаннєм. Грунти свої шляхетство одержувало чи то на основі гетьманських грамот, чи через купно у козаків, чи просто займанщиною. Через се документів на свої грунти більшість шляхетства не мала. Окрім того се молоде шляхетство накупило собі землї після указу 1736 р., яким заборонено купувать грунти у козаків і, таким чином, воно володїло

землею не по закону. З заснованнєм Новосербії чимало шляхетських грунтів з пограничних полків відійшло до Новосербії, і вже де-які грунти було відібрано, а деякі призначено до відібрання. На скарги шляхетсгва, „провінцияльна канцелярія“ одсилала його до указу 1736 р., на основі якого воно не мало права володїти сими грунтами. Друге пекуче питанє для шляхти новоросийської — питанє посніільства. Посполиті не були затвержені за землею і мали вільний перехід від одного пана до другого, і через те часто траплялось, що шляхтич володїв лиш грунтом, не маючи жадного посполитого. Вважаючи на таке сумне економічне становище своєї верстви, шляхетство прохало царицю: затвердити за ним грунти в тих межах, які воно мало попереду; дозволити куплю грунтів, як то воно було за гетьманів; затвердити посполитих за землею, щоб вони не мали права вільного переходу до другого пана (бажання, як ми бачимо, не дуже симпатичні).

До сього специяльно-шляхетського вимагання прилучаєть ся ще бажаннє більш загального характеру. Великим злом на Україні того часу були так звані салдатські постої великоросийського війська. Україна та Новоросия з поводу турецких війн була ніби постійним військовим станом Військо пробувало тут і в лїтку, і зимою по кватирах, і мешканцї повинні були утримувати його на своїй шиї, не одержуючи від уряду жадної плати. Коли додати до сього ще тяжкі податки, „рублевий оклад“, та чималі „недоїмки“ (залеглості податкові), побачимо, що житє мешканців, особливо посполитих, було досить важким. Через се шляхта в наказах вимагає, щоб їх посполиті були зовсїм вільні від постою, щоби „недоїмки“ були подаровані, а податки або теж скасовані або поменьшені хоч би в половину. В сьому вимаганню шляхетство теж звертаєть ся до всїх „вільностий, прав та привілегій, на яких прилучив ся Б. Х. з військом запорозьким та всїм народом українським до Росийської держави“. Коли ми додамо вимаганнє вільного роблення горівки на шляхетських грунтах та проханнє декотрих полків, щоб плату грунтами за службу уряд перемінив на грошеву плату, що перелїчимо, здаєть ся, всї потреби та бажання шляхетства Новоросийської Ґубернії.

С. Лаврецький.

Ludwik Finkel Historya uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869, Льв., 1894, 344+XVI.

Рік 1894 становить в історії львівского уніїверситету епоху: сьогож бо року відкрито при нїм виділ медичний. З сеї причини, як і з нагоди вистави краєвої, поручено проф. Л. Фінкеви і С. Старжиньському написанє історії уніїверситету.

Книжка, що єї маємо перед собою, є першою частею сего ювілейного діла і вийшла з під пера проф. д-ра Фінкля; обіймає події з давнїших часів по р. 1869.

Перший розділ сеї книжки розказує історию шкіл львівських по р. 1771.

Перші звістки є з р. 1400 — про школу парохіяльну, перемінену р. 1412 в школу метрополїтальну; конець XVI в. приносить дві школи: греко-славяньску православну Ставропігійского братства і єзуїтску колєгію, що спровадив латинський архиепископ Дмитро Соліковский — ся мала бути противвагою впливови школи православної.

Оттїй колєгії надав король Ян Казимір 20 січня 1661 титул академії зрівнуючи єї в правах з академією краківскою і замойскою; була се справа єзуїтів, вони боялись, щоб у Львові не засновано академії православної: угодою гадяцкою р. 1639 запоручено православним право заснованя двох академій в тим, що де они будуть, не буде вільно засновувати иньших шкіл. Єзуїти боялись, щоб сеї другої академії не засновано у Львові, де вже так успішно розвивалась школа ставропигійска і постановили випередити Русинів. Щоби однак акт фундациї став правосильним, треба було на се ухвали сойму. Виступили проти сеї фундациї академиї краківска і замойска, виступила і суспільність польска, між иньшим подаючи яко мотив се, що не треба дразнити Русинів, передаючи академію в руки єзуїтів; сойм не приняв дипльому поміж свої конституциї. Справа осталась нерішеною аж до р. 1758, в якім Август поновив акт фундациї; другого року пишно відбулось відкритє єзуїтского унїверситету; та пішли протести, і король казав замкнути академію. Рік 1773 приніс удар — скасованє ордену єзуїтів, а з тим перестала істновати і академія у Львові.

Під властию австрийскою, здавалось, справа взяла кращий оборот, почались реформи в шкільництві. Цїсар Іосиф II актом з дня 21 жовтня 1784 засновав у Львові унїверситет, зложений з ґімназиї, чотирох виділів, і наділив єго правом промованя докторів і вибираня ректора; з сим були сполучені обидві духовні семінариї центральні — грецка і латиньска, перетворені з давнїйших епархіяльних. Унїверситет поміщено в будинку потринїтарскім, де нинї стоїть Народний Дім і друга мійська церков; на чолї унїверситету стояла консистория, зложена з ректора, деканів і сеніорів виділів. Але заснованє унїверситету не принесло результатів таких, якби можна сподїятись, не піднесло нї поступу науки, нї свободи научуваня. Всї професори під карою мали приказане читати лекциї тільки з приписаних „Vorlesebuch-ів", від яких нїяким способом відступати не було можна.

Як сказано, духовних семінариї було дві; там і подавались науки, а не на університетї; лекциї йшли в латиньскім язицї. У Русинів було вельми мало таких кандидатів, щоб були підготовлені до наук університетских, себ-то таких, щоб покінчити ґімназию; треба однак було щось зарадити сему бракови, щоб придбати потрібне число душпастирів руських, що з погляду науки стояли-б на рівнї з латинськими. Епіскоп Петро Білянський подавав всякі проєкти, подавила їх і ґубернія — і по нещасливих пробах домових корепетиций, цїсар Йосиф рескриптом з 9 марта 1787 засновав при руській семінариї провізоричний руський інститут підготовний. В рескрипті тім було сказано, що аби зарадити бракови душпастирів гр. к. обряду, поки не буде досить таких кандидатів, що перейшли школи підготовні, засновуєсь тимчасовий інститут руський для тих, що не знають язика латиньского. Вихованцї єго мають вчитись всего того, чого вчать ся иньші теологи мовою латиньскою, в язицї руськім; але щоб дати ім ще якесь передвступне образованє, поки приступлять до науки богословія, мають перше вчитись 2 роки фільозофії в руськім язицї.

Рівночасно взивано священиків, щоб своїх дітей посилали до ґімназий і таким способом підготовляли їх на кандидатів богословія.

Як низко стояла тодї осьвіта у Русинів, виразно ілюструє рескрипт з року 1796, що ставляє мінїмальне условіє принятя до інститута укінчену четверту „нормальну“ клясу; давнїще, видно, вимагано ще менше.

З дат фреквенциї сего інститута згадати ще належить, що в роцї вітвореня було 32 вихованцїв; за час істнованя припадає максимальне число 76 на р. 1803, мінїмальне 20 по р. 1795 — впрочім звичайно число вагаєсь між 30 а 40. Знесено його 1805 р.

Перші професори фільозофії були Петро Лодій і Ян Земанчик (Огоновский II с. 49 згадує ще Павловича); на видїлї теольоґічнім здибуємо ся з іменами професорів Русинів Ангеловича, Гарасевича, Гриневецкого, Шанковского, Білецкого і Скородиньского, що викладав так як і Ангелович — по польски; на иньчих виділах не подибуємо нї одного руського назвиска.

Разом з університетом засновано і бібліотеку, куди увійшли книжки колєгії єзуїтскої, а також з скасованих монастирів — між тими з 11 василїяньских, зі Скиту і т. и.

З смертею цїсаря Йосифа II почато усувати його реформи — прийшла черга і на університет. Зразу віддано управу його комісиї урядників ґуберніяльних, далї заведено директоріум, а 1805 знесено зовсїм університет а перемінено в лїцей. Так було до р. 1817, коли цїсар Франц I позволив відкрити на ново університет, однак поки-що без виділу медичного. Перетворенє університета de nomine не принесло однак

de facto жадної зміни: професори і спосіб викладаня остались ті самі, зміна була хіба лиш така, що на фільозофії впроваджено язик німецкий і заведено надзвичайну катедру язика польского. Рішучу переміну в системі наук приніс сей рух, що потягнув за собою переміну устрою всеї Европи. Рух 1848 р., одбивши ся в цілій Европі, не минув і Львова, а руйнуючи мури старого унїверситету розсадив від разу і запліснїлий апарат шкільний. Домаганя свободи науки і научаня не остали ся без наслїдків, пішли рішучі реформи на поли шкільництва, унїверситети дістали устрій такий, який і досї удержав ся.

Для Русинів була се доволї щаслива хвиля. 1849 дістали катедру язика і лїтератури руської, обсаджену Головацким, коли Поляки доперва 1856 . істали на катедру язика польского Малецкого. На виділї теольогичнім викладають по руськи Цїпановский і Костек; бачимо тут і иньших Русинів як Черлюнчакевича, Сембратовичів Йосифа і Сильвестра, Криніцкого, Делькевича, Сарніцкого. З роком 1862 дістають Русини на виділї правничім дві надзвичайні катедри, коли Поляки ще зовсїм не мали польских викладів; аж за Ґолуховского в наслїдок єго горячих старань 1867 заведено язик викладовий польский.

Се бувби коротенький огляд змісту сего цїнного й обширного твору; написаний він на підставі перворядних жерел рукописних і друкованих (автор користував ся також і рускими працями як Головацкого, Огоновского і Барвіньского) з властивою авторови докладностею науковою і обєктивностею. З подробиць замітити хіба належить се, що пишучи про екслюзию Маркияна Шашкевича (ст. 286 нота 1), за „nieobyczajne życie“ (в актї директорияту виділу фільоз. д. 23. XI 1832 сказано „wegen eines jugendlichen Vergehens“), належало було додати, що сим неморальним вчинком було тілько всего, що прихвачено Маркияна нічною порою в кофейни Орелього.

Е. Барвінський.

Starzyński Stanisław. Historya uniwersytetu Lwowskiego. Część II (1869—1894). Льв., 1894, стор. 442.

Продовженем працї Д-ра Л. Фінкля, що написав історию унїверситету Львівского до р. 1869, є згадана праця д-ра С. Старжиньского, професора виділу правничого тогож унїверситету. Хоч ся друга часть історниї унїверситету має обнимати час від р. 1869, то однак автор сягнув кілька лїт в зад і розповів просторо історию повільного усуваня викладів німецких у Львівскім унїверситетї і заміни їх викладами рускими і польскими. Перші дві суплєнтури на виділї правничім з руским язиком викладовим установило правительство вже р. 1862 тодї, коли ще викладів

польских, крім викладів історії літератури і польскої мови від 1856 р. зовсім не було. В рескрипті міністерияльнім читаємо причину основаня суплєнтур руских, а то, що правительство має намір „достарчити язику руському на виділї права відповідне поле до наукового розвою, а заразом, щоби вдоволити практичній потребі“. Вже в зимовім півроччю р. 1862 став викладати процес цивільний д-р Омелян Лопушаньский, концепіст прокураториї скарбу, а процес карний д-р Володислав Сроковский. Д-р Лопушаньский викладав процес цивільний з малою перервою (в р. 1864/5) аж до зимового півр. 1873/4, т є. до часу, доки єго на службу державну не перенесли зі Львова. Право цивільне став викладати в р. 1870/1 Др. Сроковский, покинувши від 1867/8 криміналїстику, що її від 1867/8 обняв доцент права карного д-р Ів. Добряньский. Право цивільне мало відтак знаменитого професора від р. 1873/4 до 1890/1 в особі д-ра Ол. Огоновского, а біля доцента д-ра Добряньского став в р. 1886/7 викладати право карне д-р Стебельский і викладає його до тепер, іменований 1892 р. надзвичайним професором. Иньших викладів руских на виділї права не було і нема.

Перші виклади права римского в язиці польскім зачались доперва в р. 1866/7, отже чотири роки після введеня викладів руских; викладати по польски зачав професор звичайний права римского д-р Зельонацкий.

Потім обговорює автор дрібно змаганя Поляків в соймі краєвім і у намісника Ґолуховского виєднати у правительства введенє польского язика до викладів і урядованя в університеті Львівскім. При таких нагодах вказувано зі сторони Поляків на кривду, яка їм дієсь, що їх язика не допущено ще до викладів, хоч язик руский вже допущений на виділї права від р. 1862. Годить ся піднести, що й сама молодїж університетска польска і руска робила стараня в згаданім напрямі. До сенату університету, ба навіть до сойму внесла була молодїж польска в р. 1866 петицию о введенє язика польского, а молодїж руска подала контр-петицию на руки посла о. Шашкевича о введенє руского язика. Та коли від р. 1866 польскі катедри виділу правничого множать ся руских катедр не утворено вже ніяких, невважаючи на найвисше розпорядженє з дня 4 липня 1871, що „нїмецкі виклади від сеї хвилї мали устати цїлком, а на катедри виділу правничого і фільозофічного можуть покликувати ся на будуче лише особи, що цїлком суть спосібні викладати одним з обох язиків краєвих“. Габілїтациї доцентів приватних могуть від сеї хвилї відбувати ся без обмеженя по польски і по руски; рівнож правничі іспити правительственні. На основі-ж найвисшого цїсарского розпорядженя з дня 27 цьвітня 1879 мають ригороза складатись по польски, з застереженем можности складати їх по руски або по нїмецки, о скілько сї язики знають еґзамінатори. Язиком внутрішним урядовим

на основі розпорядженя з дня 4 липня 1871 є язик польский, з застереженєм, що на поданя внесені по руски може канцелярия відповідати по руски.

Автор оповідає досить дрібно про спори на засїданях унїверситетского сенату в справі руского язика. Одинокими ревними речниками прав рускої мови на унїверситетї були оба брати Огоновскі, Омелян і Олександер, а щирі їх змаганя все попирав Поляк др Зьрудловский, професор римского права. Цїсарске розпорядженє з р. 1871 толкував собі сенат ріжнородно, так що мінїстерство при нагодї іменованя дра Олександра Огоновского звичайним професором цивільного права пояснило 3/4 1882, ч. 5204, що всякі сумнїви тїла професорского що до дальшого істнованя осібних катедр руских на львівскім унїверситетї не уважає за оправдані, бо після нинїшнього устрою унїверситету львівского всї професори суть обовязані з правила (in der Regel) викладати в язицї польскім, винявши такі випадки, в яких ц. к. правительство, маючи все на увазї, що кождий кандидат до катедри мусить виказати цїлковитим знанєм одного з язиків краєвих, або инакше постановить або вже инакше постановило, як то приміром сталось тепер зі згаданими катедрами рускими".

Представивши так справу язика викладового на нашім унїверситетї, переходить автор найважнїйші справи і подїї від р. 1869—1894: стараня добути для унїверситету поодинокі катедри: польскої історії і польского права, справа унїверситету нашого в думі державної в 1876 р., коли нїмецкі посли радили Львівский унїверситет розвязати, згадує про візитациї визначнїйших осіб в унїверситетї, торжества надзвичайні і т. д.

Списавши сухо хронїки всїх трьох виділів: богословского, правничого і фільозофічного, подав автор просторо дати біо- і бібліографічні професорів по виділах, списав історию довголїтних змагань здобути для унїверситету виділ медичний, що довело до успіху доперва в р. 1890, вичислив заведеня і інститути в унїверситетї, подав склад заряду і додациї бібліотеки, семінариї для вправ наукових і стипендиї, лябораториї, статистику слухачів від р. 1869/70 і товариства академічні. В останнім роздїлї застановляєть ся ш. автор над вагою подаваня найвисшої науки в унїверситетї в народнім язицї. „Тепер — каже автор — тяжко було-б навіть зрозуміти, аби унїверситет, що повинний бути вінцем дерева, яке виросло з народного кореня, на народнім грунтї, міг колись бути вінцем штучно причепленим, від иньшого орґанїзму відтятим і тут насадженим, аби та найвисша школа, яка повинна жити духом і житєм своєї суспільности і навпаки єго надихати своїм духом, задачою якої є — давати імпульс до певних змагань духовних, показувати дорогу иньшим і провадити їх, иньшим на решті противити ся — могла

колись бути органїзована інституциєю такою, що не мала-б нїчого спільного з тим суспільством, якому служила, щоб зложена була з осіб, з змаганнями цїлком одмінними. А однак було так довший час“. (Стор. 415—416). Читаючи так гарні і справедливі погляди професора унїверситету про вагу викладів на матернім язицї, не можна зрозуміти єго виправи проти руского язика, виправи, болючої для кождого Русина, тим більше, що она стоїть в книжцї поважній, де кожда річ, як сам автор сказав, трактує ся „академично“ (стор. 54). З місця, що я його зараз приведу, виходить, що руский язик ще за мало зрілий, щоби йому дати місце в школах середних і висших, тож Русини, горожане австрийскі, що поносять рівні з иньшими горожанами тягарі, наколи не хочуть учитись в сих школах в польскім язицї викладовім, так могуть цїлком не учитись; прецїнь до науки в школах середних і висших їх нїхто не приневолює: „примус шкільний“ істнує в Австриї лиш для шкіл народнїх“. Згадавши про параграф XIX основних законів державних з р. 1867, що по ньому нїякий язик в Австриї не можна виключати від права удїляти на нїм науку, твердить, що язик польский і руский на основі сього параграфу здобули собі вступ на унїверситетї. „Aby jednak — додає проф. Старжиньский — jakiś język mógł wejść faktycznie w posiadanie przyznanych mu formalnie praw w całej pełni, potrzeba, by posiadał niezbędną do tego wewnętrzną zdolność“. Хто знає наш язик, той йому сеї спосібности відмовити не може! „Zwłaszcza uniwersyteckie wykłady mają na celu szerzenie i rozwój umiejętności i cywilizacyi w najszerszem jej pojęciu, a nie wykształcenie języka, jako takiego; język nie jest tu celem sam dla siebie, tylko środkiem, a wykłady uniwersyteckie nie są pracownią dla jego kształcenia. Do Uniwersytetu wstęp mieć powinien tylko język już gotowy, rozporządzający całą obfitością środków wyrażania myśli. Wreszcie przyjęty konstytucyjnie przez państwo obowiązek dostarczania zakładów naukowych różnojęzycznych w krajach o mięszanej narodowości sięgać może, jako ściśle prawny obowiązek, tylko do zakładów, udzielających tego stopnia nauki, do którego przyswojenia sobie państwo każdego zmusza (w formie przymysu szkolnego), t. j. do szkolnictwa ludowego; poza temi granicami jest on już raczej koniecznością polityczną, rzeczą prostej słuszności, sprawiedliwości i dobrze zrozumianego własnego interesu państwa, ale nie prawną koniecznością; gdyż wyższą naukę wolno każdemu tu pobierać lub jej nie pobierać“ (стор. 20—21). Певно, що так, але Русини не перестануть нїколи відкликуватись до справедливости і мають надію, що їх оправдані бажаня попирати будуть „справедливо“ мислячі Поляки. На львівскім унїверситетї є третина слухачів — Русинів; справедливість вимагає ачей-же, щоби і они вступали на пороги almae matris з тим

чутєм, що та сьвятиня наук є і для них бодай в части „народньою“. Та-ж се була би (по переконаню автора) найлїпша порука, що тодї й між Русинами поступи робити ме цивілїзация і культура. А хто є прихильником найвисшої науки, що причиняєсь до поступів цивілїзациї і культури в народї, той по заключеню проф. Старжиньского мусить бути прихильником викладів унїверситеских в м а т е р н і м язицї.

М.

Б а г а л ѣ й Д. И. п р о ф. О п ы т ъ и с т о р і и Х а р ь к о в с к а г о у н и в е р с и т е т а (п о н е и з д а н н ы м ъ м а т е р і а л а м ъ), т о м ъ І-й (1802—1815), в ы п у с к ъ 1-й, Х а р ь к і в 1894, стор. 202 (передрук з Записок Харківського Унїверситету).

З передмови до поданої працї видко, що пр. Багалїй розпочав широку студию з історпї Харківського унїверситету: на історию унїверситету за царя Олександра І автор покладає два томи. Перший випуск, що вийшов у кінцї минулого року, містить у собі тільки історию заснowання унїверситету й таким робом стає нїби передмовою до задуманого твору. Невважаючи на такі узкі рами, ся книжка усе таки має свій великий інтерес, бо история відкритя Харківського унїверситету сама в собі є одна з вельми цїкавих подїй, тієї, взагалї інтересної, епохи.

Уся праця складаєть ся з двох глав. У першій під заголовком: „Культурне становище Харківского краю до заснованя унїверситету“ (стор. 12—52), автор зазначає умови, що виробили грунт для унїверситету. Під кінець XVIII в. Харківщина та Новоросия через збільшеннє людности та розвиток торговлї мали вже доволї високу материяльну культуру. У той край людність, що переважно складалась з Українців-переселенців, приносила з собою певні культурні звичаї („черкасскія обыкности“), які виявили ся в орґанїзациї братств, шпиталїв та шкіл (р. 1732 тут одна школа приходилась на 2373 душі, а р. 1884 — на 4270). Вірним заступником ідеалїв місцевої громади був „славний український философ“ Г. Сковорода, що на думку Багалїя, як і попередних учених, зготовив грунт для Харківського унїверситету й був попередником основателя унїверситету В. Н. Каразина. Поруч з Сковородою працювала цїла осьвітна институция — Харківський колеґіум. Нарештї, у другій половинї XVIII в. починає впливати на сей край західно-европейська просьвітня течия (проєкт заснования унїверситету в Сумах, лїтературний гурток Палицина). Закінчуючи главу, автор каже про засновані за Катерини II „народні школи“ та про проєктовану з початку царювання Олександра І воєнну школу, на заснованє якої збирали ся жертви від шляхти.

В другій главі оповідає автор про заснованє харківського унїверситету (стор. 53—202). Ініциятива сего діла належить молодому шляхтичу Харьківської ґубернї В. Н. Каразину, що звернув на себе увагу царя своїми широкими проєктами й був іменований управителем головного заряду шкіл. Каразин, до якого у той час прихильно відносив ся молодий цар, бажав прихилити царя до заснования в Харькові унїверситету, „який був би лїпше уряджений як Моськовський і вартий бувби звати ся осередком осьвіти в полуденній Росиї“. Маючи згоду царя, Каразин засїв за плян орґанїзациї унїверситету та збір жертв. Каразин вмовив ґуберніяльного маршала Донець-Захаржевського скликати з'їзд шляхти, щоб з приводу затверження Олександром I стародавних прав шляхетських подякувати за се Олександру I, а подяку свою виявити зібраннєм жертв на унїверситет в Харькові. На зборі 31 серпня 1802 р. Каразин з великим чутєм у промові довів зборови про свій уложений вже плян унїверситету й додав, що він вже казав цареві про можливі жертви від харьківських „дворян“. „Тепер від вас залежить, шановний зборе, — так скінчив свою промову Каразин, — виправдити мене, або вкрити соромом та розпукою. Отут перед вами я стою як ваш приятель або злочинець“. Збір, окрім повітового изюмського маршала Капустянського-Захаршевича, спочував ідеї Каразина й ухвалив за шість років скласти 400 тисяч карбованцїв (Каразин завзивав подарувати 1 мілїон). Дивлячись на шляхту мійська громада (купецтво) ухвалило виплатити за 10 років стільки, скільки вони платять у казну податків з капіталу, як вираховав Каразин, то се було 50—70 тисяч карбованцїв; проводирем сїєї верстви був приятель Каразина мійський голова (президент) Урюпин. Міщане зазначили співчуття до ідеї заснования унїверситету; але не знайшли можливости пристати до жертв. Нарештї „войсковые обыватели“, себто козаки, подарували унїверситету 125 десятин землї. Запрошено до пожертвовань й иньші сусїдні ґубернії й деякі з них справдї обізвали ся на заклик: так дворяне Екатеринославської ґубернії ухвалили за 10 років виплатити на унїверситет 108260 карб. $12^1/_2$ коп., Херсонської 40500 карбованцїв., Харьковської 40 тис. карб. та приватні люди 9650 карб. Обіцяно пожертвовати більш 658000 карб. Але діло так добре розпочате скоро зустріло ріжні перешкоди й у Петербурзї й дома. У сей час стан самого Каразина так зхибнув ся, що цар перестав давати єму авдиєнцию й він повинен був про усі свої справи давати справоздання „по начальству“. Але питання про заснования унїверситету було затвержено, а посланий попечителем Харківського учебного округа граф Северин Потоцкий доручив усю роботу приготовання в сїм ділї Каразину та проф. Тимковському. Дома діло стріло перепону з першу в „оппозициї“ певної частини дворян, думку яких висловив згаданий ранїйш Капустянський-

Захаршевич та харьківський губернатор Артаков; а після того, як їх віддалено, доволї недбало віднїс ся до унїверситетскої справи дворянський збір, який вирік ся від усяких втручань у грошові справи, — навіть не схотів, щоб жертви переходили через его руки.

Самі жертви, що официяльно називали ся „патриотичним приношеніем“, збирались надзвичайно повагом, не вважаючи й на то, що довело ся уживати якоїсь принуки: р. 1826 ще було недобору 80000 карбов. Справа про будованнє унїверситетського корпусу на подарованій землї теж загальмовалась й під унїверситет дано помешканнє часове, де він зостав ся й по сей день. Нарештї 17 сїчня 1805 р. урочисто відкрили унїверситет. Каразин не був на сему празнику: він тодї вже був в неласцї царя, й височайший наказ від 18 червня 1804 р. звелїв єму „не втручати ся в унїверситетські справи“.

Такий зміст книжки проф. Багалїя. Вона містить у собі багато цїкавих фактів, примушує пригадати багато дечого. Стан Слобідської України під кінець XVIII та з початку XIX в., стріча ріжних народностей та культур на отсїм, ще недавно „дикім поли“, відродженнє громадської самосьвідомости, остатки старого військового побиту, супротилежні впливи й „вѣянія“ в петербурських урядових сферах, нарештї постать самого заснователя унїверситету Каразина — усе се має великий історичний інтерес та вагу. На жаль, книжка пр. Багалїя не зовсїм розвязує зняті питання. Автор користуючись невиданими материялами архивів (Харків. унїверситету та депутатського збору) а також лїтературою вже готовою, зібрав багато аж геть-то важних фактів, але на нашу думку, зробив важну помилку, групуючи їх. Не бажаючи у друге говорити те, що сказали вже его попередники, проф. Багалїй обмежовуєть ся на однїм тільки натяканню або просто згадкою тодї, як сподїваєш ся знайти умотиоване справозданнє з справи. Наведемо зразки: не дуже ясно з'ясовано відносини найближчих співробітників Каразина: сьв. Фотієва та мійського голови Урюпина до самих перших плянів Каразина (стор. 53 та 75); причини та характер дворянської опозициї (стор. 72 та 97, тодї, як далї на стор. 120, з приводу одного виключного випадку, подають ся більш повні відомости); немає біоґрафічних відомостей про Каразина, як коли пекуче потрібних, щоб усе було виложено ясно (відносини меж Каразиним та царем Олександром-І. стор. 54 а особливо стор. 145); нарештї в книжцї немає занадто важних документів — „Предначертаніе о Харьковскомъ университетѣ“, укладене Каразином (на стор. 61 подано тільки короткий зміст єго) та „Предварительныя правила и штаты“, на підставі яких й відчинено унїверситет (в книжцї немає навіть змісту їх, трапляють ся тільки згадки про них у листах Каразина на стор. 100 та 133). Як би проф. Багалїй виправив якось сї хиби, про які ми згадали, то

се б надало єго праці ще більшої ваги й надалоб можливість докладнїйше представити описані події та особи. Окрім того праця придбала б ще одну важну прикмету — зрозумілість для кожного: а питання, які зачіпає ся праця, належать до того гурту питань, які мають свій інтерес не для одних тільки специялїстів. *В. Г.*

Др. Франко Іван. Етімольоґія і фонетика в южноруській лїтературі, Коломия, 1894, 30 ст., 16⁰ (Передрук із „Народа“).

Під тим заголовком появилась цікава книжечка, викликана тою пекучою для сучасної Галичини справою. На вступі констатує автор, що найбільшим „елєментарним нещастєм“, яке могло Русинів спіткати, то є борба про етимольогію і фонетику. Задля неї занедбано в нашім письменстві ідею, форму вислову, стиль, мову; задля неї проспано романтизм, реалїзм, народництво, розвій наук природничих, історичних і суспільних; задля неї розбили ся на два ворожі, фанатичні табори, ексклюзивні один до одного. Сторонники фонетики арґументували з початку, толкували, вияснювали, а коли се на нїчо не придавалось, взялись до дїла практично, почали писати і друкувати фонетикою, стараючись рівночасно о заведенє фонетики в урядах і школах. Бажанє їх в кінци сповнилось; се задало такий удар етимольогам, що они порушили всї пружини, щоби убити справу в самім зародї, але при тім не повело ся їм. Не помогли нїчого покликуваня не 1000 лїтню традицию, котра нїколи не істнувала, бо всьо, що було переняте духом народним, не держалось етимольоґії; цїла наша новійша лїтература, як доводить автор, почавши від Котляревського, виросла лишень на принципах фонетичних. Всї писателї і поети народні були і суть фонетики. Правопись етимольоґічна противно удержалась лиш там, де найменьше лїтература розвивалась, т. є. в Галичинї [тай яка то етимольоґія!]. Правописи стали питанєм полїтичним і коли фонетика сталась синонїмом национальної самостійности, етимольоґія сталась синонїмом обєдиненя, містком, що має нас лучити „зъ прочимъ рускимъ міромъ“. Що повстало з того обєдиненя, можна переконатись хоть би звідси, що коли твори Єроніма Анонїма у нас уходили за писані на „общерусскомъ языкѣ“, ті самі твори в Росиї треба було переводити на язик российський!

В. Г.

Щурат В. Замѣтки до поемы Тараса Шевченка „Чернець“, Льв., 1894, 16⁰, ст. 38 (Передрук з „Дѣла“).

Автор подає насамперед історичний і легендовий підклад Шевченкової поеми, вихіснувавши знані доси материяли, а відтак самий розбір

єї при помочи того підкладу. Безпосередною причиною написаня того твору подає автор аналоґію між засланєм Палїя на Сибір і Шевченка в салдати — і се є вельми імовірним. Не розумію лиш такого мотивованя психолоґічного, яке подає д. Щурат: що ось-то „в першій добі арешту пригадали ся Шевченкови єго давні мрії, та надія на їх сповненя була вже дуже слаба. Шевченка обхопила туга за тими мріями, за тим ідеалом, що він весь вік в своїй души носив, а виливом тої туги була поема „Чернець“ (стр. 17). Минї здаєсь, що в цїлій поемі пробиваєсь далеко сильнїйше якась резиґнация і пересердє, нїж туга і жаль. І Палїй і поет однаково хотїли добра своїй Українї. І де-ж їх те щире серце завело? — одного в Сибір, другого на Урал; а землякам здоровим і про одного і про другого байдуже.

„Захрясли жидом хвастовські гори,
Хвастяне погані на ксьондза орють;
Инколи, инколи ченця згадають,
А де похований? в якому краю?
Вони не знають, може й не чули!
Кияне бачили, та й ті забули.
От-так-то стало ся, батьку козачий!
Все занехаяли дїти ледачі,
І свою волю і твою славу.“

Не дармо-ж і передтим уже звертаєсь поет до Палїя з гіркою порадою:

„Бий поклони
І плоть старечу усмиряй!
Сьвяте писанїє читай!
Читай, читай та слухай дзвона, —
А серцеві не потурай!
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе ввесь вік дурило;
Приспи-ж його і занехай
Свою Борзну і Хвастовщину:
Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають — щоб ти знав....“

Такий сьвітогляд автора як раз пристає до того пересердя, яке вилив поет против земляків у своїх думках, що їх написав в перших лїтах по засланю нпр. „В неволї тяжко“, „Чи то недоля та неволя“, „Хиба самому написать таки посланїє до себе“, „І знов менї не при-

везла нічого почта з України“ і т. д. Той самий сьвітогляд потверджує, що „Чернець“ справдї написаний в засланю і що нема рациї не вірити переказаній традициєю датї р. 1848, як се робить Др. Франко (Житє і Слово 1894 кн. VI стр. 482). Зазначити також мушу, що д. Щурат представляє Палїївщину дуже голою й нужденною, а то на підставі слів паломника Лукіянова (стр. 22—23). Тимчасом цитовані слова Лукіянова відносять ся лише до одного моменту діяльности Палїя, т. є. до р. 1702, коли Палїй, готовлячись до борби з Поляками, справдї скликував до Хвастова усяку голоту, що Лукіянову так дуже не подобалась. Але той-же Лукіянов вертаючи з Сьвятої землї „по двох лїтах тїшить ся великим числом, війсковою зручностю, богатством убраня і збруї Палїєвих козаків і оповідає, яко один із приємних спогадів, про гостинність, яку показала в Паволочи переїзжим московським купцям в неприсутности Палїя его жінка“ (Архивъ Юг.-Зап. Росс. часть III, том II, 1868 стр. 156). Сї подробицї не уймають важности сеї розвідки; бажати-б лише, щоб кожда поема Шевченка найшла як найскорше таку обробку, як поема „Чернець“ у д. Щурата.

Іван Копач.

Устименко Т. М. Село Зуевцы, Миргородскаго уѣзда, Полтавской губерніи, историко-этнографическій очеркъ, Полтава 1894, стор. 131, 12°.

Розвідка д. Устименка вийшла яко додаток до справоздання Миргородскої повітової земскої управи за рік 1893 і подає добрий приклад живої (на скілько се при даних обставинах можливо) діяльности повітових автономічних інституций в Росиї. Єсть се досить повна і докладна історично-статистична моноґрафія українського села, де автор окрім обстанов зверхних (топоґрафія, відносини гідроґрафічні і метеорольоґічні) та звісток історичних доторкає ся майже усїх боків фізичного і духового, особистого і родинного, відтак суспільно-економічного житя мешканцїв, звістно з певним оглядом на обставини цензурні.

Цїла моноґрафія дїлить ся на чотири роздїли. З тих перший обіймає часть загальну — про обставини фізичні, санїтарно ґіґієнїчні, про осьвіту мешканцїв і иньші речі загального значіня. Другій роздїл обнимає статистику людности і її руху, третий статистику господарств і відносини аґрарні (роздїл грунтів, управа землї), а четвертий роздїл говорить про справи професіональні мешканцїв (ремесла, промисл домашний, торговлю).

Праця написана живо і інтересно, — показує в авторі совістного робітника і доброго обсерватора житя народного, хоч закинути їй можна деяку несистематичність і перемішанє ріжного предмету без належного порядку, особливо в части загальній.

З праці д. Устименка цікаве для нас те, що автор говорить про малий успіх школи, заведеної в Зуївцях від р. 1886, про неохоту родичів посилати діти до школи та про незначні результати науки шкільної, що кінчить ся звичайно полуграмотностию, а по якімсь часї і та цїлковито забуває ся за для того, що діти по виході зі школи звичайно виявляють мало інтересу до читаня книжок. На жаль автор (правдоподібно — за для цензури) не подає властивої причини такої неохоти і малого успіху науки шкільної, що по нашій думці лежить в чужій мові викладовій, непридатній для народної просьвіти. Виходить знову на верх потреба заведеня народної мови принайменше в школах народних — справа, яку повинні неустанно підносити люде, прихильні для народної осьвіти і то так на засїданях земства як і в лїтературі.

Замітні дальше уваги автора про аґрарні відносини в Зуївцях, про все більший брак землї і трудність прожитку, що зневолює Зуївчан до переселеня в далекі сторони, на Чорноморіє (т. зв. „линїю") або навіть в Амурску область („на зелений клин"). Малоземельність і трудність удержаня споводують також, що Зуївчане лїтом виходять численно на заробітки в полудневі ґубернії або кидають ся до ремесла і торговлї. Тут цікаві для нас т. зв. „щетинники", т. є. вандрівні малі торговцї, що в міху на плечах розносять по селах ріжний крам, переважно галантерійний (т. зв. „бакалїю"), міняючи его звичайно за щітину, пірє, віск, заячі скірки і т. п. (порів. наших „онучкарів"). Гнїздом тих вандрівних крамарів вважаєсь містечко Рашевка (Гадяч. уїзду), звідки тота галузь розносної торговлї розширилась в поблизкі українські села (8 волостей). Був би се затім (як торговля наших „Бойків") замітний примір торговлї українського народу, якому в загалї — мабуть неслушно — відмавляють змислу і вдачі до купецтва.

Історию розвою щетиницької торговлї, що сягає еще XVII в., подає автор за студиєю добр. Василенка. „Кустарные промыслы сельскихъ сословій Полтавской губ." і з тої книжки виняті також цікаві дати що до орґанїзациї і способу веденя щетиницької торговлї.

Взагалї моноґрафія д. Устименка читає ся з інтересом і може бути, особливе з огляду на всесторонність обсервациї, доброю вказівкою для перших проб етноґрафічних.

Ір. Калитовский.

Малорусскія пѣсни, собр. Я. П. Новицкимъ, Харьків, 1894, ст. 112 (відбитка з Сборника Харьковскаго ист. филологич. общества т. VI).)

Яков Павлович Новицкий, знаний робітник на поли малорускої етноґрафії, заслужив ся головно призбируванєм сирого материялу етно-

ґрафічного з наддніпрянских сел Катеринославскої ґубернії (найбільше з уїзду Александрівского). Вже від початку 70-тих років заміщував він свої збірки казок переказів, повірий та пісень українського люду в периодичних журналах („Екатерин. Губ. Вѣдом.“ „Екатер. Юбил. Листокъ“, „Днѣпръ“, „Степъ“ і пр.) і в ріжних виданях етноґрафічних материялів („Малорусс. народ. преданія и разсказы Югозап. Отдѣла Геогр. Общества“, (1876) і ин.) Докладнійший огляд діяльности Новицкого подав М. Ѳ. Сумцов в статї: „Современная малорусская етнография“ (Кіевс. Старина XXXIX, ст. 35—50).

В „Сборник-у харьковскаго историко-филологическаго общества“ т. 6. вип. II. (рік 1894 ст. 49—100) появила ся широка збірка Новицкого: „Малорусскія пѣсни преимущественно историческія, собранныя Я. П. Новицкимъ въ Екатеринославской губерніи въ 1874—1894 годахъ“. Дещо з поданого тут материялу оголосив Новицкий уже попереду в „Екатер. Губ. Вѣдом.“ 1888, 1889, 1892 (оповіданє про Семена Палія, козацька вірша з замітками, пісня про Богдана Рожиньского, про Овраменка, про набіг орди на Донщину, про Перебийноса, Супруна, Мороза, Ґоліцина, про утїкачів з правобережної України в часи Руїни). Та зведенє тих розкиданих пісень в одно з новим материялом не пошкодило, а радше збільшило ще вартість і повність сеі найновшої праці Новицкого. Збірка тота, містячи пісні переважно історичні з близьких собі місцевостей одної ґубернії, представляє досить повну і гарну цїлість; обнимаючи визначні варіянти знаних уже пісень і дещо нового материялу, особливо в піснях про козаччину і гайдамаччину становить она цїнний причинок до знаних уже збірників, власне до історичних пісень, виданих Антоновичом і Драгомановим, та до полїтичних і нових пісень про громадські справи, виданим Драгомановим.

Збірка Новицкого представляє попри богацтві материялу також досить ріжнородности. Комісия редакцийна (зложена з А. А. Русова, А. В. Ветухина і Н. Ѳ. Сумцова) розділила пісні Новицкого на три части. Перша часть обнимає головно пісні історичні і полїтичні з більше або менше ясним показом часу, до котрого они відносять ся. Тоту часть розділено на кілька розділів: 1) Пісні козацкі з часів боротьби з Татарами, Турками, Ляхами і Шведами, 2) Гайдамацкі і розбійницкі, 3) пісні, що належать до остатних літ XVIII в. і перших XIX в. 4) Чумацкі, 5) Крепацкі, 6) Рекрутскі. Перший розділ визначує ся дуже гарними і новими варіянтами пісень про героїв козацьких: Овраменка (число 9), Богданка (ч. 10), Морозенка (ч. 11), Супруна (ч. 12), Перебийноса (ч. 13), Палїя (ч. 15). Тут заміщено також мало-звістні пісні про ватажка запорозького Коржа (ч. 21), про утїкачів з правобережної України на лївобережну в часи Руїни (ч. 7), про утечу бурлак

за Дунай (8), про набіг Білгородскої орди на Донщину (18). Особливої уваги заслугують піснї гайдамацкі і рекрутскі, тим більше, що не ввійшли они в виданя Антоновича і Драгоманова. Характеристичне сьвітло на гайдамаччину кидають піснї про розбишак: Янчура (24), молодого левенця-гайдамаку (23), про Джарменка і Кумпаненка (25) Мережу (26), в супоставленю до пісень про местників кривд народних — Желїзняка і Гниду (29), про Засорина (31) і Кармелюка (30), що богатих грабували, та бідних добром надїляли. Одно лишень не ясно, яким способом поміж піснї гайдамацкі і розбійницкі попали піснї про остатні роки Запорожя (33, 34), про те як Запорожцї забили зрадника Саву Чалого (28), про зруйнованє Сїчи (35) і остатного кошового Кальниша (36), про кривди Запорожцїв (38) і перехід їх під Турчина (37), про копанє канав (40—44). Пісні тії, визначні оригінальними вариянтами, становлять про себе неначе відрубну цїлість і характеризують ясно живі симпатиї народа українского до зненавидженої Москвою Сїчи Запоровької і жаль єго по утратї того послїдного заборола вольностей, за чим пішло крепацтво і рекрутчина.

Друга частина збірника містить також піснї козацькі, однакож з характером більше загальним і закраскою лїричною, в піснях тих змальована козаччина із боку семейного і суспільного. Часть тота дїлить ся також на кілька роздїлів, як: любов і доля, — удалість, гулянне і завзяттє козацьке, — розлука і стріча, — роспука, смерть, — жарт, насьмішка.

На початку третьої части заміщена старинна вірша рождественьска, а відтак ідуть піснї семейно-побутові. Вже з висше наведеного короткого огляду збірника видно в уґрупованю пісень певну недоладність і брак консеквенциї, що стало может не з вини Новицкого, але наслїдком поспіху комісиї видавничої.

В збірцї своїй старав ся Новицкий заховати вірно властивости місцевого говору; язик з'являє ся в тих піснях гарний, чистий і ядерний, а лишень з рідка подибають ся легенькі впливи российского говору і то особливо в піснях, що забрели з Донщини на Поднїпровє, як пр. пісня про набіг Білгородскої орди на Донщину (часть I, ч. 18). Не згадуємо тут пісень про Платова (I. 47), Александра I і Наполеона (I. 48), смерть Александра I (I 49), що зложені калїченим российским язиком; они представляють близьку анальоґію до деяких галицьких пісень, особливо рекрутских, що склали ся під впливом польского язика і міского житя.

Найбільше інтересу представляють в збірнику Новицкого найчисленнїйше заступлені там піснї історичні, овіяні духом козацької старовини, і закрашені живою традициєю місцевою. Зібрано їх в селах Катерино-

славского, Александрівского і Маріупольского уїзду, що лежать по Днїпру і над Великим Лугом, де по зруйнованю Сїчи Запорожцї дали почин місцевим осадам. Не диво проте, що в згаданих місцевостях живе і доси така велика сила пісень історичних, що в піснях тих так живо переховала ся традиция про кріваву історию України, що так виразною а часто вірною з'являєсь в тих піснях характеристика історичних дїячів (Мазепи, Палїя, Кривоноса), і історичних подій (як: напади татарскі, перехід населеня з правого берега Днїпра на лївий в часи Руїни, примушуванє козацтва до земляних робіт, і т. і.).

Старезні діди довговічні (як 100 лїтний Евдоким Шляховий, 98 лїтний Книрик, 94 лїтний Джигирь, 100 лїтний Черновол і ин.), ще й тепер богато знають розказувати про славних лицарів-Запорожцїв, про них то неодно доводилось їм чувати від своїх же батьків та дїдів, що й самі було брали участь в рухах козацьких. Нарід сьпіває там піснї з більшим розумінєм і з живщою памятею давних подій історичних, як в других місцевостях України, — що доказують і вдатні поясненя сьпіваків народних.

Замітною признакою історичних пісень в збірцї Новицкого єсть і се, що богато з них нагадує нам живо думи кобзарські так своїм змістом, як також характеристичними зворотами і виразами.

Пісню про смерть Овраменка в битві з Турками під Келебердою (I. 9) можна уважати лиш коротшим пересьпівом думи про Івана Коновченка (Вдовиченка); пісня про те як мати сина з дому виганяє („гомін гомін по діброві" II. 37) нагадує живо анальоґічну думу про виїзд козака вдовиченка з дому.

Взагалї в піснях історичних, зібраних Новицким, роскидано богато черт, що вказують на близьку покревність сих пісень із кобзарськими думами (II. 39, 41, 52, 56, 57, 58).

Попри деяких піснях історичних, помістив Новицкий коротші і довші перекази устні, котрими поясняють сьпіваки свої піснї, і кілька власних заміток історичних.

Таке поясненє пісень народних самим же народом треба уважати дуже користним, бо оно кидає нераз характеристичне сьвітло на піснї і доводить ясно, що народ думає про дані події, усуваючи всякі фальшиві і тенденцийні коментарі учених.

Годить ся одначе те запримітити, що в великім числї пісень, зібраних Новицким, показує ся дуже неправильна будова стиха пісенного (I. 15, 51, 54, 55, II. 2, 25, 46 і ин.). Часом то й годї якого небудь розміру ритмічного дошукати ся (I. 15, 20, 23, 64 (А і Б) і ин.

Се наводить нас на догадку, що збирач записував ті піснї не з голосу, а просто казав їх собі проказувати — при чім неможлива річ

заховати вірність пісенного розміру. Бібліоґрафічні вказівки також не всюди повні і не переведені консеквентно. Та поминаючи тії і висше згадані хиби більше формальної натури признати треба, що збірник Новицкого, призбираний совістно в протягу 20 літ, становить чималу вартість для науки, як через богацтво і новизну материялу, як також з огляду на єдність територияльну і язикову, та сьвіжість традициї народної, що так і проглядає із кождої стрічки пісень історичних.

Ф. Колесса.

Малорусскія сказки, преданія, пословицы и повѣрья, записанныя И. И. Манжурою. (Сборникъ Харьков. ист.-фил. общ. т. VI).

Єсть то одна з послїдних праць Манжури (він умер в маю 1893 р.). Записки покійника, збирані головно в Катеринославскій і Харківскій ґубернії можна подибати в кращих етноґрафічних виданях 70-их і 80-их років. Більшу часть своїх материялів етноґрафічних передав він в 70-их роках до „Юго-запад. отдѣла геогр. Общества", а по єго розвязаню видав Драгоманів тії материяли по части в „Малорусс. народ. преданіяхъ и разсказахъ", а по части також в „Полїтичних піснях". В 80-их роках передав Манжура велику силу пісень, казок і пословиць „Харковскому историко-фил. обществу", що і видало головну їх частину в III т. „Сборника" 1890 р. Крім того поміщував Манжура свої поменші збірки в журналах: „Кіевс. Старина", „Этногр. Обозрѣніе", „Живая старина", „Степь" „Екатериносл. юбил. листокъ" і ин.

Всї материяли, зібрані Манжурою, мають чималу вартість для науки тим більше, що записані незвичайно совістно зі збереженєм всяких детайлїв і подробиць характеристичних для даної місцевости. Щоби докладнійше пізнати житє народне, проживав Манжура довший час по хатах мужицьких, і так завдяки совістним студиям увійшов він в саму глуб народного побуту і сьвітогляду. В своїх працях етноґрафічних проявив Манжура глубоке знанє народу, єго житя і мови, що в блискучий спосіб показує ся також і з невеличкої збірки, заміщеної в 6-ім т. „Сборника", а зібраної в пов. Новомосковскім Катеринославскої ґуб.

На початку збірки стоять дві казки мітичні. В першій росказує ся про край сьвіту і три царства: мідне, серебрене і золоте, про сватанє царскої дочки, про те як зрадлива жінка віддає чудотворний „бочоночок" змієви на загубу свого мужа і про борбу Івана царевича зі змієм; то, як бачимо, широко росповсюджені мотиви казочні, що стрічають ся у ріжних народів европейских в найріжнороднїйших комбінациях. В другій казцї: „Миколай угодник — сироти помошник" змішано також кілька казочних і леґендарних мотивів. В тих казках крім язика мало

єсть черт ориґінальних, і місцеві особливости народного житя подибають ся лиш з рідка. Більше місцевого, народного елементу містить ся в побутових казках, що ідуть дальше: „три злодії“, „пан біди шука“, „два злодії, пан та піп“, „невірна жінка“ — хоч і тут єсть богато мотивів вандрівних, міжнародних.

Те саме можна би сказати і про невеличкі, часто поучаючі оповіданя анекдотичного змісту, що заміщені в збірнику Манжури під заголовком „небилиці“, хоч тут подибають ся часто-характеристичні черти з відношеня україньского люду до иньчих народностей, як до Великоросів (ст. 181, 182), Литвинів (ст. 185), Циганів (ст. 177, 181, 180, 183, 184). Змальовані тут також і суспільні погляди простонародя на панів (ст. 177, 179), попів (181), ворожбитів (178), салдатів (183, 182), на становище жінки в сїм'ї (177, 183) і пр. Однакож і тут буває нераз дуже трудно виділити народні черти з поміж загальних вандрівних мотивів.

По небилицях слїдують в збірнику Манжури народні повіря під заголовком: „Як старі люде казали“, а по них „прислівя, приказки“ і т. и., в яких також розкидано богато народних місцевих черт.

Поміж байками і небилицями подибає ся чимало нового материялу, а варіянти знаних уже мотивів інтересні вже хочби язиком і місцевим кольоритом. Пословиці порівнав пок. Манжура зі збірником „Приказок“ Номиса — і паралельні викинув зі своєї збірки.

Ф. Колесса.

Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края, собранные въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ Херсонской губерніи В. Н. Ястребовымъ. I, Суевѣрія и обряды; II, Легенды, сказки и разсказы. Одеса, 1894, ст. 202.

Ціла книжка складаєсь: з передмови (ст. 1—2); забобонів і обрядів (ст. 3—118); леґенд, казок і оповідань (ст. 119—187); від ст. 187—194, слїдує спис назв топоґрафічних з поясненями, а від 195—202 іде реєстр всїх материялів друкованих в книжції з поданєм короткого змісту деяких з них.

Передмова замітна тим, що в нїй автор виводить „осібний тип руского народу — новоросийский“, що повстав в Херсоньскій ґубернії з козацьких потомків, та кольоністів Сербів, що під впливом тубильців асимілювались, та однакож і они „внесли до неї щось своє“. Дальше усправедливляєсь автор що до точности фонетичної в записках, яка була трудною навіть до точного переведеня, та подає дати певні до самого діла.

Перша часть збірника — забобони і обряди — розпадаєсь на кілька меньших ґруп. — Перша ґрупа обговорена дуже коротенько; в пїй находять ся ось які предмети: небо, сонце, місяць і єго фази; днї тижня; передовсім розведено тут, чого в поодинокі дни не можна робити, коли бажаєм, щоб діло повелось: одного тілько вівтірка нема наведеного, з чого можна міркувати, що вівторок є щасливим днем з кождого погляду. Дальше подані: Празники, Відміни сонця, Молочна дорога, Комети, Грім, Дощ, Дуга. При дузї наведена повірка, що хто зближив би ся до місця, де дуга починаєсь, осліпнув би. Згадаю, що у нас на Поділю галицкім (пов. Бучацкий) єсть повірка, що хто зближив би ся до дуги, она єго похватить і перекіне другим кінцем, але зміненим: з хлопця зробить ся дївчина, з дївчини хлопець. Така переміна треває вже до до кінця житя, але так, що місяць єсть хтось дївчиною, місяць хлопцем: закляти сего не можна. Дальше йдуть: Град, Мороз, Вітер, Земля (про неї дуже мало повірок відповідно до того, кілько їх єсть), Пропасти. Ґрупу сю можна би назвати: Тіла небесні і сили природи.

Другу ґрупу можна би назвати: звірята четвероногі. Говорить ся там про воли, конї, вівцї; ту звертає на себе увагу вариянт про волів: коли Ісус схоронив ся перед жидами в яслах, то конї відкривали єго, вівцї же накривали: тому він поблагословив вівцї. Дальше йде мова про: свинї, пси, коти, лилики, медведї (звідки медвідь взяв ся і чому має він уха і хвіст короткий), вовки (вовк чабан, замовленє овець від вовків), заяцї (чому они куцї), цапи (чому они куцї). Ся ґрупа визначає ся живим народним гумором та немалою дотепностію.

Дальше автор подає замовленя і лїки на деякі хороби у звірят, тому сю ґрупу можна би затитулувати: про лїки. Хороби сї суть: більмо, вроднще (опухлина вимени у коров), вуши, ґедз, жаба (єсть то хороба, в якій худобинї присихає шкіра до хребта), способи проти відьм (щоби не мали моци до худобини), перелоги (різь в череві); замітня ся хороба тим, що її дуже ориґінально лїчить ся, іменно: бє ся худобу по боках на вхрест штанами, або протягаєсь штани три рази під черевом, через що хороба уступає; замовляня записані на сю хоробу в пятьох вариянтах. Нарештї ще: пристріт, укушенє павука або гадини, угри (черви), стертє шиї.

Дальше йде ґрупа четверта, яку можна би назвати: птицї, гади, жаби, раки, оводи (з маленьким додатком про деякі рослини). Говорить ся ту про: кури, гуси, ластівки, воробцї; при воробцях подає автор повірку проте, чому воробець не ходить, але скаче? Вона каже: Коли жиди розпяли Христа і хотїли єго ховати, воробець сїв на хрестї, повтаряючи неустанно: жив! жив! Жиди думали, що се правда і відложили похорон. За кару спутав Бог воробцю ноги і від тогди він скаче. Про

бузька подає автор відмінну повірку від нашої в тім, що бузьок мав повстати з цікавої женщини, що заглянула в мішок, де були жаби, гади і иньші огидства зібрані; в нас же бузьок повстав з цікавого мущини, що рівнож в мішок такий заглянув. Про голубів згадує автор, що після вірованя народа їх не можна їсти тому, що в виді голуба представляєсь св. Духа. Дальше: Сова, Гадюка, Вуж, Жаба, походженє черепахи (она мала повстати з женщини, яку Христос покарав так за те, що перед ним хотіла укритись]. Раки. (чому рак має ззаду очи?), Павук, Муха, Вужи, Сонечко [звана також зозулькою або божою коровкою]. Яко додаток подані ту: Оранка, Посів, Жнива, Огород, Баштан, Капуста, Коноплі, Овочеві дерева.

Наступає довший розділ (ст. 22—39) про народний календар. Ту належить замітити, що автор вправді зібрав багато материялу відповідного, однакож всї ті вірованя в порівнаню з цїлою масою подібних незібраних суть тільки одною дробиною. Автор починає сю часть днем 24 грудня, сьвятим вечером. Описує ту всї приготовленя до вечері, саму вечеру, порядок і скількість потрав, молитву повечірну наводить, розсиланє вечері. Ту належить замітити, що скількість потрав у народа Херсоньскої ґубернії далеко не та, що у нас. У нас люблять робити 12 потрав (та 12-ка у народу грає велику ролю). Автор не згадує тут нїчого про Різдво, про Собор Богородицї, та про Стефана — про них багато вірувань, чи нема їх між херсоньскими мешканцями? Деякі обряди навіть самі собою дуже цікаві нпр. приноси до церкви з колачів, масла, сира, яєць, медівників, ковбас, солонини, а навіть пирогів, голубцїв, каші — послїдні три роди то господинї просто з печі. винявши несуть горячі до церкви. Рівнож додати ту належить, що сьвятий вечер — то вечер дівчат; тільки ріжних спецFile вірувань, що він мало під тим взглядом уступає вечерови св. Андрея. Відтак говорить автор про Маланку (31 грудня); тут зібраних вірувань є добра вязка. За то другий день, Новий рік (1 січня) майже нічим не заступлений; що він не убогий забавами, можна легко переконатись, придивившись в той день добре народови, ту вистане навести хоть би се: на Новий рік належить в грошах вмиватись, щоби цїлий рік бути про грошах; не належить спати, бо цїлий рік буде недобре вестись; належить дивити ся, хто перший входить в хату, щоби з того виворожити, який буде рік: найгірше буде вестись, коли перша прийде баба, найлїпше, як прийде перший жид. Рівнож добре, коли ввійде худобина, тому декотрі господарі вмисно раненько вводять вола або корову до хати, щоби тим чином нїби змусити новий рік до благодійности, і т. ин. Дальше переходить автор до днів 5 і 6 січня, до другого сьвятого вечера і Йордана, масляницю, пущенє, Явдоху (1 марта), сорок мучеників

(9 марта); тут знов замітне, що число 40 часто повтаряєсь, і так: на 40-мучеників — пекуть 40 колачів, вішають їх в хатї на кілочках, а другого дня рано і вечером дають їх їсти тільним коровам; пекуть 40 пирогів, або варять 40 вареників, щоби на баштанї вязалось по 40 гарбузів), далї середопістє, Благовіщенє (25 марта), страстний тиждень і Великдень. Описуєсь обширно приготовленя до Паски, робленя писанок, барви, яких на писанки уживаєсь, взірцї, подає назви взірцїв на писанки у Болгар — тому що багато з них уживають ся також у Русинів; описуєсь христосуванє, розговінє на Великдень і подано дві грі в крашанки: гра в блудька і трапка.

Більше ігор великодних не подано, хоть їх єсть дуже велике число — за те докотрі з них наведено третьої недїлї по Пасцї — сей день у нас не є нїчим замітний. На 23 цьвітня припадає день св. Юрія, день відьм; тут подає автор оден заговор проти вовків (Юр єсть їх патроном) — оно не велике й не дуже цїкаве. Подаю (записане в Григорові, Бучац. повіт) замовленє на вовків, щоби не зближались до загородні: „Ти вовче сабартаче, песїй сину небораче! Іди на мученики, на бученики, на тото село, де кури не допівають, де гуси не доґеґують, де шевцї шкіри крутять: дадуть тобі копервасу, всїлякого трунку, — раз на здоровє, другий раз на безголовє, третий раз на коротку годину; аби ся в тобі дух не затримав, як на потоках вода, абись так не мав до худобини моци, як жаба хвоста“.

Третої недїлї по пасцї молодїж збирає ся і починає гри, звані подекуди джок; такі гри суть: зайчик, кострубонько (в нас коструб відмінний) кота і мишки, кротове колесо (у нас не знане), сирий дуб (у нас гаївка звана **в о р о т а р е м**, що починаєсь словами: Воротаре, воротарчику, я втвори, я втвори воротенька). Як видно з сего, число тих забав дуже не велике, коли у нас дуже велике: Ту вистане згадати такі як Вежа (дзвіниця, оборіг), медвідь, лупок (лещук), журавель (фіст) і ин. Від сего часу нема важнїйшого сьвята, як Івана Купайла, коли то молодїж виводить ігри і пісні купальні. У нас на Подїлю не знають ігор купальних, а останки пісень купальних сьпівають разом з гаївками, між якими часто можна почути виклики: На Йвана Купайла! На 29 червня припадає апостолів Петра й Павла; тогдї печуть специяльні мандрики та вардзарі. На Маковія сьвятять зїлє (у нас подекуди на Спаса, Матки); відтак іде Покрова (1 жовтня), Косма і Даміян (11 падолиста), 30 падолиста Андрій; ворожби дївочі у нас значно численнїйші, як подає автор в своїй книжцї.

Доси була бесїда про сьвіт, що чоловіка окружає, про звірята і про календар: наступає тепер роздїл про самого чоловіка, старанно оброблений і упорядкований.

На початку сего розділу суть зібрані вірованя про брови, волосє, чесанє, умиванє, і подані деякі приговори; даремно зачислені сюди слова народної пісні між приказки: „Ой Боже мій милостивий, який я удав ся: Брив через річеньку, тай не вмивав ся“. Купанє замітне тим, що в Херсоньскій ґубернії не можна купатись, доки зозуля не закує: у нас те до Івана, доки не осьвятить ся вода, бо до того часу сидить в воді нечиста сила (топельники), що може чоловікови пошкодити. Іканє — у нас проти него єсть лїк такий: коли хтось дуже ікає і не перестає, зайде другий несподївано з заду і настрашить того, хто ікає, а він зараз устає ікати. Плювати на чоловіка не можна, бо на другім сьвіті буде треба облизувати. Дальше спанє, вставанє, проклони і клятви. Тут дуже мало зібрано материялу, бо єго страшно багато між народом, а особливо між пастухами. Ті вже так зжились з проклонами, що неоден скорше вмерби, як переставби клясти; дуже багато проклонів відносить ся до матери. У нас дуже цікаві проклони гуцульскі, як: смага би тя втяла, та би тя втяла; а плита горича; смерека би тя вбила; дїтько би через тє смеречи борсав; горівбись на колу горичім, і иньші. На неправдиву клятву наведено лише один примір: щоб у змиї (замість минї) очи повилазили; у нас єсть і тих багато, як: щоб у млині (минї) духа не стало; щоби пнє (від пень, замість мня) шляк трафив і т. и. Подано тут коротенький сонничок також, де викладаєсь про значенє слів; у нас толкованє снів так розповсюднене, що можнаби з него зложити осібну книжочку. Цікава дуже молитва при виході на війну, у нас незнана. При любощах наведено деякі ворожки дївчат, якими они приворожують собі любків і женихів.

В ґрупі „народна медицина“ обняті майже всї частїйші хороби з виїмкою одної т. зв. (з польского) хороби св. Валентеґо, яку знахорі найбільше замовлюють, та замовити не можуть. Списані хороби після альфабету. При бородавках подане чимало число способів рациональних; одного нема названого, що у нас дужо розповсюднене: обвиває ся бородавку на ніч (одну або більше) волоском або тоненьким волокном з прядива, а она відпаде. При більмі замітна одна молитва, виголошувана знахоркою, де взиваєсь всїх сьвятих отцїв і київских і печерских, і єрусалимских і монастирских: Антонїя і Харлампія, Уласія і Теодозія, Тихона і Борисія, Василїя, Гавриїла і Ілию. Найбільше при більмі помагає св. Юрий, бо він єго здоймає. На бішиху (бишиху, бишиґу, рожу) подано багато замовлянь у нас незнаних. Проти волося одне лише подано: подібно на біль очий: у нас хорі очи найчастїйше миють водою з жерела, що положене на полудне сонця: є однакож ще і иньші средства. Дальше йдуть глухота, грижа, жовтачка, золотуха; про послїдну єсть лише коротенька згадка; у нас же багато замовлянь проти неї, з яких

один менї удалось записати (в Григорові, Бучац. пов.), воно важне так для людий як для худоби; на переді подане пояснене знахора таке: Жовни суть двоякі: рода мужеского і женьского; як мужеского, може їх заклинати лише мущина (щоби замовленє удало ся), як женьскі, тілько женщина: як інакше робить ся, заговор на нїчо не здасть ся. Заговор повтарявсь три рази; по заговорі обмацує ся жовни великим і мізїнним пальцем — а то певно поможе. Заговор такий: Жовнище перехіднище! Десь ся взяла? Чи місяцю на нову, чи на підповню, чи на кватирі, чи на всходї? І з чогось ся взяла? Чи з очий хлопских, чи жіночих, чи парубочих, чи дївочих; чи з керви, чи з води, чи з заздрости, ненависти, чи з злих мислий, похотий? Як єсь ся невидимо взяла, так абись невидимо щезла: як роса щезає, як дим щезає! Йди на запад сонця, куди пси не добріхують, куди ворон кости не доносить: так тя заклинаю, як Господь Бог гору закляв, що ся нї ширить, нї корінить, коріня не пускає, гори не лоточить; заклинаю тя божими словами, своїми устами, абись ся нї ширила, нї корінила, керви не попивала, серце не лоточила, анї вялила. А єсть вас 9, а з 9—8, а з 8—7, а з 7—6, а з 6—5, а з 5—4, а з 4—3, а з 3—2, а з 2—1, а з 1 — анї одної. Тепер бере ся сьвячений ніж і говорить ся: як се желїзо в огни розходить ся, так аби і ти ся розплила; бере ся сьвячену кістку: як тота кістка тїла не має, так аби й ти тїла не мала; бере ся сьвячену сіль: як тота сіль піде на воду і розплине ся, так аби і ти ся розплила; бере ся цїлушку хлїба: як той хлїб цїлий не буде, так аби і ти цїла не була. Тепер повисше сказаним способом обмацує ся жовни, хухає ся три рази так: перед всходом сонця, по заходї і другого дня перед всходом. Після вірованя жовни (подібно як волос, вуши) дістають ся з води; коло Ніжнева над Днїстром має бути таке жерело: і в самій річи там багато людий можна бачити обкиданих жовнами.

На біль зубів подано досить способів; у нас одно єсть ще: Як у кого болить зуб, гріють зараз окріп, виливають в макітру; слабий стає над нею, отвирає рот і так над парою тримає; щоби пара не улїтала скоро, накривають слабого над макітрою веретою (або чимось подібним); як так потримаєсь отворений рот через кілька мінут, то з зуба випаде хробак (дуже тоненький, тому єго не можна бачити) що там сидить, а зуб перестане болїти. На кашель подано відповідно мало средств; кашель (і біль зубів) — то найчастїйша слабість між народом, тому й на него дуже багато лїків єсть; у нас уживають таких: пють борсукове сало горяче (то вже як і груди болять), горяче молоко з маслом, горівку або гарак з розтопленою солониною, горяче пиво з жовтком, вивар з цьвіту липового, бзового, з ґрису; кладуть гірчицю з житним тїстом на груди і ин. Проти корости у нас рівнож єсть замітний спосіб: товче ся синий

камінь, мішає ся з оливою, мастить ся тим ціле тіло і лїзе ся голим в теплу піч; в нашій книжцї нема жадного замітного способу. Нїчим не замітнї рівнож крикливцї (коли дитя плаче), кровоток і куряча слїпота (на останню їдять у нас на Великдень сьвячену печінку з полином), фебра, лишай (у нас мастять лишаї медом, вовчим ликом, усмаженим в молодій сметанцї, осадом зі стїн цибуха або цигарнїчки і инь.), уроки, неспячки, остуду і переляк або переполох, (на переполох підкурює ся у нас чортополохою). При пристрітї замітна одна формулка, в якій викликаєсь пристріти „із сімдесять жил і сімдесять суставів". Воду подають при пристрітї, у нас подають при уроках. Короткі згадки суть також про сояшницї, сухоти, холєру; дальше подає автор деякі віруваня про яйця, хлїб, паску, ложки, одїж, шапку, про будову хати (много материялу про се єсть в „Житю і слові"), піч, дрова, дим, золу (у нас клене ся: напивбись ся золи!), вікно, поріг, стіл, двері, подушки, зеркало, оружє, гроші, заступ і роздорожа. У нас вірять, що на роздорожу можна здибати ся з дїдьком; тому хто хоче бути богатим, нехай піде в дванайцятій годині в ночи на роздорожє і голосно свисне, а зараз прибіжить дїдько і дасть гроший кілько кому до вподоби, але за те треба свою душу єму записати.

Далї іде розділ ширший про відьми, чарівницї, вовкулаки, мерцїв, про нечисту силу, про родини, хрестини, ігри, сватьбу і похорони чоловіка.

При відьмах мова о тім, як відьму можна пізнати (у нас треба прийти до церкви на Великдень в чоботях з такими віхтями, що їх вложено ще на пущанє і ношено через цїлий піст; надто треба тримати під язиком зубець чоснику, що стоїть на Різдво під сїном на столї — а тодї певно увидить відьму, бо она в церкві має на голові скопець, а в руках столець але того при звичайних обставинах нїхто не бачить); дальше, як відьма перекидаєсь в ріжнї сотвореня, як пси, коти, змиї і т. д., як то її служать дїдьки і слухають; як при помочи дїдьків може всьо зробити, що захоче, як відьми часто собі взаїмно шкодять і що одна зробить, друга противно відроблює. Відьмою бути гріх, томуж смерть відьми дуже страшна; своє знанє може она переказати комубудь другому; головно шкодять відьми коровам: они відбирають від них молоко і то всякими способами. [У нас іде відьма на пасовиско того господаря, якому наміряє зробити шкоду, з обрутянками і збирає на них росу перед сходом сонця; як корови на тім місци попасуть ся, стратять відразу молоко; у нас відьма як потребує молока, то може єго надоїти і з клямки при дверах і зі слупа і т. д.] Між собою часто признають ся відьми, як обдурюють других і шахрують; при такій роботї помагають відьмам найчастїйше їх любовники, за що одержують пізнїйше добру нагороду. При чарівницях подане оповіданє, як то одня чарівниця зро-

била своєму мужеви так, що він мусів літати в повітрю, та все кричати: пить, пить. [У нас кажуть, що малі діти, котрі нехрещені поумирали, літають сім літ в повітрю і кричать: хресту, хресту! Як хто почує такий клик і кине в воздух яку шматку з словами: як єсь хлопець, крещаю тя на імя Іван (або інакше). як дівчина, то Марія — тогдї злетить дитятко, ухватить шматку і летить до Бога з нею, яко з доводом свого хресту: тодї йде оно до неба; як таке дитятко за сім лїт не знайде нікого, хтоби єго охрестив, іде до пекла].

Про вовкулаків подає автор 5 оповідань (70 – 74 ст.); вовкулаками стають звичайно парубки, яких переміняють в вовків або відьми або господарі, що суть вродженими вовкулаками і що тілько деколи прибирають постать вовчу, за якусь кару. Такий парібок — вовкулак мусить бігати вовком три роки і доперва по сім часї може відзискати свою давну постать. Через час своєї метаморфози уганяє він враз з вовками, але пізнати єго легко по тім, що мяса не їсть, лишень хліб, а що єму тяжко хліба дістати, затож звичайно єсть він так сухий, як дошка. Патроном вовкулаків і вовків єсть св. Юрий.

На стор. 75—76 подає автор одно оповіданє про нечисту силу; оповіданє те невластиво віднесене до „нечистої сил", під якою нарід розуміє звичайно дідька самого; оно відносить ся до опирів, що ночами встають з гробів і з боклачами на плечах ходять висисати кров з грішних людий. Нечиста сила, т. є. дідько, не робить сего ніколи. При опирах наводить автор подібне оповіданє до повисшого, про нечисту силу, чим висказане твердженє, що горішне оповіданє хибне.

Про русалки подана лиш коротенька згадка, а то що на Тройцю виходять они з води і кричать: Ух, ух! Соломяний дух! Мене мати породила, не хрещоного (має бути не хрещену, бо русалками бувають лиш жінки) утопила! Ух! У нас про русалки дуже численні поданя. Подібно коротенькі звістки подані про домовиків, топельників, перелесника (літавця) і злиднї. На ст. 79 подане одно оповіданє про обмінка. Подібне оповіданє чув я в Григорові, буч. пов., від Андруха Ґульки, який менї так оповідав: Було то ще перед знесенєм панщини; я їхав з братом з міста (Монастириск) і мороз був сильний, бо то була зима. Приїзджу до ковалївского містка (близько єсть село Ковалївка) а там на містку дитина така нужденна, така мізерна! Каже Іван (брат): возьмім Андруху! замерзне. Возьмім, кажу. Взяли. Привезли до дому, розігріли; дитина попоїла, уснула. Від того часу, як хто був в хатї, дитина лиш спала в колисцї (де інде не хотїла спати). Ну нічо. Алебо повиходимо ми за роботою (ми були всї дорослі), полишаємо в хатї їду — і лиш знайду в колисцї, більше нікого — приходимо: дитина спить, а страва з горшків геть аж повилизована. Що за біс лазить в горшки? Питають ся мамуня

Бирчихи (сусїдки, трохи знахорки) що то може бути? Каже: я вам скажу що, але ви позамикайте всьо, як звичайно, і мене в сїнех, а я вже переконаюсь. Зробили ми так. Приходимо ми, а Бирчиха каже: Ваша дитина то обмана (обмінок) і як ви лиш повиходили, дивлю ся я через дїрку, а ваша дитинка встає з колиски, тай росте аж до самої стелї; потому йде просто до горшків — як всьо чисто повиїдала зробила ся знов маленькою, як була, тай положила ся в колиску. Ви виведїть її звідки привезли, бо інакше не позбудете ся біди. Ми рада в раду тогди завязали дитину нашу в мішок, положили на сани, тай вйо! А наша дитина так ся просить. Як приїхалисьмо коло савалуского хреста (Савалуски близьке село), як сани пішли в затоку, а наша дитина з мішком лиш шур! в снїг, та так там пищить! А ми навернули лиш скорше конї та до дому. Так ледво збулисьмо ся біди. Пан (місцевий поміщик) питав ся (бо він знав), де ми поділи дитину: а ми кажемо: то пане обмана, вона в ночи встала, тай утекла. Ми так сказали вмисно, бо боялисьмо ся, щоби пан не наложив на нас якого штрофу].

Від 80—83 ст. подано сїм оповідань про песиголовцїв, з них особливо два замітнї. Перше таке: Песиголовцї — люди з одним оком. Вони як піймають руського чоловіка, закидають єго в яму і годують єго горіхами, ріжками, дають єму води; як вигодують то ріжуть мизинний палець; як піде кров то ще не жирний, а як не піде, тодї вже значить він товстий, тодї ріжуть єго, печуть і їдять. Друге оповіданє (в текстї трете з ряду) то живцем переняте з Одисеї IX кн. Вояк, попавши в руки одноокого песиголовця (Кікльопа), обманьством вибирає єму око і утїкає з печери причіпивши ся баранови до черева.

Потім ґрупа, де коротко представлене цїле житє чоловіка (ст. 83—118). Найобширнїйше говорить автор про дїти, почавши від уродин, хрестин, перших місяцїв дитяти, переходить на забави дитячі, згадує про те, що хлопцїв улюбленою забавою єсть млинок і скрипка з нитяними струнами, дївчат ляльки, наводить спільні забави хлопцїв і дївчат, як то сватьба і похорони. Дальше згадує про збитки, які собі, звичайно хлопцї, взаїмно виправляють. Всї они незвичайно гумористичнї, але декотрі суть, а принаймнїй можуть бути дуже шкідливі. До таких належать: 1) запускати сонце; 2) ложки танцюють; 3) відтяти рукав; 4) перепелицї; 5) проводити скрізь стїну; 6 проходити скрізь землю; 7) пятака доставати; 8) в соломинки; 9) в церковки; 10) в палочки (ст. 89—90). На ст. 91 наводить автор, як дїти дразнять ся; з подражнень найбільше характеристичне отсе: „Щоб ти здох, антик мох, а я вмер у четвер, щоб я з тебе шкуру здер, та продам, тобі гроший не оддам“. По сїм подано дїточі (більших дїтий) забави (ст. 91 101): зайчик; в войну; царскі ворота; в царя; чий батько дужчий; в голубів; в котка і иньші; всїх

загалом єсть 31, а надто при декотрих численні варияити; замітні тут особливо варияити при „жмурках“, де приходить дуже много цілком незрозумілих формулок, нпр.: „А на рана катарана дой слой цимбурой“ etc. З ігор в карти такі подані: в банка; в жида; в піскуна; з подходом; в сжака; в чмиха (ст. 106—108). Звідси переходить автор до дорослих; описує час від сватаня до кінця весїля, при чім звертає найбільшу увагу на ріжні забобони, а вкінци говорить про смерть і похорони. Подекуди вкладають монети мерцеви до трумни.

Друга часть містить в собі 41 леґенд, сказок і розказів; шкода, що автор не тримав ся жадного, систематичного подїлу подаючи сей материял. Відомо, що всї сказки, леґенди, розкази дадуть ся подїлити на певні громади. В нашій книжцї сего не зауважено.

От в якім порядку поданий ту материял:

1. Дружба Бога з чортом. Леґенда ся замітна тим, що зложена з трех зовсїм відрубних частин. Одна така частина подана була в Житю і Слові з 1894.

2. Бог і чорт (Житє і Слово, 1894).

3. Бог і св. Петро.

4. Про власть жіночу. Єсть се очевидно сатира, вимірена проти жінок, а найбільше проти їх старшиньства над чоловіками. На прозьбу одної женщини ублагав св. Павло Христа, що він дозволив жінкам старшувати над мущинами. Для виказаня нерозумної прозьби і для покараня св. Павла, забрав єго Христос з собою і св. Петром на землю. Ту зголоднїлих нїхто не погодував, не напоїв, ба навіть в хату не хотїв прийняти. Жінки по просту відганяли їх, мужчини бояли ся жінок і мимо волї не могли їм помочи. Вкінцї удалось їм заночувати в однїй хатї, де не було жінки на той час в хатї; але та вернувши о півночи з коршми пяною, трома наворотами оббила св. Павла так, що той з слезами в очах благав Христа: „най, поки й віку, поки й сьвіта — чоловік буде старший“. „З того часу знова стала жінка в повиннї у чоловіка, бо як би ще так було, то й Господь єго сьвятий знає, до чого дойшло ся би!“ Я до подробицї про ті три навороти маю такий варияит: То було ще, як Христос ходив з Петром і Павлом по сьвітї. Раз захопила їх в дорозї ніч, тому они вступили до коршми на ніч. Полягали спати, але Петро бояв ся лягати з краю, аби го не били, тай ляг від стїни. Але ту піяки як попили ся, тай кажуть один до одного: Куми, а то що за волоцюги? Ходїм, будемо бити. Витягли Петра від стїни потлумили трохи, тай знов пішли пити. А тимчасом Петро каже: Господи, пусти мене в середину, бо як вернуть ся, то знов будуть бити. Пішов в середину; а піяки попили трохи, тай знов приходять: Биймо, кажуть, середного. Биймо. Витягли Петра, вибили Петра і пішли дальше пити. Петро знов перемі-

нав, а вже тепер пішов на край, але піяки знов єго вибили, а Павла і Христа, що не бояли ся, нї разу не били.

5. Бідний чоловік і св. Николай. Про те, як св. Николай помагає бідним, у нас є багато легенд; сюдиж належить і казка 6 — про баранчика. Сьв. Николай дає бідному баранчика, що на слова: потрусись баранчику — видає з себе ріжну поживу. Злакомившись на гроші, бідний продає баранчика. Св. Николай карає єго за се. У нас знані такі легенди і казки про млинки, що всьо мелять після волї властителя, коли той лиш скаже: Млинку, млинку, нуж охочо змели менї, що я хочу; а для затриманя млинка: Млинку, млинку, нуже стій, бо так хоче мельник твій; дальше про столи, що самі накривають ся і заставляють ріжними потравами; про обруси подібні, калитки і т. д.

7. Про Івана і жінку єго — вітряну дочку.

8. Іван і наймит. В сїй леґендї тенденция чисто моральна: „зле вийде на верх як олива“ та що за нею наступить завсїгди кара.

9. О кінцї сьвіта. Єсть то уривок зі звістних: Proroctw Michaldy, królowej Sabby. Він говорить про прихід антихриста, про борбу св. Іли і Еноха з ним, про єго побіду і панованє.

10. Про чортів. Се одна з дуже численних казок про чортів. Їх говорено собі звичайно на вечерницях, щоби настрашити боязливих, особливо дївчат.

11. Як вивчивсь чорт на гайду грать. Мова ту про перший „струмент“ музичний, що винайшов чабан. Інструментом тим була к о з а, зроблена з забитої звичайної кози.

12. Розкази про скарби; всїх уступів 14. У нас в кождій околици багато вірувань про закляті скарби. Найширше віруванє, що блудні огники то власне скарби закляті, які чорти просушують, щоби не заплїснїли і тому рокладають огнї, звані блудними; як би хто кинув в то місце, де видко поломінь, кавалок своєї одежі, то огонь зараз погасне; тодї належить в тім місци копати, а добуде ся напевно скарб.

13. Залїзний вовк. Належить до Баби-яґи, син її вовк залїзний.

14. Іван, син козацький. У нас ту саму казку подають п. з. про Котигорошка, або Покотигорошка, розумієсь, з деякими відмінами.

15. Про змія. Змій пориває підступно три сестри; двоє убиває, третїй удаєсь втікти від смерти. При помочи живущої і цїлющої води воскрешує свої сестри, почім всї три утїкають. У нас та сама казка говорить про дванайцять робітників, що упроваджують три сестри, але вони вимикають ся їм.

16. Про двох братів. Казка ся досить розповсюднена; в нїй один брат царем, другий плює червінцями; я чув такий вариянт її, що дру-

гий брат має золотий мозок, який собі вибирає сам; з послїдною дробиною мозку, котру видер, і сам гине.

17. Як мужик приказчика в пекло віз.

18. Як Іван вітра шукав.

19. Про Бабу-Яґу. Подані ту два варианти, що були поміщені також у Потебнї: О миеческомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ.

20. Мертва кума. Ся казка зложена для наляканя так званих могильних злодіїв.

21. Бідний і дїти. Бідний підчас голоду наміряє різати свої діти, але вони чудесним способом ратують ся.

22. Про царильника. Розказуєсь ту про звичайного дурисьвіта.

23. Кругленьке словечко [анекдота; сват радить женихови перед родичами судженої сказати яке кругленьке словечко; придуркуватий жених находить таке слово: єсть ним „обруч“.]

24. Про птичку. Ту змальований досадно нерозум чоловіка і жінки.

25. Вчора малі, а через ніч старі. Двох старих грає ролю дїтий, причім спалив один другому кожух. Звідти прийшло до бійки і до скарги перед паном, котрий їх розсуджує.

26. Чипирись. Мужик віддає свого бичка па науку дячкови; по році дізнаєсь від дячка, що єго бичок ґубернатором. Мужик приносить ґубернаторови в дарунку вязку сїна, але за те дістаєсь до Іванової хати. Подібний вариянт чув і я.

27. Пан і мужик. Ту народня казка представляє пана дурним, а мужика розумним. Мужик виманює коня у пана, а пан мусить іти піхотою, ще й візника на собі везти.

28. Як найшли злодїя. Ту оброблена знана пословиця: На злодїю шапка горить.

29. Про двох братів. Єсть то одне з численних казок про багатого і убогого брата.

30. Лїниві люди (анекдота).

31. Як чоловік учив лїниву жінку. То знана казка, оброблена О. Стороженком п. з. Вчи лїнивого не молотом а голодом.

32. Як Катря плакала по своєму чоловікови.

33. Лиха жінка. Жінка доводить то того, що в її очех присипують живцем її чоловіка, яко скаженого; а она тїшить ся тим ще.

34. Дїд і баба. Оброблена ту пословиця: за ремінець виміняв личко; дістав дїд від Бога срібні постоли і як почав їх проміновати, то вкінци отримав за них качку.

35. Брехня. Нанизані ріжні неможливости (цікава подробиця, вплетана по дорозї про дяка, що ходив до чужої жінки), сюдиж належить і 36 — Прибаютка.

37. Про глухого („роз'питавсь“).

38. Оповідання анеґдотичні: про Жидів; про Циган; про Молдаван; про Литвинів. На сім кінчить ся другий відділ.

Від 187—194 ст. поміщені ще топоґрафічні назви з поясненями, а від 194—202 обширнійший зміст обговорених річий.

В. Гнатюк.

Дикаревъ М. А. Программа для этнографическаго изслѣдованія народной жизни въ связи съ голодомъ и холерою. Катеринодар, 1894 р., стор. 21.

Народне лихо, голод та холєра 1891 та 1892 р. — каже д. Дикарів в передмові, породили серед народа безліч усяких чуток, що переходючи з уст в уста, варьововали ся, збільшувались та зменьшали ся, одбиваючи у собі духове життє народа, що вийшло з своєї звичайної колії. Народ заходив ся виснити причини того лиха, що спіткало єго, і дійшов до думки, що все те лихо єсть передвістником скорого кінця сьвіта. Разом з тим народ не забував і ворогів своїх, що після глибокого переконання єго повинні буть і ворогами царя. Вороги сї, вважаючи на місцеві умови, – жиди, пани або паничі взагалї та лїкарі з ветеринарами. Сї вороги мислять лихо цареви, входять в зносини з „Оглиечанкою“, „Німцями“ та иньшими „Невірцями“, од яких одберають вони умовну плату за кожну отруєну або заживо поховану ними душу. Лукаві невірцї морять людей для того, щоб було їм легше воювати з нашим царем послї зменшення нашого народу. Сей момент в життю народнім, коли які там ідеї, передаючись із уст в уста, переходили тисячі верст і таким чином ставали ся спільним добутком усего руського народу, сей момент стає найзручнійшим для порівняного студийовання народної психольоґії у кожній окремій місцевости. Пропустити такий момент без жадної уваги було-б легковаженнєм, якого простити не можна, не тільки для етноґрафа, але й для всякого, кому ходить про інтереси науки та культурного розвитку народа. Най же кожний принесе у спільну скарбницю свою посильную лепту.

Таким чином згадана проґрама д. Дикарева має на метї вияснити погляди народні на видатнійші факти сегочасного життя, осьвітити, так-би сказати, найновійший шлях думки народної в її останній формациї і тим причинитись до вияснення сьогочасних нормальних і патольоґічних появ народної творчости, народної психольоґії. І сама проґрама уложена з таким знаннєм дїла, і так науково, що робить зовсїм можливим осягненнє своєї мети. З початку автор робить практичні уваги для тих, що хотїли-б збирати відомости на основі згаданої проґрами; разом

з загальними методами збирання відомостей автор подає цінні фільольоґічні уваги, щоб заховати самий лінґвістичний характер зібраних відомостей. Уся проґрама поділена на 14 точок, у яких автор умістив широкий обсм відомостей, що хоч чим-небудь стосують ся до зазначеної в проґрамі ціли. Після загальних запитань про саму місцевість, у якій збирають ся відомости, про національність, економічний та культурний стан її людности, автор зазначає часткові запитання на теми про знаки скорого проходу антихриста та страшного суду, про холєру, про долю-фатум, про поліцийні заходи та боротьбу з холєрою, про санитарів, прислугу та лікарів, про корування холєри, про неурожай, про комашню, що шкодить хлїбові, про голод, про народні злочинки та запомогу під час голоду та холєри. Проґраму укладено повно і систематично, видно, що автор не вперше працює в сему напрямі — імя єго, відоме в етноґрафічнїй лїтературі, і на останню працю єго з'явились докладні і цїлком прихильні рецензиї у ч. 5 французського „L' Antropologie“ та у ч. 10 „Revue des traditions populaires“.

О. Лобанський.

Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества, т. VI. Труды Педагогическаго отдѣла историко-филологическаго общества, вып. II. Харьків, 1894, XXIII + 274 + 32 + X + 116.

Недавно засноване історично-фільольоґічне товариство харківске показує доволї значну діяльність (в минулім роцї академічнім відбуло з 10 засідань, а заложений при нїм р. 1892 педаґоґічний відділ — 7) а результатом єго діяльности р. 1894 з'являєть ся новий том „Збірника“ (що виходить тепер реґулярно що року) і капітальний збір писань Сковороди. Нарештї в опіцї товариства стоїть архив актів Гетьманщини.

VI том збірника, як видно з титула, складаєть ся з двох окремих частин — праць самого товариства і єго педаґоґічного відділа; останнїх тут дотикатись не будем, майже всї вони трактують ріжні питання з сфери дидактики і методики російської середньої школи.

Деякі відчити членів історично-фільольоґічного товариства подані скорочено, з їх цікаве справоздане проф. Багалїя про один збірник (silva rerum) XVIII в., десь чи не з Черниговщини; ширше подано тут зміст розправи проф. Зеленогорского про фільософію Сковороди, про неї подано було вже у нас справоздане.

З помежи праць, поданих in extenso, до двох збірників етноґрафічних — Манжури і Новицкого подані также окремі оцїнки. До катеґориї материялів належить также маленька (ст. 14) „книга справ поточних“

Стародубского маґістрата (1690—1722), що видали д. Д. Міллер і М. Плохинський. Актам заднїпрянським взагалї не щастить: не маючи специяльного видавництва, мусять вони тиняти ся по ріжних хатах сусїдами, і видають ся досить припадково; поміж ними актів маґістратских було видано дуже мало, тому і ся публїкация користна, і було-б добре, як би редакция Збірника і надалї давала у себе місце таким публїкациям.

Зпоміж розвідок перша присьвячена археольоґії — звістка сьвящ. В. Спесивцова (ст. 1—10) про находки археольоґічні в Райгородку (на Торцї, в пов. Ізюмськім); як видно з неї, на сїм місцї знаходять слїди житя з найріжнїйших епох — знарядя камяне, слїди цегляної будови часів пізнїйших (з великої цегли, з поливого ріжного цьвіту), монети Золотої Орди з XIV в. На жаль, редакция не додала більш докладного спису предметів, що з сих находок прийшли до харьківского унїверситетского музею.

Д. Е. Трефилєв подав розвідку, переважно на основі невиданих, архивних джерел, про промисел салїтрений в Слобідщинї, під загальною назвою „очерків“ з історії промислу в Слобідщинї (ст. 12—48). Автор слїдить долю сего промислу, переважно з поч. XVIII в., і урядову її реґламентацию, подаючи статистичні дати про число заводів і їх виріб; з їх видно, що промисл розвиваєть ся в полов. XVIII в., досягаючи 10 тисяч пудів, і доходить до найбільшої сили в полов. XIX в. (переходило за 30 тисяч пудів, на 274 т. руб.), потім упадає і цїлковито зникає. Як видно з поданих відомостей, промисл не був в XVIII—XIX в. народним і навіть давав предприємцям повод часом до утиску народу; на жаль автор не звернув більше уваги на сю громадску сторону справи.

Проф А. Лебедев в розвідцї „До історії низших духовних і громадских шкіл Білгородскої епархиї XVIII в.“ (ст. 244—58) подає цїкаві відомости з архивів консисторских і манастирских з історії шкільництва в Слобідщинї XVIII в.; характерне змаганнє духовеньства — до розмноженя шкіл „латиньских“, щоб не посилати дїтей до Харькова або Білгорода, а мати їх десь в сусїдному повітовому місті, а з під сего виступала ще иньша мета: „курські і курського повіта сьвященники, пише начальник курської школи архим. Виктор, випросили собі латиньску школу в Курську не для науки дїтей своїх, а тільки для того, щоб відтягати дїтей від неї і для штучного проволїкання часу, поки дїтям пройдуть роки до науки приписані“, і для того радить всїх їх відіслати в Харьків, „звідки ученикам за далекостию домів їх уступати і тїкати, а батькам їх — часто з ними бачити ся, псовати і до дому з школи возити не так буде зручно“ (ст. 251) — для дїтей сьвященичих був шкільний примус. Наведу ще один характерний уривок — з інструкциї

білгор. архиеп. Петра: „Глядїти пильно за учителями, щоб дітей вчили докладно, без жадного утруднення і безпотрібного, а особливо — необережного караня, учителям самим дїтей нї за що суворо не карати" (ст. 245).

Окрім того подано ще розвідку Ф. Германа про стан лїкарский в Римі. В додатку, з окремою паґінациєю іде далї (арк. 3—4) катальоґ історичного архива (І-а полов. XVIII в.).

М. Грушевський.

Зарѣцкій И. А. Гончарный промыселъ въ Полтавской губерніи, изслѣдованіе, изд. полтавскаго губернскаго земства. Полтава, 1894.

Одним з сучасних пекучих питань, що далї усе більш та більш, стає дуже трудний економічний стан народу. Сей стан є спадщиною тих історичних обставин, які довело ся перетерпіти народові. Поки землї ставало, поки перша насущна потреба була задоволена, то й наслїдки сего історичного підкладу не так дошкуляли. А тепер не те. Як тільки дуже численно почала збільшуватись людність, то швидко відмінились й економічні обставини життя, — часто й густо не стає землї й для того, щоб прохарчоватись, не кажучи вже про більш менш людске життє. Отут то й доводить ся рахувати ся з історией: систематичне закріпощеннє народу, з'єднаннє усякою правдою й неправдою сили землї в руках одного чоловіка, пітьма народня, що тягля ся століттями, й багато других обставин довели до сучасного кризису. Брак ініциятиви, стародавність заходів, невмілість зкористоватись окрім хлїборобства иньчими богацтвами сторони, або перейти до иньчих родів промислу, становлять нарід наче на роздорожі — він не знає куди єму кинутись, де шукати поратунку.

Такий стан не міг не звернути на себе уваги Останніми часами й у суспільстві і в урядових сферах усе більш та більш стає очевидним, що не можна покладатись на волю Божу, що треба йти на запомогу темній людности. Факти життя такі голі, стільки кажуть самі за себе, що очевидним стає, куди треба йти на запомогу: полекшити народови способи знайти ту землю, яка єму так потрібна, та поруч з сим вплинути на загальний розвиток народу, се тільки й може у якійсь мірі зменшити лихо. Межи другорядними заходами, що йдуть до тієї-ж мети, треба покласти піднесеннє межи народом промислу. Поміж народом поруч з головною діяльностию — хлїборобством, яке до останніх часів ще задоволяло насушні потреби, промисли дуже мало були розвинені: ще й до сего часу село дуже часто обходить ся усїм своїм домашнїм, бо усе по-

трібне у хозяйстві робить ся трохи дома, а трохи з запомогою сільских майстрів, які задовольняють переважно місцеві потреби і постачають на невеликий район одного або кількох близьких сел. Вироби їх продукциї стоять в тїсному звязку з обставинами побуту, вони прості й не ріжнородні, техніка сама що найпростїйша, що майже без усяких відмін перейшла від часів незапамятної давнини. Але безперечно, що такий порядок при теперішнїм розвою зносин й взагалї руху життя не може довго стояти: село все більш та більш підупадає впливу „культури", хоча поки що лиш у сфері чисто зверхній. Звісно, треба бажати при тім, щоб народні промисли, оскільки се можливо й поки можливо, виходили з поміж того-ж народу, та покинули свій примитивний спосіб, поліпшились, придбали розвій. Одначе-ж не треба забувати й того, що усяка продукция залежить від попиту, й як що та сфера, для якої головним робом вона істнує економічно і культурно, не розвинена і не розвиваєть ся, то й усї заходи підняти промисл не прийдуть нї до чого — відомі наприклад факти (поміж великоросами-кустарями) переходу продукциї від лїпшого до гіршого материялу через те, що нема купців на кращий, та й саме побільшеннє серед народу користання з фабричного продукту (про що так жалкують етноґрафи) можно мотивувати окрім иньчих причин ще й дешевістю, хоч би й не дїйсною, сих продуктів. Таким чином ми знов здибаємось з питаннєм про загальне піднесеннє материяльного та духовного стану народного.

Вважаючи на те, що біда, з якою тепер треба бороти ся, зростала століттями, ясно, що й пориваннє громади запобігти лиху не може дати поки що очевидних результатів, або сї результати в порівнанню не великі. Але в усякім разї одно придбання сього заходу очевидне: ми кажемо про студийованнє обставин народного побуту що за останні часи здобуло такий сильний рух і дає грунт для економічної роботи на далї. До таких студий належить й вислїдженнє гончарного промислу у Полтавщинї, розпочате полтавським земством, що вже багато зробило задля зрозуміння та поліпшення ріжних боків життя по Полтавщинї. Студию над гончарним промислом було доручено д. Зарєцкому, й він як найкраще її виконав. З надзвичайною дбалїстю він вистежив продукцию з усїх боків, не забув нї одної що найменьчої подробицї, через що й враженнє з того стає повним. Після коротких загальних уваг про гончарство, в трох главах, ми знаходимо детальну опись материялу, струментів, технїки виробу та орнаментациї виробів, економічних й иньчих обставин гончарства; в кінцї додано таблицї економічнього та родинного стану гончарів, й окрім того у книжцї є багато малюнків прирядів й зразків виробів; хоч й не можна сказати, що малюнки гарні, але вистарчають, щоб докладно познаємити ся з справою.

Трудно що небудь сказати про розвиток гончарства у Полтавщині в порівнанню з иньчими губерніями України, бо майже ще не має материялу для такого порівнянння особливо ж се можно сказати про західню частину, де ніхто навіть й не пробував щось зробити в сім напрямі. Розвиток гончарства залежав від природних обставин Полтавщини, — грунт її сам дає богатий та ріжнородний магериял, який цілком забезпечує поліпшення сього промислу. З пяти повітів, в яких досліджено гончарство, перше місце займав що до кількости Зіньківський, потім усе більш та більш зменшуєть ся гончарство у повітах Миргородському, Лохвицькому, Роменському та Кобиляцькому. Відповідно самій продукциї, гончарі поділяють ся на горшкарів („білих гончарів"), мисочників або поливяників, посудників, кахельників та цегельників Що до доброго виробу перше місце займає Зіньківський повіт; тут м. Опошня уважаєть ся столицею гончарства. Гончарство по Полтавщині є промисл специяльний: більшість гончарів тільки з нього й живуть, в порівняню тільки незначна часть поруч з гончарством ще й сіють; у Зіньківським наприклад повіті на 943 гончарів припадає усього 136 десятин землї, але й ся земля надїляна неоднаково, так 174 чоловіка зовсім не має поля Гончарі та їх родини провадять се ремесло самі й тільки випадково трапляють ся наймити та учні. Район, де продають ся сї продукти, звичайно обмежений й обіймає тільки кілька найближчих сел (5—10, тільки одна Опошня й має 27 місць, де вона продає свої продукти). Що ж до технїки продукциї, то вона повинна чекати багато поліпшень; уся справа йде по стародавньому, засоби патриярхальні, вартість самого материялу ледві відома, якесь поліпшеннє цілком залежить від випадку, а через се й сила праці іде марно; а як додати до сього, що гончарі дуже залежать від гуртових скупщиків краму, що часто експлоатирують їх, то стає ясно, що гончарству потрібна запомога й через те до бажання полтавського земства запомогти гончарам — для чого й розпочато було названу вище студию — не можна не віднестись з спочутєм.

Окрім вистеження сучасного стану гончарства, д. Зарецкий мав ще й другу мету, – він каже: „моя власна мета та інтерес досліджування — вистежити головним робом можливий ґенетичний звязок сучасного гончарства з доісторичним гончарством студиєваннєм сучасної техніки, приладів та знарядів, які вживають гончарі, форм та орнаментики гончарних виробів й захованих звичаїв та переказів, що належать до гончарства. На жаль виконати ті точки програми в практиці показалось річию так комплїкованого, що властиву мету здебільшого прийшлось поставити на друге місце" (передмова I). Нам здаєть ся, що як би обставини й більш спріяли авторови, то навряд чи виконав би він свою мету; для сього треба будо б ужити порівняного методу, провести паралелю між сучас-

ним гончарством й тим, якого зразки нам подає археольоґія; але от же у останнєму й виниклаб трудність: не вважаючи на те, що в наші часи археолоґія здобула широкий розвиток і материял здобутий що року все збільшуєть ся, мало єго систематизовано й лежить він зовсїм не обробленим; а без систематизациї стародавнього гончарства трудно вияснити й ґенетичний звязок єго з сучасним, випадкові ж зближення (до яких иноді удаєть ся й автор, зближаючи напр. орнамент ляльки виробу полтавських гончарів з орнаментом, „який цїлком нагадує такий же з бронзового віку“, передмова II) — мало поможуть справі.

М. Княжевич.

N. Cybulski. Próba badań nad żywieniem się ludu wiejskiego w Galicyi, Краків 1894, ст. 210, 16⁰.

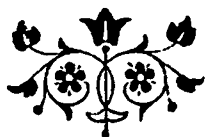
Під повисшим заголовком вийшла ширша брошура заходом польского товариства опіки здоровля. Автор єї є професором фізиольоґії в Краківскім унїверситетї і займав ся вже від кількох лїт справою живленя люду сїльского. Обчисливши на підставі дат статистичних (взятих з „Wiadomości statystyczne“), пересїчну скількість поживи, що припадає на одного чоловіка в Галичинї, прийшов до пересьвідченя, що „середна скількість поживи зовсїм вистарчає навіть для чоловіка тяжко працюючого“. — Однак ті дати не давали ясного образу, як відживляють ся поодинокі верстви — особенно люд сїльский. Тому розіслав він квестионар з 39 питанями до учителїв народних, по 10 до кождого повіту, і одержав 560 відповідий. — Питаня були: що їдать на снїданє, обід, вечеру? кілько разів? що в часї посту? що пють? чи уживають масло, яєць, сира? як печуть хлїб? і т. и. — Відтак розіслав він квестионар до лїкарів повітових, війтів та иньших осіб, в якім просить подати однотиждневий спис потрав; та дістав лише 20 відповідий на кількасот. — На основі тих відповідий старав ся представити (сам признає, що не повний і може в подробицях невірний) образ способу відживлювання ся галицкого люду сїльского. — Обговорює кожде з 39 питань, опираючись на відповідах: пересїчно їдять селяне три рази денно; альфу і омеґу поживи становить бараболя і капуста; найріднішою стравою є мясо і то лиш свиняче або бараняче, виїмково волове або теляче, що до форми — то лиш варене (печене, смажене або вуджене дуже рідко); хлїба пшеничного майже нїколи не їдять, частїйше житний, а найчастїйше ячмінний, а в горах вівсяний, біднїйші же печуть хлїб з всяких мішанин; що до скількости мяса, то припадає на дорослого чоловіка кляси найзаможнїйшої 20 кр., менше заможної 10 кр., а найубожшої 2 кр. річно; головний напій становить горівка, пересїчної скількости її, що припа-

дає на особу; задля неточних дат автор подати не може богато уживають також пива; що до заможности то представляє ся процентово менше більше так: найбогатших є около 15%, середних 35%, а бідних 50%.

Піднести належить слова автора, що „з поводу многих питань кидає ся в очи певна ріжниця між людностию сїльскою в західній і всхідній части Галичини“. Ріжниць тих є много, но наважнїйшою є та, що „селянин західної части краю, хоч не дуже, але в кождім случаю лїпше ся віджибляє, ніж в всхіднїй“. Причину того бачить автор в більшій запобігливости хлопа польского в порівнаню з руским. Згадати треба, що в загалї більший процент убогих припадає на західну Галичину, хоч найвисший (до 75%) мають два всхідні повіти: надвірняньский і богородчаньский. Також многі відповіди з всхідної Галичини підносять, що у руского хлопа панує в приряджуваню страв велике недбальство і нечистість.

Результат працї автора є такий: По перше — кляса убога живить ся без сумнїву недостаточно і стало позістає неначе в станї півголоду; з того виходить, що иньші верстви мають тих артикулів більше, ніж потребують. По друге; людність сїльска споживає майже виключно страви ростинні, бо тих пару кільоґрамів мяса на рік навіть вчислити не можна. По трете: форми страв, приладжувані з продуктів ростинних, суть в загалї дуже грубі, мало стравні, а через те менше поживні, ніжби бути могли. — В тім послїднім бачить автор причину невідпорности „хлопского жолудка“, не вважаючи на загартоване, на заразливі хороби і через те більшої смертельности між селянами. — Зле віджибляне виливає не тілько на сторону фізичну (спізнений розвій мужчин), але і на духову, так що причин неудальности нашого люду, певної апатиї і браку ініциятиви належить менше глядати в якихсь специяльних властивостях раси, а більше в условинах житя. — Врештї подає способи, які могли би на разї причинятись до піднесеня добробиту селян, а то: піднесене огородництва і садівництва, видане „кухарки людової“, піднесене видатности землї через закладане стаций аґрономічних (наука посла Щепановского), знижене цїн мяса і введене в ужите конини, яка є рівно поживна, смачна і стравна, як і мясо волове. — При кінци знаходить ся спис 71 страв зі способом їх приряджуваня, що може послужити за материял етноґрафічний.

Я. Грушкевич.

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Часописї за р. 1894: Часопись Правнича
Зоря
Правда
Житє і Слово
Народ
Учитель
Дїло
Кіевская Старина

Тебеньковъ М. М. Происхожденіе Руси, опытъ введенія къ исторіи Русскаго народа, ч. I — Древніе Россы, 1894.

Памятники древне-русской церковно-учительной литературы вип. I, 1894.

Никитскій А. И. Къ вопросу о мѣрахъ въ древней Руси, 1894.

Онежскія былины, записанныя А. Ѳ. Гильфердингомъ лѣтомъ 1871 г., вид. 2, т. 1, 1894.

Линниченко И. А. Черты изъ исторіи сословій въ югозападной (Галицкой) Руси XIV и XV в., 1894.

Архивъ Юго-Западной Россіи, часть восьмая, т. I: Акты Барскаго староства XV—XVII в., 1893.

— Часть восьмая, т. II: Акты Барскаго староства XVII—XVIII в., 1894.

Грушевскій М. Барское староство, историческіе очерки, 1894.

— Дополнительныя главы къ изслѣдованію: „Барское староство, историческіе очерки", 1894

Иловайскій Д. Смутное время Московского государства, 1894.

Павловскій И. Ф. и Старковскій В. М. Полтавская битва и ея памятники, 1894.

Сборникъ императорскаго русскаго историческаго общества т. 93, 1894.

Ludwik Finkel, Historya uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869, 1894.

Starzyński Stanisław, Historya uniwersytetu Lwowskiego część II (1869—1894) 1894.

Багалѣй Д. И. проф. Опытъ исторіи Харьковскаго университета, томъ I-й (1802—1815), выпускъ 1-й, 1894.

Др Франко Іван, Етімолоґія і фонетика в южноруській літературі, 1894.

Щурат В. Замѣтки до поемы Тараса Шевченка „Чернець", 1894.

Устименко Т. М. Село Зуевцы, Миргородскаго уѣзда, Полтавской губерніи, историко-этнографическій очеркъ, 1894.

Малорусскія пѣсни, собр. Я. П. Новицкимъ, 1894.

Малорусскія сказки, преданія, пословицы и повѣрья, записанныя И. И. Манжурою, 1894.

Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края, собранные въ Елисаветградскомъ и Александрійскомъ уѣздахъ Херсонской губерніи В. Н. Ястребовымъ, 1894.

Дикаревъ М. А. Програма для этнографическаго изслѣдованія народной жизни въ связи съ голодомъ и холерою, 1894.

Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества, т. VI, труды педагогическаго отдѣла историко-филологическаго общества, вып. II, 1894.

Зарѣцкій И. А. Гончарный промыселъ въ Полтавской губерніи, 1894.

N. Cybulski, Próba badań nad żywieniem się ludu wiejskiego w Galicyi, 1894.

З ТОВАРИСТВА.

Загальні збори Наукового Товариства імени Шевченка.

Загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка відбулись в суботу 21 січня (2 лютого) 1895 в присутности значного числа членів місцевих і з провінциї; відкрив їх голова товариства Ол. Барвіньский о г. 10½ рано промовою, зміст якої в головнім був такий:

Минуло доперва півтора року від заснованя Наукового товариства ім. Шевченка, а вже і тепер громадна скількість членів его сьвідчить, що товариство здобуло собі симпатию і інтерес. Коли повстала гадка переміни давного товариства в товариство наукове, підняли ся були сумніви, чи таке товариство зможе утриматись. Та вже сей короткий час сьвідчить, що така реорґанізация була відповідна і що она дає запоруку розвоєви товариства. Коли перше виділ займавсь і адміністрациєю і науковими справами, то було так, що весь труд виділу забирала одна адміністрация. Тепер адміністрацию полишено і на дальше виділови, а наукову працю секциям. То показало ся користним як з наукового боку, так і з адміністрацийного.

Надії сповнились, хоч обставини були неконче прихильні. В секциях фільольоґічній і історично-фільософічній праця справді ішла скоро і живо наперед, завдяки їх директорам, пок. дру Ом. Огоновскому і проф. М. Грушевскому. Що секция природничо-математична проявила, не вважаючи на заходи свого директора, менше діяльности, то се залежало від того, що сил там було мало. Красний стан фінансової сторони товариство має особливо завдячувати проф. Громницкому і п. Костеви Паньковскому, котрі туть найбільше потрудили ся.

Вертаю до наукової діяльности. Як відомо Товариство видає „Записки“, де містить наукові розправи, що звертають вже на себе помалу

увагу не лише у нас, а і за границею. Крім того переняло товариство „Часопись правничу“, „Історичну Бібліотеку“, котрої редакцию я задержав на дальше, і видавало дальше „Зорю“ під редакциєю Вас. Лукича-Левицкого і Ос. Маковея. Виділ в порозуміню з секциями постановив в тім році видавати „Жерела історичні“, котрих проґраму зладив проф. М. Грушевський, і Збірник материялів етноґрафічних. Постановлено видавати також „Руску Бібліотеку“, розпочату небіщиком Онишкевичем, а проф. Др. Коцовский обіцяв приладити найблизший том. З того видно, що в товаристві веде ся праця, котра може скріпити нашу наукову повагу. Та знаємо, що всяке виданє потребує грошей. Виділ і о се старавсь. Упорядковано справу довжників друкарні. Власні залеглости товариство сплатило, розширило друкарню, придбавши дві нові машини. Щоби добути більше фондів, виділ постаравсь о друк шкільних книжок і субвенциї з сойму і міністерства. Сойм в 1894 дав 500 злр., а тепер буджетова комісия ухвалила 1000 злр. Центральне правительство признало на 1895 р. 1500 злр., а на „Історичну Бібліотеку“ є окрема субвенция 500 злр. Певно, що сї квоти ще невеликі, бо в звичайних обставинах при найощаднійших видатках оден том „Жерел історичних“ мав би коштувати 3000 злр., але я маю надію що ми і на дальші літа будем діставати запомоги, ще і більші.

Доси я вичисляв самі користи. Тепер перейду і страти. Всїм в тямцї ще торічний привіт покійного голови товариства „Просвѣта“. Він сказав: „Я один з трех послїдних недобитків-основателів нашого товариства, можу тепер сказати: Нинї отпущаєши раба Твоєго, Владико“. Всї ми знаємо єго працю в товаристві, а в справозданях секциї, в якій він працював, лишить ся вона на вічну память. Другу страту тяжку потерпіли ми вчера зі смертю проф. Ом. Партицкого, а третю давнійшу через смерть проф. Петра Левицкого. Годї не згадати менї ще двох — нашого мецената Пильчикова і Вовка-Карачевского. Сьвітлі збори зволять память їх почтити повстанєм з місць.

Кінчу просьбою до сьвітлих зборів, щоб они дальше і ревнїйше старались підпирати працю і змаганя нашого товариства і придбати єму нових членів і співробітників, а тогдї і в „наше віконце засвітить сонце“.

На внесенє проф. Громницкого загальні збори висказали голові товариства подяку за єго дотеперішні труди, а він, відповідаючи, заявив, що для него найбільшою нагородою булаб хвиля, коли товариство перемінилось би в правдиву академію наук.

З порядку дневного мало наступити відчитанє справозданя з діяльности Товариства. На внесенє п. К Паньковского ухвалено справозданя не читати, бо оно напечатане Голова отворив дискусию над справозданем, але голосу не забрав нїхто, отже дискусию замкнено. Наступило

справоздане касієра п. К. Паньковского. В дискусиї над тим справозданем забирали слово кількох членів, і касієр давав кождому потрібні поясненя Проф. Врецьона, здавши в імени контрольної комисиї справоздане з веденя касових книг товариства, які она знайшла в порядку, вніс, щоби уділити виділови абсолюторію, а п. К. Паньковскому висказати подяку і признане. Обидва внесеня принято Наступили вибори, якими виділ майже весь в попереднім составі було вибрано. Потім прийшов відчит проф. Грушевского про боярство в галицкій Руси. По відчиті на внесене голови збори заявили подяку референту за его працю коло наукового розвитку товариства. На тім перервано загальні збори і назначено другу їх часть т. є. відчит проф. Верхратского про галицкі діялекти і внесеня та інтерпеляциї на 4 г. пополудни. Відчит проф. Верхратского викликав дуже оживлену дискусию. Коли на порядок дневний прийшли внесеня і інтерпеляциї, ніхто не зголосивсь до слова, отже голова подяковавши зібраним, а особливо замісцевим за участь, закрив загальні збори.

Виділ товариства уконституовавсь так: голова Олександер Барвінский, заступник голови Сидір Громницкий, адміністратор і касієр Кость Паньковский, секретар Осип Маковей, а по его виїздї зі Львова — Остап Макарушка, виділові — Антін Дольницкий і Петро Огоновский, заступник Василь Білецкий; окрім того з титулу директорів секций належать до виділу Іван Верхратский і Мих. Грушевський (він же і бібліотекар); редакторами: Історичної бібліотеки О. Барвіньский, Записок М. Грушевський, Часописі Правничої К. Левицкий, Зорі — В. Лукич-Левицкий.

Діяльність секций (січень—квітень 1895 р.)

14 н. ст. січня 1895 IV засїдане секциї природничої, під проводом проф. Верхратского: 1) Обговорювано справи укладаня термінольоґії. 2) Проф. Верхратский читав оцїнку працї проф. Маріяна Ломницкого п. з. „Pleistoceńskie owady z Borysławia“ (видруковано в Записках т. V.). 3) Проф. Волощак обіцює зладити до „Записок“ працю з царини ботаніки.

19 н. ст. січня XI засїдане секциї фільольоґічної під проводом проф. Верхратского: 1) По прочитаню протоколу з попередного засїданя проф. Громницкий повідомив, що Виділ прихилив ся до внесеня секциї фільольоґічної про виданя етноґрафічні і ухвалив 200 зл. річно. 2) П. Маковей перечитав вступні части зі своєї розправи про рекрутскі і вояцкі пісни в Австро-Угорщині. Праця его єсть продовженем і доповненем дотичних праць Драгоманова і Василєва, подає історию мілітаризму

в Австриї, з'ображує погляди народу на воянцку службу на підставі просторого материялу і подає збірник рекрутских і воянцких пісень, ніде доси не друкованих. 3) На внесенє проф. Грушевського приступлено до уложеня проґрами збираня материялів етноґрафічних; дотичні частини квестіонара розібрали: проф. Грушевський, д-р К. Левицкий, І. Копач і В. Щурат. 4) Проф. Верхратский відчитав свою рецензию на „Материяли для словаря древне-русскаго языка Срезневского 5) О. Макарушка відчитав коротку розвідку про професорску діяльність бл. п. д-ра Ом. Огоновского і подав уложений покійником словарець слів арабских, перских і турецких, що стрічають ся в языці малорускім (реф. проф. Верхратского і Макарушки видрук. в Записках т. V).

21 н. ст. січня засіданє історичної секциї, під проводом проф. Грушевського: 1) Проф. Верхратскій відчитав замітку про „печеру Домамирю“, згадану в Галицко-волинський літописи під р. 1241 (видрук. в Записках т. V). 2) проф. В. Коцовский дав рецензию розвідки Ів. Каманина про козаччину до Б. Хмельницкого.

5 н. ст. лютого засіданє історичної секциї під проводом проф. Грушевського: 1) Проф. В. Білецкий відчитав реферат про „Monumenta confraternitatis Stauropigianae leopoliensis Tomus I. 2) проф. Грушевський про Історично-літературні замітки до „Слова о полку Игоревѣ“ В. Коцовского (видрук. в Записках т. V).

8. н. ст. лютого XII засіданє секциї фільольоґічної під проводом проф. Ів. Верхратского 1) Перечитано і принято протокол з попередного засіданя. 2) Др. К. Студинський відчитав свою рецензию на студию Дра Ів. Франка „Іван Вишеньский і його твори“ (видруковано в V т. Записок).

26 н. ст. лютого XIII засіданє фільольоґічної секциї під проводом проф. М. Грушевського: 1) проф. Грушевський повідомляє секцию про приняту виділом пропозицию д-ра Франка про видаванє апокріфів, на початок — апокріфів старозавітних. 2) І. Копач відчитав некрольоґ проф. Ом. Партицкого (видрук. в Записках т. V); цікаві причинки до біоґрафії подали в дискусиї др. Франко, др. Коцовский, К. Левицкий і Макарушка. 3) Проф. Грушевский реферовав працю І. Кокорудза: „Житє і діяльність д-ра Ом. Огоновского“ (видрук. в Записках т. V).

1. н. ст. марта засіданє історичної секциї 1) Д-р К. Левицкий відчитав реферат про нові студиї про карне право Литовского статута Демченка, Максимейка і Малиновского (видруков. в Часописї правничій і в скороченю — в Записках т. V). Відтак на внесенє д-ра Левицкого секция застанавлялась над справою видавництва памяток руского права. Принято думку проф Грушевського, що найвідповіднійшим предметом ви-

даня на перший раз має бути Литовский статут в трех его редакциях. Задля спізненої пори реферат проф. Грушевського про останній том „Истории Россіи“ Іловайского відложено на другій раз.

19. н. ст. марта секция історично-фільозофічна під проводом директора: 1) Проф. Грушевський вказав на цінну рукопись в львівскій бібліотеці ім. Оссоліньских п. з. „Metrica samboriensis“ і здав справу з неї; є то римско-католицка метрика самбірска з XVI в. а звертають в них увагу записки що до відносин латиньства і православія. Рішено надруковати в „Записках“. 2) А. Дольницкий подав початок свого реферату про студию Линниченка „Черты изъ исторіи сословій югозападной Руси“. (друковано в Записках т. VI).

Наукове товариство імени Шевченка, окрім видань періодичних (Записок, Часописї і Зорі) друкує тепер два томи джерел — Люстрації королевщин воєводства Руського (земля Галицька і Перемиська) з р. 1564—5, приготовані М. Грушевським, і Апокріфи старозавітні, приготовані д-ром І. Франком, збірник етноґрафічний т. І і Історичної бібліотеки т. XVII (переклад „Мазепи“ Костомарова).

